МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

ВИБРАНІ ПРАЦІ

ТОМ ПЕРШИЙ

•

Книга друга

ІСТОРІЯ. ПУБЛІЦИСТИКА. ПОЛІТОЛОГІЯ

Київ
Знання України
2007

ББК 63.3(0)я44
Д 72

Редакційна колегія:
В.П. Андрущенко (голова),
Б.І. Андрусишин, В.П. Бех, Г.І. Волинка, Л.І. Мацько,
В.Ф. Погребенник (відповідальний секретар)

Упорядкування та примітки — В.Ф. Погребенник

Драгоманов, Михайло.
Д72 Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / Редкол.: В.П. Андрущенко (голова) та ін. — К: Знання України, 2006. —
ISBN 966-316-148-5.
Т. I, кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія / Упорядкув. та прим. В.Ф. Погребенника. — 2007. — 272 с. —
ISBN 978-966-316-176-1.

Нове видання вибраних праць Михайла Драгоманова покликане розкрити перед читачами енциклопедизм ученого — історика, філолога, культуролога й публіциста, борця за ідеали прогресу і свободи в усіх її виявах, познайомити читачів із виданими на батьківщині та за кордоном, у політичній еміграції з царської Росії, центральними працями в непроминальному доробку мислителя.

ББК 63.3(0)я44+
+63.3(4УКР)я44

ISBN 978-966-316-176-1

© Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, 2007.
© Примітки — В.Ф. Погребенник, 2007.

ЧТО ТАКОЕ УКРАИНОФИЛЬСТВО?

I

В «Русском богатстве»[1] (1881 г., февраль и июль) помещены две статьи г. Л. Алексеева[2] на тему: «Что такое украинофильство?» — причем во второй из этих статей признается вопрос этот «живым и важным, — возможно обстоятельный разбор которого — дело полезное». Такое заявление, а также выраженный в некоторых местах статьи вызов, — даже как будто со стороны коллективной единицы, и по меньшей мере редакции обозрения, — к обсуждению вопроса, «затронутого» г. Алексеевым, дает нам основание предполагать, что редакция «Русского богатства» примет на свои страницы и наши замечания на статьи г. Алексеева. Интересуясь данным вопросом и имея о нем мысли, диаметрально противоположные мыслям г. Алексеева, мы считаем весьма важным, чтоб полемика, которая, конечно, поднимается не для полемики, происходила по возможности перед одною и тою же публикою.

Мы постараемся ответить г. Алексееву со всевозможным спокойствием, — хотя, да простит нам автор, мы признаемся, что нам было трудно сохранять это спокойствие при чтении многих мест его статьи. Это — место, где он чрезвычайно развязно иронизирует над противниками, положение которых он сам хорошо должен бы понимать и которые не на все замечания его могут и ответить. Нелегко и вообще спорить с г. Алексеевым, так как, при всей решительности его приговоров, статьи его представляют много противоречий и неясностей, особенно именно там, где он всего решительнее произносит положения, на которых далее, как на аксиомах, — строит свои выводы.

Так напр., г. Алексеев («Р[усское] б[огатство»] №II, 29) говорит: «И мы, малороссы из партии народников, признаем

своей родиной Малороссию *как национальную единицу*», — а вслед за тем (стр. 36) решительно отрицает заботы «возродить Малороссию *как этнографическую особь*». Но ведь слова «национальная единица» и «этнографическая особь» — синонимы. Так, г. Алексеев признает заботы украинофилов о народной литературе весьма почтенными (там же, стр. 23), но упрекает их за заботы о судьбах малорусского театра (стр. 30). Но ведь на театрах дают литературу же, называемую драматическою. (Заметим в скобках, что если уже в чем упрекать украинофилов по театральному вопросу тем, кто признает необходимость народной украинской литературы, так разве в том, что они так мало заботились о своей драматической литературе. Она ведь не пошла вперед после Котляревского и Квитки*, которые напомним, впрочем, были директорами театров, — а какие теперь существуют положения о театрах на Украйне, г. Алексеев должен знать). Отвечая в июльской книжке «Русского богатства» на замечания своего возражателя в «Неделе»[3], который указал ему на крупнейшее его противоречие, г. Алексеев пишет: «Мы говорили: если украинофилы создадут на своем родном языке настоящую народную литературу, т. е. отвечающую нуждам народа, — и прекрасно: мы будем видеть в них работников народного дела», — и не признает в этих словах указанного ему противоречия с общим отрицательным его приговором об украинофильстве. «Ведь это и значит, — говорит он, — что украинофильство (*как движение, но не как идея*) получает «смысл и значение» (стр. 73).

Что значат слова: *как движение, но не как идея*, — мы решительно не понимаем, равно как не понимаем, каким образом движение, которое хоть бы при одном условии, т. е. создании народной литературы, — имеет «смысл и значение»,

* Тут М. Драгоманов не має рації, не бере до уваги романтичні драми Т. Шевченка і М. Костомарова. Крім того, на початку 80-х років уже активно заявила про себе реалістична драматургія — п'єсами М. Старицького і М. Кропивницького, а за ними й І. Карпенко-Карого (упор.).

может в конце концов оказаться «ложью», как провозглашает г. Алексеев на стр. 90.

Далее, во многих местах своих статей г. Алексеев решительно разделяет «работу для народного дела» и работу для «национальности», причем следует думать, что под первым он разумеет исключительно работу для вопроса экономического, а ко второму относит работы так называемые культурные: литературу, науку и т. п. Г. Алексеев решительно заявляет, что обе работы не совместимы. Это заявление да пословица о двух зайцах кажутся ему вполне достаточными основаниями для осуждения внимания украинофилов к национальности и ее особенностям. Впрочем, чтоб увеличить силу пословицы о двух зайцах, автор считает нужным прибавить и другую аксиому: «китайский язык мешает юриспруденции, если вы одновременно занимаетесь и тем и другим».

Между тем вся эта аргументация пословицами и аксиомами вовсе не убедительна, потому уже, что она нелепа и заключает в себе противоречия. Прежде всего нужно доказать, что *всякие* заботы о национальности, что *всякая* работа культурная действительно есть *другой* заяц перед вопросом экономическим; затем надо подумать о том — существует ли пословица, воспрещающая приобретение ружья и собак для охоты хотя бы и за одним зайцем? Пословица же о необходимости кормить собак задолго до охоты известна, конечно, и г. Алексееву. Затем решительно непонятно, почему это китайский язык и юриспруденция несовместимы не только в том случае, когда идет дело об ознакомлении с юриспруденцией в Китае (что необходимо, напр., для истории права), но даже и в том случае, когда кто-либо собирается быть юристом в Китае? Наконец непонятно, почему это г. Алексеев не представляет себе возможности разделения труда в коллективной работе? Сам он признает заботу о народной литературе делом почтенным, и, вероятно, согласится с тем, что и разрешение экономических вопросов невозможно без по-

мощи литературы (по крайней мере в Западной Европе мы не видим примеров безлитературных народников). А как же можно создавать народную литературу без изучения народного языка, каковое изучение требует своих приемов и орудий, своего труда, своих специалистов этого труда? Ведь не скажет же г. Алексеев, что так как управлять локомотивом и бить молотком по наковальне в одно время нельзя, то, следовательно, когда нужно ездить по железной дороге, то все должны стать кондукторами, а не кузнецами.

Мы могли бы привести еще более подобных противоречий и неясностей из статей г. Алексеева, — но, полагаем, довольно и данных примеров. И эти примеры мы указали вовсе не из придирчивости, а частию потому, что в них затрагиваются самые существенные черты вопроса, которые было бы желательно увидеть разъясненными лучше, чем это сделано г. Алексеевым; а во-вторых, чтобы иметь право обратиться к автору не столько в качестве возражателя, сколько в качестве прежде всего одного из публики, — с просьбою: на будущее время оставить и иронию, и отступления с нападениями, не знаем, в какой лагерь — только часто совсем не в украинофильский, и аллегории, а поставить культурный, политический и социально-экономический вопрос на Украйне в связи с вопросом национальным в тех конкретных формах, в каких эти вопросы там проявляются, да и обсуждать их в тех конкретных же условиях, в каких они там существуют. Тогда он скорее получит ответы на вопросы: что и как следует делать «работникам народного дела» на Украйне и ложь ли или нет те «национальные» стремления, которые он поражает в украинофильстве. Быть может, после такой конкретной переверки программ своей и чужой деятельности г. Алексеев придет к такой программе, что и спорить с ним многим «украинофилам» придется не о чем, как, оказывается, незачем им спорить по вопросу о свободе и необходимости народной украинской литературы.

В ожидании же такой переверки мы должны приступить к роли возражателя на то, что написано уже г. Алексеевым. К сожалению, и тут мы должны начать с того, что́ может тоже показаться кому-либо педантическою придирчивостью. Мы должны сказать, что г. Алексеев слишком легко, слишком от руки писал свои статьи, — а потому у него на каждом шагу видно фактическое незнакомство с предметом, о котором он говорит. В оправдание его личности мы должны признаться, что иное, напр. украинские писания, изданные за границей: в Галиции, в Праге, в Вене и проч., ему и знать было нелегко, — но все-таки для приговора, да еще столь строгого, нужно, было узнать многое, что, явно, не известно г. Алексееву.

Г. Алексеев цитирует как малорусскую песню, но прибавляет: «принадлежит, кажется (?!), Шевченку» — слова, которых он не найдет ни в одном сборнике песен; говорит о том, что «больно и тяжело слышать малороссу свои родные песни, поющие про смерть народа», — но таких песен тоже не находим ни в одном сборнике украинских народных песен, изданных в России или в Австрии. В этих сборниках, равно как и в рукописных (которых, мы позволим себе уверить г. Алексеева, мы видели немало), мы встречаемся с выражением тоски и слез по поводу различных исторических явлений, которые пережили разные части Украйны: нападений татар и турок, притеснений польских панов и жолнеров и московских солдат, разорений Сичи Петром I и Екатериной II, крепостного права и рекрутчины, неволи на сахарных заводах и притеснений подрядчиков и поверяющих паспорты, безземелья и т. п. Но до «смерти народа» от этого плача весьма далеко, — не только потому, что в тех песнях встречаются слова вполне сознательного протеста и надежды на лучшее будущее, но уже по тому одному, что эти песни существуют и *создаются наново и в настоящее время.* Последнее, очевидно, неизвестно г. Алексееву, несмотря на то, что он называет себя «народником из Малороссии», — а между

тем украинофилы успели даже напечатать несколько вполне современных украинских песен, показывающих, что общественная мысль украинского простонародья не спит и теперь и выражается в вполне национальной форме, несмотря на все невнимание к этому простонародью так называемой интеллигенции, не исключая и «народников из Малороссии». Укажем, чтоб не быть голословными, хоть на песни, напечатанные в «Записках Юго-Западного отдела Русского географического общества», т. I, 306, а также прилож. 54-59; т. II, 556-557, 574-575 и др., в «Трудах этнограф. экспедиции»* г. Чубинского, V, стр. 969 и др.

Вообще ссылки на песни — одни из самых неудачных у г. Алексеева. Если он даст себе труд познакомиться хоть с тем материалом по этой части, который издан украинофилами, то он будет поражен необыкновенной живучестью украинской нации, несмотря на то, что она с 1/2 XVIII ст. представляется почти исключительно простонародием, и необыкновенным богатством в ее поэзии именно социального элемента. Г. Алексеев не только не отчаивается в будущем великорусской национальности, но даже радуется обрусению украинцев, а между тем, известно ли ему, что на десятки украинских песен о крепостном праве и об освобождении крестьян, — песен, полных протеста и надежд, — известны только две великорусские песни, и то лакейские, которые поют о том, как

«Хорошо лакею жить
Во господском во дворе»

(Шейн, 183).

Несомненно, что если б «народники в Малороссии», от имени которых говорит г. Алексеев, не с таким презрением смотрели на памятники украинского народного языка, то они бы сильно изменили свои воззрения на многое, — и уже,

* Повна назва — «Труды этнографичесно-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (упор.).

конечно, больше бы знали ту почву, на которой им нужно действовать, если только они точно «не отрекаются от Малороссии и работают для нее».

Как легко относится г. Алексеев к устной народной словесности украинской, так же ошибочно он говорит о словесности писанной. Так, напр., он совершенно неверно передает и заглавие, и содержание повести одного из новых украинских беллетристов: «Малорусский беллетрист Нечуй (говорит он), в одной из своих повестей, кажется (опять: кажется!), *«Дві долі»*, или что-то в этом роде (что бы сказал г. Алексеев, если б кто-нибудь позволил себе процитировать таким образом повесть, напр., Решетникова[4] или Златовратского[5]?!), рисует две супружеские пары, из коих в одной муж поляк, а жена украинка, а в другой — наоборот, жена полька, а муж украинец. Кажется, чего бы лучше! Издревле сабинянки примиряли воюющих. Но Нечуй думает иначе: поляки, в его глазах, народ лукавый, коварный, поганый народ. Сообразно такому взгляду, он заставляет своих поляков совершать всяческие коварства и лукавства, и т. д». «Вот вам украинофильская эндогамия, — восклицает г. Алексеев, — не женись на польке — пропадешь».

Вся же эта тирада помещена для доказательства положения, что «украинофил не чужд некоторой злобы к поляку», — и еще общее, что в украинофильстве сидит «односторонность, которая игнорирует все чужое (уже игнорирует, а не злобствует) и возвеличивает свое».

Оставив даже в стороне то, что если б все существующие украинофилы были такими дураками, какими их рисует на стр. 33 «Русского богатства», №II, г. Алексеев, который заставляет их даже предпочитать какого-то Тарапуньку — изобретателя усовершенствованной зубочистки — Уатту, Фультону и т. п., — то из этого вовсе не следовало бы, что то, что г. Алексеев зовет «возрождением украинской национальности», есть глупость. Начнем с того, что никакой повести Нечуя «Дві долі» нет, а есть его две повести: «Дві московки»

(«Две солдатки»), по нашему мнению, лучшее произведение Нечуя, которое мы осмеливаемся рекомендовать вниманию «народников в Малороссии», и даже где угодно, — и «Причепа». Г. Алексеев, очевидно, слыхал о последней, но, очевидно, только слыхал, а не читал ее. Мы не принадлежим к числу ее безусловных поклонников и даже имели случай в свое время печатно отнестись к ней довольно строго, сравнивая некоторые тенденции ее с теми, которые подложены под комедию Островского «Не в свои сани не садись»: старик, мещанин Лемишка, идеализован у Нечуя подобно тому, как идеализовал Островский своего Русакова. Но того, что видит в этой повести г. Алексеев, в ней совсем нет. Прежде всего в повести вовсе нет «польского народа», так как действие ее происходит на Украйне правого берега Днепра, где никакого польского народа нет, а есть только польская шляхта. Нечуй вывел экземпляры ее в виде мелких чиновников, арендаторов (посессоров) и управляющих, и если они вышли не симпатичными, то художник в этом не виноват. Мы не думаем, чтоб г. Алексееву самому были симпатичны те экземпляры поляков-управляющих, которых еще и теперь можно встретить даже на левом берегу Днепра и добыть которых с правого берега, их рассадника, было мечтой левобережного плантатора еще в недавние времена. Это о поляконенавидении Нечуя в частности. Что же касается до поляконенавидения украинцев вообще, то его может предполагать только тот, кто вовсе не знаком ни с Украйной и с историей украино-польских отношений, ни с украинскою литературою, кто не знает, напр., того, где собственно живет польский народ, а где — только польская шляхта, с которою одною и враждовали искони веков украинцы. Таких незнакомых с делом людей много в Великороссии, но г. Алексеев, который, очевидно, жил хоть на левом берегу Днепра, должен бы был иметь обо всем этом более отчетливые представления. Так он должен бы знать, что еще казаки времен Хмельницкого определили сущность украинско-польских отношений

словами: «Маєте ви собі Польщу, а нам наша Україна останеться» — и что эта фраза постоянно приводилась всеми украинскими историками и публицистами нового времени (Кулиш, Костомаров, Антонович и др.) в их спорах с польскими публицистами-патриотами. Затем, ни один украинский писатель с половины 40-х годов не отрицал прав действительного польского народа на «его Польшу», — и когда в последнее время гг. Кулиш и Костомаров взяли было фальшивую, близкую с московской, хотя все-таки не вполне с ней созвучную, ноту в польском вопросе, то сейчас же встретили возражение именно со стороны украинофилов, между прочим и от того же Нечуя, которому г. Алексеев приписывает столь дикие мысли. И в русской литературе первые возражения против системы обрусения Польши были сделаны украинофилами же[6] — в «Вестнике Европы» 1872 г. Вообще странно, что г. Алексеев не знает, что уже с 1/2 40-х годов всякий политически образованный украинофил есть вместе с тем и славянский федералист и потому уже не может быть врагом народной Польши. Г. Алексеев почитает Шевченка, а потому должен же знать его слова уже в «Гайдамаках»:

«Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю, — а хто винен?
Кзьондзи, єзуїти», —

его «Послание к Шафарику»*, в котором украинский поэт молит,

Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками,
Отакими, як констанцький
Єретик великий...

а также «Послание к Бр. Залесскому»** с его финалом:

Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас роз'єднали, розвели,

* Мається на увазі перша частина поема «Єретик» Т. Шевченка (упор.).
** Мова про вірш Т. Шевченка «Полякам» (упор.).

А ми б і досі так жили.
І Подай же руку козакові
І серце дружнеє* подай!
І знову іменем Христовим
Возобновім** наш тихий рай.

Или, может быть, г. Алексеев не считает Шевченка украинофилом? Тогда кто же будет и украинофилом?! Тарапунька? Чтоб покончить с отношением украинофилов к «польскому народу», мы укажем г. Алексееву на только что полученный нами № украинофильской простонародной газеты *«Батьківщина»*[7] («Отечество»), в которой вменяются вот какие обязанности украинским депутатам галицкого сейма: «если наши депутаты будут выступать только в одних вопросах прав национальных, то даже и из наших селян и мещан не каждый поймет их, а для мазуров (так зовут крестьяне поляков Западной Галиции) это будет совсем безразлично. Все красноречие, всю смелость, всю горячность пусть они оставят для таких дел, которые наиболее живо касаются целого простого народа, украинского, как и мазурского, чтобы каждый крестьянин и мелкий мещанин в целом крае мог сказать об украинских депутатах: это истинные и неустрашимые защитники народа, — хотя бы польские паны и жиды называли их за то нигилистами, коммунистами и как бы там хотели. Смелым и разумным поднятием вопросов общинных (громад) они расшевелят тяжелые на подъем массы народу, и не только украинский народ перестанет выбирать в земские депутаты помещиков-поляков или старост (исправников), но и мазуров; вместо того, чтоб выбирать графов, выберут опять своего брата, Сивца или Голамба, которые будут держаться более с украинскими депутатами, чем с польскими панами. А права украинского языка и т. п. достаточно будет защищать лишь в экстренных случаях, когда поляки начнут на них новые нападения».

---

* У канонічному варіанті тексту — «чистеє» (упор.).
** У цьому ж варіанті — «Ми оновим» (упор.).

Как далеки мы от того суздальского образа (это не наше слово, а г. Алексеева, когда он говорит о г. Нечуе), каким нарисовал г. Алексеев поляконенавистное украинофильство! А еще «Батьківщина» далеко не самый радикальный орган украинских партий.

Также произвольно представляется г. Алексеевым и отношение украинофилов и к великорусам, напр. к русской литературе. Г. Алексеев буквально уподобляет украинофилов ослу в басне Крылова и говорит, что «украинофилы восхищаются своим Квиткой, Левицким, Нечуем и знать больше ничего не хотят...» «Щедрин, разумеется, великий писатель, но и Вытребенька наш... и т. д.», — способен будто бы сказать украинофил.

Между тем достаточно взять галицкие украинофильские сборники конца 60-х годов, чтоб увидеть, что, напр., тот же осмеиваемый г. Алексеевым Нечуй познакомил заграничную украинскую публику, которая с трудом может читать по-великорусски, именно с Щедриным, а другая «голова турка», на которую обрушивает свои удары г. Алексеев, — г. Старицкий, сделал то же с Некрасовым, — и оба в таких прекрасных переводах, что сочинения этих талантливых (хотя и вряд ли «великих»!) писателей может теперь читать всякий грамотный украинский крестьянин в России и Австро-Венгрии. В 1874 г. украинский перевод щедринского рассказа «О том, как мужик двух генералов прокормил» был представлен в киевскую цензуру для отдельного издания в числе других украинских популярных брошюр («метельков», над которыми тоже иронизирует г. Алексеев), — и не вина Нечуя и других украинофилов, если цензор не разрешил напечатание этого «метелыка». В одном украинофильском органе («Правда», 1874) г. Алексеев найдет даже речь председателя венского общества «Січ»[8], в которой Некрасов поставлен даже выше Шевченка, — с чем вряд ли согласится и сам г. Алексеев. Украинофилы же перевели и несколько образцов из Гл. Успенского,

Островского (которого «Грозу» играет в украинофильском переводе одна из театральных трупп, ездящих по городкам в Галиции), Тургенева и др. Всеми этими переводами могло бы пользоваться украинское «простонародье» и в России, для которого в подлиннике не доступны писатели великорусские. Мы не говорим уже о том, что украинофилы популяризировали в среде своих австрийских соплеменников труды ученых, писанные по-русски: Пыпина, Костомарова, Лавровского и др. И все это ознакомление с русскою литературою тех кругов, которым она прямо не была или даже не могла быть знакома, украинофилы вели и ведут под градом обвинений, столь же несправедливых, как и обвинение г. Алексеева, но при этом выходивших из явно полицействующего лагеря! Как эта работа похожа на крыловского осла!!

Повторяем, что иного из того, о чем мы говорим здесь, г. Алексеев мог и не знать, если он в последние годы не переезжал границу Волочиска[9], хотя в таком случае ему следовало бы воздержаться от своих обвинительных приговоров. Но уже совсем непростительно русскому писателю не знать, напр., Белинского и в том числе его отношения к украинской литературе. Г. Алексеев недоволен тем, что кто-то, в «Неделе», в статейке «Обиженная русская народность» (статейке, которой многие украинцы имеют основание быть недовольными по другим мотивам: очень уже она из себя казанскую сироту представляет!) вспомнил, как некогда Белинский «гоготал» над украинской литературой.

«Такие имена, как Белинский, Добролюбов (на Добролюбова ведь никто не жаловался, потому что он не «гоготал» над украинской литературой, а понимал ее значение), должны для нас быть священными!» — восклицает г. Алексеев и затем утверждает, что русская литература относилась отрицательно только к бездарностям украинским, «к разным Квиткам, Кулишам, Нечуям», а к Шевченке, напр., она относилась и относится с глубокой симпатией.

Но, оставляя в стороне «русскую литературу» вообще и как она относилась к кому из украинских писателей (было всякого!), — дело в том, что Белинский, который было сначала похвалил именно Квитку и за его «Марусю», и за его опыт дидактической литературы украинской, — именно-то на Шевченка и нападал столько же несправедливо, сколько и невежливо, — именно «тоготал» и даже ругался. Случилось это как раз в то время, когда Белинский особенно исполнился московского и петербургского гегелианства с его государственно-централизаторскими идеями. Тогда он объявил войну всему негосударственному: Новгороду — перед Москвой, болгарам и сербам — перед Турцией, украинской литературе — перед русскою. Что скажет г. Алексеев, «малоросс из партии народников», о таких, напр., аргументах Белинского: «жалко видеть, когда и маленькое дарование попусту тратит свои силы, пиша по-малороссийски — для малороссийских крестьян», — или: «мужицкая жизнь сама по себе мало интересна для образованного человека»? (Сочин. Белинского, т. V, 303-306). Прикажет ли он остановиться перед этими словами с поклоном, как перед чем-то «священным»?

Украинофилы, конечно, не могут не принять к сведению такого отношения к народу вообще и к их народной литературе в частности со стороны такого деятеля русской литературы, — но это вовсе не мешает им ценить в Белинском то, что в нем действительно ценно, писать о нем вполне почтительные статьи в галицких журналах и даже перепечатывать его писания. Да и вообще мы совершенно не понимаем, где мог подметить г. Алексеев у украинофилов, живущих в России, игнорирование русской литературы. Совсем напротив, — им можно скорее поставить в упрек то, что они слишком близко принимают ее к сердцу и слишком мало заботятся о том, чтоб следить за общечеловеческим движением, черпая непосредственно из более развитых европейских лите-

ратур и перенося их результаты непосредственно же в свою родную среду на ее языке.

Этот недостаток в деятельности большей части украинофилов, недостаток, который, при известных обстоятельствах, обращается в вину перед собственным делом и народом, происходит от одной черты, которая, вследствие условий жизни в России, стала принадлежностью почти всех ее деятелей. Это привычка во всех практических вопросах не смотреть дальше государственных границ России и теперешних условий ее жизни. Вот и г. Алексеев во всех своих рассуждениях и предположениях об украинофилах и «украинском возрождении» ни на минуту не задумался о том, что ведь не весь украинский народ находится в России, а что более 3-х миллионов его живет в Австрии и что там украинцы имеют более 15 периодических изданий, пользуются своим народным языком не только в элементарных школах, но и в гимназии и даже в университете. Если бы г. Алексеев проехался хоть, напр., в Львов или в Вену, то он бы увидел там на деле то, что он предполагает нарочно как deductio ad absurdum в споре против украинофильства, т. е. не только переводы на украинский язык великого Щедрина, но и переводы Байрона, Шелли, Шекспира и даже Геккеля и Ланге; увидел бы, как студенты, выходя из университета, говорят на украинском языке о Спенсере, о медицине, о тригонометрии. И представьте, — все это выходит вовсе не так глупо и смешно, как думает г. Алексеев, а так же просто, как то, что в Париже об этом говорят по-французски, а в Москве — по-русски.

Г. Алексееву, по нашему мнению, вообще следовало бы предпринять поездку за Волочиск прежде написания его статей, если не для того, чтоб проверить многое из того, что он так безапелляционно порешил в них, то для того, чтоб собрать во всяком случае более обстоятельный материал для характеристики того движения, которое он так осуждает. В самом деле! Г. Алексеев рисует нам украинофильство и таким, и

эдаким; то-то оно имеет, того-то не имеет, «экономической стороны жизни вовсе, напр., не затрагивает!», учит украинофилов тому-то и тому. Но на основании какого материала г. Алексеев составляет свои понятия? Ведь украинофильство не имеет теперь в России своих органов со времени прекращения «Основы», которую тоже г. Алексеев не видно, чтоб знал. Только переехавши через волочискую границу, г. Алексеев мог бы вполне ясно узнать, что он не только нарисовал русской публике суздальский образ украинофила исключительно по своей фантазии да разве по наблюдениям над какими-то невежами и кретинами, но даже и там, где он говорит вещи справедливые, только повторяет то, что уже давненько говорится в украинской печати, и притом гораздо обстоятельнее.

К числу таких справедливых вещей принадлежит, напр., замечание о высокости мысли: «я люблю свою семью больше себя, отечество больше семьи и человечество больше отечества», хотя, кажется, было бы реальнее выразить мысль о постепенном росте интересов человека в такой форме: я могу быть счастлив только в семье, семья моя — только в отечестве, отечество же — только в человечестве. Если б г. Алексеев был знаком с литературою украинскою последних лет, то он бы увидел, что в ней есть целые группы, которые построили свою работу именно на этом принципе. Различие их от г. Алексеева заключается в том, что они не перескакивают из одной категории предметов в другую и не подменивают рода кругов, которые ставятся в вышенаписанной серии. Они берут индивидуум, семью, нацию — и человечество. Г. же Алексеев, объявив сначала, что и он будет брать такие же предметы, вдруг, приступив в конкретной жизни — к Украйне, выбрасывает из своей серии украинское отечество с его национальностью, которую он воспрещает любить, а затем вместо человечества, или между украинским отечеством и человечеством, ставит совсем новую вещь — госу-

дарство, да еще в добавок тоже с национальностью, но только такою, которая в Великороссии живая, народная, отечественная, а в Украйне — только официальная, которую украинцам сначала еще надо усвоить.

Но г. Алексеев не смущается ни подменою сорта кругов, ни муками перелома, а требует, чтоб украинская нация ломалась да еще и находила в том удовольствие. Получив русское государственное образование, г. Алексеев требует, чтоб украинцы становились русскими, великоруссами, на том основании, что они живут в государстве, основанном великорусским племенем, хотя, как мы видели, и не все, и на том, что уже помещичий класс и чиновники на Украйне обрусели. Но г. Алексеев забыл, что они обрусели только на левом берегу Днепра, а что на правом — польское государство оставило по себе помещиков национальности польской, и что эти помещики теми же самыми аргументами, которыми пользуется и г. Алексеев, требуют от украинцев, чтоб они ополячивались, — а в Галиции, где, благодаря разным искусственным мерам, парламентское большинство подтасовано в пользу национальности польской, и чиновники — поляки же — и принимают зависящие от них административные меры для ополячения украинцев.

Спрашивается: какой из двух помещицко-чиновницких слоев следует слушать украинцам? Или, быть может, обоих вместе? Логически: следует или не слушать ни одного, или — обоих вместе. Допускаем последнее и посмотрим, каков будет результат исполнения хоть одного из желаний нивеляторов украинской национальности, будто бы то в пользу человечества, а на самом деле в пользу каких-нибудь из так называемых господствующих, или государственных, национальностей, которые составляют такой же остаток бюрократической старины XVIII в., как господствующие, или государственные, церкви есть остаток старины XVI — XVII вв. Двадцать миллионов украинцев перестанут говорить по-украински, а ста-

нут говорить половина по-польски, половина по-русски; часть их, живущая за Карпатами, по-венгерски, а живущая в Буковине — по-немецки или по-валашски[10] (так как там чиновники-немцы, а помещики — валахи). Спрашивается: при чем тут человечество? Ведь все равно никто из украинцев тем самым не станет говорить по-общечеловечески, ибо такого языка еще не существует, и при этом ни один из перечисленных языков, которые заменят в нашем предположении украинский, не имеет даже значения в известном круге международного языка, каковы, напр., французский или английский. А затем, пока украинцы будут перелепливать свой язык на чужие (кстати: будет ли это гонка за одним зайцем или за двумя, если украинцы вместо того, чтобы стремиться просто к усвоению общечеловеческой цивилизации на своем языке, будут работать над усвоением чужих языков и вместе с тем общечеловеческой цивилизации через их посредство), произойдут новые административные комбинации; поляки, напр., очень легко могут подчиниться немцам, — тогда украинцам опять надо будет заняться самопеределкою? Опять, спрашивается: кому это должно доставить пользу и приятность, кроме будущих помещиков и чиновников, которых, под предлогом блага человечества, г. Алексеев желает избавить от необходимости самим выучиваться языкам тех наций, среди которых они живут?

Язык имеет значение как орудие обмена мыслей. С этой стороны мы совершенно согласны, что было бы удобно, если б весь мир и до сих пор говорил одним языком, хотя, конечно, желали бы, чтоб этот язык был богаче того всемирного языка, каким говорил *homo sapiens*, когда он еще не распался на расы и нации, или, точнее, когда он вовсе не говорил, а мычал, почему ученые и называют его теперь *homo alalus*, человек безъязыкий. Судьбам угодно было, чтоб человек развивался через разнообразие наций и языков. Несомненно, что это разнообразие разделяет между собою виды человечества

и что было бы крайне желательно установить общее орудие для обмена мыслей между нациями. Но если национальные языки разделяют особей двух наций между собою, то они соединяют между собою особей одной нации, а взяв во внимание, что средним числом всякий индивидуум имеет более сношений с людьми близкими между собою, чем с далекими, мы придем к заключению, что национальные языки гораздо более соединяют людей, чем разделяют их. Выгодное для всего человечества разрешение задачи о всемирном языке должно состоять в том, чтоб достигнуть внешнего объединения наций, не разрушая внутреннего соединения их частей. Забыв об этом последнем, мы бы осудили все человечество в его видах на страшную ломку, до окончания которой сделали бы общечеловеческую цивилизацию достоянием класса мандаринов с тремя пуговками, которые бы одолели все 100 000 слов и знаков общественного языка и которым г. Алексеев желает принести в жертву теперешние национальные языки.

Европейское человечество уже попробовало такой способ объединения, — в то время, когда языком культуры, которую монополизировали было римская администрация и потом римская церковь, был язык латинский. И что же? — весь прогресс новоевропейских обществ тесно связан с процессом разрушения этого единства, с эмансипацией национальных языков, которая особенно резко проявила себя в эпоху реформации. Но этот процесс временно совпал с процессом организации централизованной администрации на римский же лад в тех государствах, на которые к тому времени распалась Европа, — и в каждом из них образовалось учение о *национальности государственной и государственном языке*, который в каждом государстве стремится занять место латинского языка, как каждая государственная церковь стремилась занять место римской церкви. В XIX веке все эти подражания древнему и католическому Риму в разных сферах жизни народной падают, и вместо насильственного объеди-

нения людей и групп, которое в сущности разъединяет их, а не соединяет, начинают придумывать способы их свободной солидаризации. На этой дороге должен разрешиться и вопрос о всемирном языке не запрещением национальных языков, а поставлением рядом с ними одного, избранного всемирным конгрессом интернационального языка*.

Стирание же национальных языков в пользу не всемирного, а государственных и сословных языков было бы не только противно явно демократическому ходу развития цивилизации в последние столетия, но производило бы только новые разделения между людьми, не оправдываемые даже природными условиями, которые породили существующие нации. Взявши за пример Украйну, мы видим теперь, что на территории от верхней Тиссы в Венгрии до Кубанской области в Рос-

* Подобное западному католическому, единство представлялось в группе православно-славянских племен языком церковнославянским. Как известно, весь прогресс литературы, связанный с ее демократизацией, не только, напр., у сербов, но и у великорусов, связан с прогрессом разрушения этого единства. В Великороссии его разрушили с XVIII века, особенно со времен Ломоносова, — Карамзин, Крылов, Пушкин, Островский, новые народники. То же самое сделали в сербии Обрадович, Караджич и другие, — то же самое сделали на Украйне казацкие летописцы XVII — XVIII в., авторы виршей в комедии в XVIII в., украинофилы в XIX в. Вот почему и взлетают на воздух все планы славянофильских централистов, потомков Шишкова, — потому что нельзя в одно и то же время восхвалять Пушкина за внесение народного, и следовательно частного, великорусского элемента в русскую литературу и вздыхать о разрушении прежнего славянского литературного единства, которое держалось на «старом слоге». Также силой держалась на «старом слоге» и последующая за церковным единством форма единства русского, — половины XVII до половины XVIII века, — эпохи макаронизма церковно-бело-мало-великорусского, Дмитриев Ростовских, Симеонов Полоцких, Феофанов Прокоповичей. Это единство тоже было разрушено прежде всего великорусами после Ломоносова. И здесь тоже история поставила и даже, смеем думать, решила дилемму: или единство, или народное разнообразие. А примириться это разнообразие и здесь не может иначе, как избранием одного языка посредствующим, а вовсе не стиранием всех остальных. Таким посредствующим языком в Славянщине, действительно, имеет более всего шансов сделаться язык великорусский, особенно при изменении к лучшему литературных условий в России. Украинцы не могут иметь ничего против этого посредничества и всегда высказывали ему сочувствие и в России, и даже в Австрии.

сии существует один язык вместе с другими, также сходными национальными признаками, благодаря чему 30 миллионов индивидуумов могут весьма легко солидаризироваться между собою. Примеры этой солидаризации г. Алексеев может увидеть в Кубанской и Терской областях, куда направляются колонисты из левобережной и правобережной Украйны, в Аккермане и Галаце, куда являются рабочие из-под Киева, как и из-под Карпат (гуцулы), в Варшаве, куда спускаются на барках карпатские лемки по Сяну, как и пинские полещуки по Бугу и Нареву. Последовав внушениям гг. Алексеевых о разных «господствующих» национальностях, эти 30 милл. индивидуумов разделились бы по языку и вообще по национальности на четыре разновидности, причем, по всей вероятности, образовали бы не чистые национальности своих соседей, а разные ублюдочные помеси. Спрашиваем: выиграла ли бы от этого не только совокупность 30 милл. теперешних украинцев, но и солидарность общечеловеческая? Прибавим, что полученные таким образом четыре новых национальных ублюдка, по всей вероятности, были бы ниже по нравственным качествам, чем их предки чистых национальностей, ибо мы не думаем, чтоб такое скрещиванье пород давало плод высоких качеств*.

Таким образом, все построения г. Алексеева против сохранения украинской национальности будто бы в видах общечеловеческих польз разлетятся сами собою, если только заметить, что он среди спора совершенно произвольно подсовывает между национальностью и человечеством совсем по-

* На белорусах и отчасти на галицкой интеллигенции (духовных) мы видим явное доказательство упадка расы под влиянием давления на национальность с XVI-XVII в. Белоруссия проявляла тогда значительную энергию, особенно в делах культурных, а Галиция доставила немало крупных деятелей украинскому казачеству. Замечательно, что теперь самые талантливые писатели галицко-буковинские и вместе самые горячие деятели «народного дела» (Федькович, Франко, Павлык и др.) принадлежат к слою, сохранившему наиболее чистоту национальную, — к крестьянству, и что все они по идеям своим украинофилы.

сторонний предмет: национальность административную и сословную. Мы должны остановиться и на этой стороне мнений г. Алексеева, так как и она дает повод к уяснению одной из самых важных сторон разбираемого вопроса, к которой г. Алексеев возвращается несколько раз, а именно отношения украинофилов к прошлому их отечества.

«Был в истории России, — восклицает г. Алексеев, — светлый момент, может быть, самый лучший в ее истории: это, когда гениальный царь Петр онемечивал русских. Несомненно, он стремился к благу русской земли, он шел к нему верным путем (отбросивши кое-какие частные ошибки и приняв во внимание ту эпоху), он стремился привить *нам* (?) качественно лучшие формы жизни; то, что он вводил, было лучше старорусского. Многие замечают, что его царствование в некотором роде было временем террора. Верно. Но не будь его — иной, *белый* (?) террор обрушился бы на зачинавшуюся *новую* Русь. И вот этот царь-реформатор, даровитейший и благороднейший из деятелей того времени, был деятелем антинациональным. Мы знаем, что украинофилы, как и их московские совздыхатели, питают зуб на Петра; но это и подтверждает наше мнение об узком и слепом украинофильском духе» («Р. Б», июль, 82). Это говорит «малоросс из партии народников».

Но, к сожалению, во всем этом не видно и следа знакомства с историею «жизни» и «народа» в России вообще, а в Малороссии в частности. Подтвердим это примерами из истории «форм жизни», наиболее идущих к данному вопросу, т. е. из истории школ.

Мы считаем излишним напоминать г. Алексееву, что школы на Украйне существовали в достаточном количестве и до Петра Великого, хотя он, кажется, склонен разделять весьма вкоренившееся в России мнение Белинского, что «Малороссия стала выходить из непосредственного состояния вместе с Великороссией только со времен Петра Великого» и что

она «обязана приобретением цивилизации, образованности и человечности» именно петровской системе. Мы обратим только внимание г. Алексеева на то обстоятельство, что школы львовская, острожская, киевская, черниговская и др. были делом не администрации, а общества, и притом преимущественно средних и даже низших его классов: мещан, казаков, — и были школами всесословными уже в XVI-XVII вв.

Уже в половине XVII в. украинцы, особенно те, которые побывали в Западной Европе (как, напр., казацкий полковник из социнианской семьи Ю. Немирич, в Голландии), заметили недостатки старых украинских школ и хотели приблизить их к новому европейскому типу. Мысль эта ясно выражена в Гадячском договоре казаков с Польшею в 1658 г., а именно, в следующих словах: «Академию в Киеве соизволяет его королевское величество и станы коронний возставить, которая в таких преимуществах и волностях имеет быть, яко академия краковская... Другую також-де академию е[го] к[оролевского] в[еличества] и станы коронний и великого княжества Литовского соизволяют устроить там, где оной место способное усмотрят... Гимназия (то есть, учителние домы), коллегия, школы и типографии, сколко их надобно будет, без препятия ставити будет волно, и свободно науки отправовати, и книги печатати всякия, и в прениях о вери, толко би без поругания и без уразы маестату королевского» (Летоп. Сам. Величка и проч. IV, 92).

Спустя несколько лет Дорошенко, заключая в 1670 г. новый договор с Польшею, ставит в нем условие: «Академию в Киеве чтоб строити волно... Другую академию в Могилеве белорусском, или зде на Украйне, где строению суще обрящется место, и дабы правами и волностями так были укреплены, как краковская академия... Также школы и друкарни, сколко их потребно будет, без трудности чтоб волно строити было, и учение исправляти и всякия книги печатати» (Акты, относящ.

к ист. Южной и Зап. России, IX, стр. 199). В 1710 г. условие о школах ставит в договоре с Карлом XII Филипп Орлик.

Сначала польско-московские войны, а потом несогласимость свободы школьной с московскими обычаями препятствуют осуществлению подобных планов украинских казаков. Школы украинские остаются все в том же положении, в каком были в первой половине XVII в., так что, когда Ломоносов приходит в Киев, то справедливо находит, что там уже почти нечему учиться (каковое суждение историки русской культуры обращают в пользу мнения о недостаточности киевской культуры и в XVII в. и о необходимости и для нее «реформы» Петра I!). Ломоносов настаивает на необходимости учреждения университетов в Киеве и Москве, конечно, не зная о требованиях 1658 и 1670 гг. Университет открывается в 1755 г., но только в Москве, причем для него делают набор студентов по украинским семинариям. В 1760 г. последний гетман, Разумовский, ходатайствует об открытии университета в Батурине, причем секретарь его, Теплов, человек нерасположенный к местным учреждениям, все-таки пишет, что «по состоянию епархиальных малороссийских школ, батуринский университет в числе студентов никакого недостатка иметь не может и перед с.-петербургским и московским университетами великий в том авантаж предвидится».

Но университета в Батурине не открыли — и вообще Украйна дождалась университета в Харькове только в 1805 г., а в Киеве — 1834 г. В конце XVIII в., в самый разгар просветительной деятельности Екатерины II, Шафонский[11] писал, что школы в черниговском наместничестве остались еще в таком виде, в каком были «под польскою державою».

Потом оказалось, что и то еще хорошо. Население все-таки в них училось, — и Теплов писал: «В склонности народа малороссийского к учению и наукам ни малого сомнения нет, потому что в Малой России от давнего времени заведенные школы, не имея к себе содержания (казенного), а уча-

щиеся и по силе обучения никакого одобрения (привилегий и пр.), не токмо по сие время не ослабевают, но еще по временам число учеников больше оказывается». Шафонский через двадцать пять лет еще замечает: «Должно малороссиянам ту справедливость отдать, что они охотно в науки вступают, так что не только достаточных, но и самые бедные мещанские и казацкие дети с доброй воли в вышеписанные училища идут и мирским подаянием ежедневной пищи, списыванием для собственного и других обучения печатных книг живут и, терпя голод и холод, и всю скудость, и нужду, охотно и прилежно учатся, и многие из них, как в духовном, так и в светском звании достойные выходят люди». Из Румянцевской описи Малороссии видно, что в половине XVIII в. почти в каждом селе в ней были школы, по крайней мере в черниговском полку было 142 села, а школ 143.

Но вот и те отсталые школы, какие еще существовали на Украйне, начали подвергаться «реформам». Число школ стало сокращаться, так что, напр., в Харьковской губернии в 1732 г. было 46 приходских школ, а в 1834 г., когда население ее значительно возросло, уездных училищ было только 11, а приходских — 18, итого 39. В местностях черниговского полку, которые составили теперь части уездов: Черниг[овского], Городн[янского] и Сосницкого, — даже после учреждения земских школ, — всего существовало в 1875 г. 52 школы, там, где в 1768 г. их было 134, так что в XVIII в. была там 1 школа на 746 душ населения, а теперь 1 на 6730 душ!!! («Земский Сборник» Черниговской губ., 1877, кн. 2). Теперь губернии Киевского учебного округа — самые просвещенные области в России в XVII ст. — оказываются самыми отсталыми в Европейской России, по числу народных школ.

Таковы прогрессы Украйны после петровских реформ по части школьной.

Собственно говоря, возрождать украинскую национальность нет надобности, так как она не умирала, а существо-

вала всегда и продолжает существовать и теперь, хотя в России она существует почти исключительно среди так называемого простонародья. Если видимым признаком национальности служит язык, то следует признать это существование, так как украинский язык сохранился, как язык самостоятельный и довольно чистый. Мы знаем, что это существование многими отрицается и в литературе, но, обратив внимание на то, что писано было об этом языке, нельзя не заметить такого внешнего разделения: отрицательное отношение к украинскому языку сосредоточивается почти исключительно в газетах, разумеется, известных партий, но не переходит в книги, которые почти без исключения высказывают об этом языке положительное мнение. При всем почтении к газетам, мы считаем, однако, книги более солидными советчиками в жизни, а потому и осмеливаемся утверждать, вслед за всеми славянскими лингвистами, что украинский язык существует, как язык самостоятельный. Г. Алексеев уверяет, что он портится, русеет, хотя, к сожалению, приводит неудачный пример в доказательство этого положения, так как *«скорійш»* вм[есто] *«мерщій»* вовсе не исключительное русское, а общеславянское слово, и всегда существовало в украинском языке. Мы можем привести сотню примеров того, как «портится», т. е., напр., офранцуживается немецкий язык, и, запасшись известной смелостью, готовы утверждать, что со временем немецкий язык заменится французским. Но до этого еще очень и очень далеко, а теперь плох бы был тот деятель в Германии, который бы построил свою деятельность на мысли о предстоящем исчезновении немецкого языка.

II

Конечно, если бы дела на Украйне продолжали долго тянуться так, как они тянулись до появления в ней украино-

фильства, то украинская национальность исчезла бы в более или менее продолжительный срок. Но беда Украйны состоит не в том, что ее народность хоть и медленно, а исчезает, а в том, отчего происходит это исчезновение, которое само собою есть признак и источник других, весьма реальных бедствий. Эти бедствия состоят в том, что на Украйне *образованные классы отделены национальностью от так называемого простонародья и что таким образом последнее лишено их естественной помощи, даже и тогда, когда они, если не в целом своем составе, то хоть в лучших своих частях, желали бы оказать ее простонародью.* Страна таким образом отделена от своего мозга, в противность тому, что существует в других странах с однонациональным составом населения, где поэтому происходит ничем не стесняемый эндозмос и экзозмос между верхними и низшими слоями населения, невозможный теперь на Украйне. От такого положения дел на Украйне терпит и так называемый народ, и так называемая интеллигенция, — и целое большое племя, по признанию всех наблюдателей, далеко не бездарное, поставлено в невозможность ни устраивать свои домашние дела, ни исполнять свою роль в концерте человечества.

Такое положение дел, вовсе не нормальное, а совершенно патологическое, есть результат совпадения несчастных исторических условий, главным образом, несчастного географического положения страны среди констеляции держав на востоке Европы в XV-XVII вв., совпадения, результаты которого были закреплены и усилены условиями завоевательно-бюрократических и сословных порядков государства, через которые прошли все народы Европы с того же XV в. В XIX в. эти порядки изменяются повсюду; начали они изменяться и на востоке Европы. Народы повсюду стали эмансипироваться, а потому эмансипируются и национальности, которыми характеризуются народы. Украинский народ, с его национальностью, не может составлять исключение, — вот

почему и для него должен был настать час не возрождения, не сохранения, а *развития,* — и для этой потребности должна была, среди него, родиться та партия, которую называют украинофилами. Как «народник», г. Алексеев избавит нас от необходимости говорить о том, что нужно для развития народа на почве экономической, социальной, политической, культурной. *Украинскому народу нужно все то, что нужно и всем другим народам,* в том числе и тем, которых национальность вполне ограждена и не подвергается сомнениям. *Но украинскому народу нужно и признание его национальности и ограждение ее развития, — а нужно это именно для ограждения возможности его развития на почве экономической, социальной, политической и культурной.*

Г. Алексеев не только дозволяет, но и предписывает любить отечество, хотя и меньше, чем человечество, — но тут же рядом провозглашает, что «национальность — пустой идол» и что «кто поклоняется ему, тот забывает живых, страждущих людей». Но ведь отечество представляется для человека главным образом нациею, которая в нем живет (иначе отечество будет горы, реки, озера, болота и пр.), и если человек не любит эту нацию, то он или любит другую, — и таким образом попадает в число тех, о которых Шевченко сказал:

Дядьки отечества чужого! —

или же не любит никого, а забывая живых, страждущих людей, представляет себе человечество именно «пустым идолом». Человечество есть только совокупность наций; идол человека есть только отвлечение лучших черт от индивидуумов и наций.

Совокупность признаков индивидуумов, населяющих известное отечество и составляющих известную нацию, и есть национальность. Поклоняться ей незачем, но называть ее пустяком тоже нельзя. Ее нужно признать, как факт, и не забывать его при всех наших соображениях о живых, страждущих людях. Национальность, как совокупность признаков,

свойственных известному числу индивидуумов, есть условие их ассоциации между собою, разрушать которое значит разбивать союз на атомы и ослаблять каждый индивидуум порознь и все вместе; ослаблять же и разбивать частные союзы — значит ослаблять и разбивать и общий. Затем национальность есть все вышеупомянутые признаки порознь. Признаки наций, как и индивидуумов, могут быть более или менее симпатичны, но опять-таки самый идеал человека мы составляем, только отвлекая наиболее симпатичные признаки индивидуумов и наций, а следовательно, стремясь к тому, чтобы развивать индивидуумы и нацию до идеала человека, мы должны отправляться от существующих индивидуальных и национальных признаков, иначе воспитание обращается именно в втискивание живых людей в форму пустого идола, которое не может принести им ничего, кроме страдания. Национальные признаки еще не определены точно наукою, кроме разве языков, вот почему следует очень скептически относиться к разговорам о национальных идеях и даже национальных учреждениях. Но национальные наклонности, национальные способности, привычки несомненно существуют, хотя они иногда больше чувствуются, чем поддаются определению. Вот именно развитие нации до человеческого идеала и может идти успешно, только сообразуясь с этими национальными особенностями, а кроме того, и развитие нашего понятия об этом идеале идет только благодаря проявлению и развитию симпатических национальных особенностей.

Спросим теперь «малоросса из партии народников»: неужели в числе украинских национальных признаков нет достойных развития, глубоко человеческих признаков? Если же он их сам не заметил, то пусть спросит о них посторонних наблюдателей, которые проехали всю Россию, начиная от сирийца Павла Алеппского (в XVII ст.) и до великоруса Белинского, в XIX, не минуя англичанина Кларка и обруселого немца Ригельмана в конце XVIII в., немцев Коля (Kohl),

Боденштедта и Гакстгаузена в XIX и т. п. Мы приведем несколько выдержек из показаний тех наблюдателей, которых слова есть на русском языке и потому нас легко будет проверить всякому. Вот что писал в 1655 г. наблюдатель сириец: «В пятницу вечером прибыли мы к берегу Днепра, прямо против Печерского монастыря, и дали знать в Киев о нашем прибытии. Эту ночь мы провели на берегу реки. Нам было здесь приятно и покойно; вдали перед нами блестели куполы Печерского монастыря, и вообще как только мы достигли этой цветущей страны, наши души переполнились радостию и восторгом, расширились сердца наши, и мы изливали благодарность Господу Богу. В казацкой земле мы чувствовали себя как дома, потому что обитатели этой страны любезны и радушны и относились к нам как будто земляки» (Сборник материалов для историч. топографии Киева. — К., 1874, 174-175). Описывая торговлю Киева в то время, сириец подметил еще одну из национальных особенностей украинских: деликатность к женщине. «Для торговли в прекрасных лавках и удивительных магазинах, — говорит он, — избираются женщины; они проворно надевают, на свой манер, все спрашиваемое из шелковых или соболиных изделий, но никто не смотрит на них постыдным взором» (там же, 86-87). Вот отзыв путешественника-великоруса в XIX ст. Устрялова: «Малороссия вообще пленила меня красотою природы и приветливостию ее жителей» (Воспоминания о моей жизни. «Др. и Нов. Россия», 1880, VIII, 660). А вот впечатления самого Белинского: «Верст за 30 до Харькова я увидел Малороссию, хотя еще перемешанную с грязным москальством. Избы хохлов похожи на домики фермеров — чистота и красивость неописанные... Другие лица, смотрят иначе. Дети очень милы, тогда как на русских смотреть нельзя — гаже и хуже свиней» (Пыпин. «В.Гр. Белинский», 260). Разбирая исторические песни великоруссов, Белинский остается недоволен слабостию в ней политического сознания. «Не такова, — говорит он, — историче-

ская поэзия Малороссии... Малороссия была органически политическим телом, где всякая отдельная личность сознавала себя, жила и дышала в своей общественной стихии и потому знала хорошо дела своей родины, столь близкие к ее сердцу и душе. Народная поэзия Малороссии была верным зеркалом ее исторической жизни. И как много поэзии в этой поэзии» (Сочинения Б., т. V, 236). Разбирая «Слово о полку Игореве» и положение в нем женщины, Белинский говорит: «Все это, повторяем, отзывается южной Русью, где и теперь еще так много человечного и благородного в семейном быту, где отношение полов основано на любви, а женщины пользуются правом своего пола; все это противоположно северной Руси, где семейные отношения грубы, женщина — род домашней скотины, а любовь совершенно постороннее дело при браках: сравните быт малороссийских мужиков с бытом мужиков русских, мещан, купцов и отчасти и других сословий, и вы убедитесь в справедливости нашего заключения о южном происхождении «Слова о полку Игореве» (Сочинения, V, 89). «Малороссия, — писал в другом месте гениальный великорус, — страна поэтическая и оригинальная в высшей степени. Малороссияне одарены неподражаемым юмором; в жизни их простого народа так много человеческого и благородного. Тут имеют место все чувства, которыми высока натура человеческая!» (Сочинения Белинского, V, 303).

А мы с г. Алексеевым, мы, «малороссы из партий народников» и «человечники», будем смеяться над заботами о сохранении и развитии украинской национальности и советывать украинцам перелепливаться в другие национальности будто бы для блага человечества и собственного! Мы имеем некоторый материал, по которому можно судить, насколько именно в петербургский период, когда великорусы, даже в простонародьи, успели сделать такие шаги вперед по части развития в их национальности именно человеческих черт и ослабления тех несимпатических черт, какие в них подме-

чали иностранные путешественники XVI-XVII в., — украинцы не только не ушли вперед, а во многом посунулись назад, особенно в тех именно слоях своих, которые подверглись перелепке национальной. Если угодно г. Алексееву, мы поделимся с ним нашим материалом*.

Так как наперед трудно сказать, какие национальные черты наиболее заслуживают развития, то наилучшее условие для подбора национально-человеческих черт, — конечно, свобода национального развития, при свободном же общении наций между собою. Украинофилы желают не только первого, но и второго, — вот почему на столь многих популярных книжках, ими издаваемых, стоит девиз из Шевченко:

«І чужому научайтесь,
Свого не цурайтесь!»**

Вот почему, далекие от приписываемого им г. Алексеевым ветхозаветного духа, украинофилы связывают мысль об успехе своего дела с мыслью об успехе свободно-народных элементов повсюду. Несколько лет тому назад г. Скабичевский[12] (в «Биржевых ведомостях») выразился, что он не понимает, как тот ум, какой написал «Северно-русские народоправства» и «Бунт Стеньки Разина», может держаться такого узкого направления, как украинофильство. Но Костомаров именно потому и написал «Севернорусские народоправства» и «Бунт Стеньки Разина», что он украинофил!

* Г. Алексеев сам признает упадок в украинском народе, но говорит: «Тут дело не в денационализации, а в деморализации. Народ от старого отстает, а новых идеалов еще не выработал себе. Вот почему всякая гниль и пошлость так легко и пристают к нему». Но пусть г. Алексеев разберет этот вопрос в деталях и держась в пределах украинской истории и жизни: какие были старые идеалы украинского народа? почему он новых не вырабатывает? почему не усваивает тех, которые выработаны образованным классом? откуда идет к нему пошлость и гниль? чем облегчается ее приставание к народу и т. п. Тогда, быть может, он и сам признает ту роль, какую играет во всем этом процессе остановка развития украинской национальности и денационализация верхних ее слоев вместе с их бюрократизацией.

** У Шевченка — «Й свого ...» (упор.).

И не характерно ли, что никто другой в России не писал ни «Народоправств», ни «Стеньки Разина» раньше этого украинофила? Не характерно ли, что в то время, когда Пушкин, которому образование открывало доступ к гуманнейшим идеям нашего столетия, восклицал:

Тебя я воспою, о Котляревский, бич Кавказа!
Твой ход, как черная зараза,
Губил, ничтожил племена, —

полуобразованный Шевченко, который говорил сам о себе:

Мені було, — аж серце мліло, —
Мій боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав,
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь затого,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні, —

сумел отнестись по-человечески и к «диким черкесам» («Кавказ»), и к жидовке («У Вільні, городі преславнім») и тем показал, что украинофил может быть не только федеральным панславистом, но и федеральным космополитом и что он только в общечеловеческом благе видит спасение своей родины.

Уже пример киевского кружка Шевченка показывает, что г. Алексеев совершенно неправ, когда то серьезно, то с иронией говорит, что украинофильство совсем не политическое движение. Он выводит такое заключение из того, что

большая часть украинофилов в России отрекается от приписываемого им сепаратизма и действительно ничем его не проявляет. Но, во-первых, повторяем, украинофильство существует не только в России, но и в Австрии, где украинские крестьяне и украинофильские писатели собираются на митинги, издают политические журналы, посылают депутатов в сеймы и в имперский парламент. Для австрийских украинцев вопрос о сепаратизме и несепаратизме в России совершенно безразличен, хотя и для них вовсе не безразличен вопрос о развитии в России народа украинского и его национальности. И их обвиняют в сепаратизме свои Катковы (из поляков и мадьяр), но они тоже не сепаратисты; они демократы-федералисты. Можно быть тридцать раз политическим и социальным деятелем и не быть вовсе ни сепаратистом, ни даже дуалистом и т. п. Человек, посвятивший себя служению не государственной национальности, может вполне удовольствоваться развитием государства, к которому он принадлежит, в направлении личной свободы (неприкосновенность национальности есть одно из прав личных), местного самоуправления и т. п. прав и учреждений, которые вполне обеспечат развитие его национальности и отечества. Думать о развитии России в таком направлении никому не запрещено, — следовательно, украинофилы и в России вполне могут быть политической партией, поскольку таковые существуют в России. И как политическая партия, украинофилы, конечно, должны искать себе поддержки в сближении с другими подобными же политическими партиями разных племен и местностей России, а прежде всего, конечно, в привлечении на свою сторону массы населения на Украйне.

Г. Алексеев заявляет, что будто для голодающего «народа» на Украйне совершенно безразличны цели украинофилов*.

* «Современные хохлы голы и босы, — говорит г. Алексеев, — и им не до Украйны». А хлеб и сапоги откуда же они получат?!

Мы сильно сомневаемся в этом, да и сам г. Алексеев, кажется, тоже сомневается. В русской литературе не раз высказывалось мнение, что всякие культурные и политические вопросы сами по себе не важны перед вопросом экономическим, а тем более не интересны для «народа». Мы не разделяем этого мнения, но понимаем его, когда оно проводится последовательно. Но г. Алексеев сам выходит из рамок этого мнения, когда признает пользу украинской литературы и школы для народа. Вот уже один из пунктов соприкосновения украинских «националов» с их народом. Но мы думаем, что и вообще национальность так же не отделена от народа, как кожа от организма, и что «народу» на Украйне вовсе не безразличны, — кроме вопроса о том, на понятном ли ему или непонятном языке будут его учить, судить и т. п., — и другие вопросы, поднимаемые украинскими автономистами: вопрос об организации общинного и областного самоуправления, о таком или ином распределении налогов и расходов по областям, о направлении по ним путей сообщения и т. п., и т. п.) — особенно, если уметь рассказать «народу» важность всех этих вопросов и их связь с системою государственно-национальной централизации и децентрализации. Рядом с этим, конечно, украинские автономисты не упустят случаев поднятия и вопросов чисто экономических. Ведь и сам г. Алексеев допускает возможность «существования украинофилов-народников». Его возражатель в «Неделе» указал ему на «народничество» в старом органе украинском «Основе», и г. Алексеев должен был ответить на это указание словами: «все это совершенно верно», — но тут же почему-то прибавил: «но к нам не относится».

Очень относится! — так относится, что обязывает г. Алексеева взять назад многое из того, что он написал против украинофильства, и в том числе и уверение, будто «в идее украинофильства экономическая сторона жизни вовсе и не затрагивается». Затрагивается она и в идее, затрагивалась она

и на практике и в украинской литературе прежних времен, затрагивается она в ней и теперь. Мы можем указать г. Алексееву целый ряд изданий на украинском языке о народе и для народа, в которых он увидит разработку экономических явлений в чисто народническом направлении, но только с тем отличием от великороссийского народничества, что в них нет идеализации украинского народа перед Западом, ни приглашения к друзьям народа «снять с своего народничества немецкую одежду», никакого «общиннофильства», «расколофильства» и т. п. проявлений восточнического русофильства, столь заметного в доброй половине писаний «русского» народничества. Относительное обилие украинских литературных произведений, посвященных именно экономическим явлениям жизни народа, при всех неблагоприятных условиях, в каких находится украинское писательство в настоящее время, заставляет ожидать, что при малейшем улучшении этих условий украинское писательство тем паче не остановится на «Сказках» Андерсена[13]. Ведь и «чистые украинофилы», говоря языком г. Алексеева, не могут существовать без внимания к украинскому простонародью уже по тому одному, что украинская национальность почти исключительно и представляется этим последним, а потому и «чистым» «националам» украинским приходится быть «народниками». *Вообще на Украйне только нелогичный народник может не стать украинофилом, и наоборот.* А с какого конца кто начинает — это дело личного развития, не больше.

Таким образом, с теоретической своей стороны так называемое «украинофильство», которое г. Алексеев зовет еще «хохломанством» (ему, верно, неизвестно, что польские помещики прозывали его в 60-е годы еще и третьим именем: *хлопо*манством — едва ли не более точным; хлоп — по-польски: крестьянин, мужик), представляет движение вовсе не ложное и ретроградное, а вполне правдивое и прогрессивное. Чтоб спорить против него, надо отрицать самый факт су-

ществования украинской национальности, — что многие и делают, хотя, как мы сказали, в газетах, но не в книгах. Но раз мы признали существование в украинском народе черт оригинальной нации, — нет никакой возможности теоретически оспаривать выводы и стремления украинофильства. Гораздо сильнее могут быть практические возражения против последних.

На этом можно окончить всю общую сторону наших замечаний на общие же положения статей г. Алексеева. В его статьях, впрочем, есть мысли и о некоторых частностях верные, о которых в публике существует много недоразумений, как напр., о возможности понимания украинским мужиком произведений высшей литературы, о языке новых украинских писателей, которые выходят из сельской непосредственности украинской литературы начала XIX в. (каковой выход открыли уже Костомаров и Шевченко), о тесной связи украинской литературы элементарной, которую г. Алексеев признает, с литературой высшей, которую он считает невозможностью, несмотря на то, что она существовала до XVIII в. по всей Украйне и теперь существует в Галиции, и т. п. Но статья наша вышла и так очень длинна, а потому об этих и подобных вопросах — в другой раз, если г. Алексееву угодно будет поставить их и высказать о них свое мнение не в виде иронических и решительных, но совершенно голословных, по большей части на неверных данных основанных приговоров, а на реальных деталях. Из всех частных вопросов, которых касается г. Алексеев в своей второй статье, мы остановимся немного только на замеченном его возражателем «Недели» совпадении его отрицания украинофильства с отрицанием «Киевлянина» и К°. Г. Алексеев не понимает, зачем сделано ему указание на это совпадение, и называет это совпадение случайностью. Мы согласны с ним, что из указания, сделанного в «Неделе», нельзя и вывести иного заключения об этом совпадении. Но на самом деле совпадение это вовсе

не случайно, а фатально. Мы видели уже, что отрицательно отнесся к украинофильству и другой писатель близкого к г. Алексееву лагеря, г. Скабичевский, — и в свое время «Киевлянин» с удовольствием напечатал у себя статью под заглавием «Не мы одни...». Такое же отрицание встретили мы в статье «Отечественных записок» по поводу одесских брошюр о Шевченке 1878 г.[14] (опять, как видите, чрезвычайно вовремя!). Это отрицание украинского движения людьми лагеря, по всему противоположного тому, какой занимает «Киевлянин», проистекает из того, что собственно оба лагеря совершают одну и ту же ошибку, отождествляя, каждый посвоему, государственность с человечеством. Белинский, как мы видели, очень симпатично относился к украинской национальности; он даже признавал, что «малороссийский язык существовал во времена самостоятельности Малороссии и существует и теперь в памятниках народной поэзии тех славных времен», а все-таки отнесся вполне кассационно вовсе не к одной «маниловщине» тогдашней украинской литературы, как уверяет г. Алексеев (против маниловщины и тогда уже писал, напр., Костомаров), а именно «к идее украинофильства» и к его тогдашнему представителю, Шевченку, которого, после ссылки его с друзьями, Белинский в дружеском письме к г-ну в Париже называл просто «хохлацкой свиньей, годной только на сало». Источник этого отрицания Белинского был в мнении что, как «история Малороссии не имеет государственного значения», а теперь Малороссия и совсем не имеет государственного класса, то, следовательно, она не должна иметь и своей литературы, и пр., и пр.

НА УВАГУ УКРАЇНОЛЮБЦЯМ У РОСІЇ

Львівська «Правда» виставля себе органом українського руху в Росії. Отже, той орган наскрізь перейнятий духом старозаконної національної нетерпимості в поглядах на сусідів наших великорусів. Ось тому новіші докази з остатнього виступу «Правди» (т. III, вип. VII).

Подаючи слідом за європейськими газетами звістку про нелюдські вчинки поліції царської з політичними арештантами в Східному Сибіру (на р. Карі, котру чомусь «Правда» систематично зве Карк, коли могла б знайти навіть у першому німецькому атласі Кага), «Правда» ставить для тої звістки заголовок «Мученики російської культури» (ст[ор]. 44) і в тексті каже: «Гуманізм і культура російська тут наче в дзеркалі». Так буцімто й справді сибірські тюремщики — представителі культури та ще й гуманізму, або хоч би взагалі громади в Росії! Чи бачив хто, щоб тюремщиків французьких в новій Каледонії, про котрих не так давно було констатовано, що вони вживають інструментів тортури середньовічних, хто-небудь називав дзеркалом французької культури і гуманізму і т. д.?

Далі, говорячи слідом за д. Шелгуновим[1] про теперішню реакцію в Росії і про її вплив на печать (власне, частину її), «Правда» доводить, що такі речі, як воля крестян, новий суд, земство і т. д., «не були відповідними історії темпераменту і вдачі великоруського народу» (ст[ор]. 71). Так мовбито ті бунтівники проти кріпацтва, котрі безперервно повставали в Московщині з самого XVI ст., той боярин Голіцин, котрий ще в XVII ст. мав проект скасування кріпацтва, ті Радіщеви, Тургеневи (Н. И. ще в початку XIX ст.), Григоровичі, Герцени і т. ін., котрі агітували за волю крестян з самого XVIII ст.,

аж поки ця справа не поставлена була урядом на практичну дорогу, ті тисячі людей, котрі працювали для тої справи в літературі й на ділі в часи емансипації крестян 1858-1864 рр., не були великоруси! Те ж саме треба сказати й про думку й практику нового суду, земства і т. ін. ліберальних реформ, котрі тепер всилується скасувати реакційна партія в Росії.

Реакція скрізь на світі бувала після періоду поступу й реформ, але який розумний чоловік ставитиме реакцію на рахунок темпераменту і вдачі цілого якого-небудь народу?

Чи можна сказати, напр., що меттерніховщина або баховщина, еспинасовщина і т. ін. відповідають темпераменту і вдачі німецького або французького народу, а ліберальні порядки не відповідають?

Всього менше докоряти великорусам і російському письменству теперішньою реакцією в Росії має право печать українофільська, а надто галицька, ба навіть і українофільські кружки в Росії, бо вони безспорно менше показали енергії в прогресивній праці й у боротьбі проти реакції, ніж печать російська. Порівняйте, напр., за 20-30 остатніх років який-небудь «Вестник Европы» або «Отечественные записки» з «Правдами», «Зорями», «Ділами» і т. ін. Мало того, в рішучі часи, напр., в часи Лоріс-Мелікова[2], деякі українофіли навіть пробували примаститись до реакційно-урядового потоку, в чім прегрішили не тілько молодші київське-петербурзькі українофіли, що подавали Лоріс-Мелікову записки, в котрих приводили такі думки, що українофільство корисне для царського уряду, бо воно одводить молодіж од справ політичних і соціальних до літературних (так мовбито жива література може не чіпати справ суспільних!) і од інтернаціоналізму до націоналізму*, а й сам Костомаров. Цей найстарший віком з українофілів остатніх часів в свої молоді

* Коли ми помиляємось, говорячи про такі записки, то хай нас поправлять з компетентного боку.

роки стояв найближче до європейського прогресивного руху того часу і через те премного причинивсь і до всеросійського прогресу і служив йому до скону, та тільки історичними працями, в котрих, між іншим, показував зерна лібералізму політичного, соціального й культурного і в великоруському племені («Севернорусские народоправства», «Великорусские вольнодумцы XVI ст.», «Бунт Ст[епана] Разина», «Земские соборы в Московском госуд[арстве]», про пробу великоруської аристократії ограничити самодержавіє при Анні Іванівні* і т. ін.), а в своїх практичних заходах і в апологіях українофільства падав до самого нещасного опортунізму, завдавшись нещасливою думкою «помирить с нами правительство». Через те в часи Лоріс-Мелікова, коли на місці гр[афа] Дм. Толстого сів у св[ятому] синоді Побєдоносцев[3], Костомаров печатав навіть в «В[естнике] Европы» статті, в котрих брався викоріняти штунду[4] і др[угі] єресі на Україні й підпирати православіє, коли св. синод пустить його переклад євангелій на українську мову, і йому вторили львівські і нельвівські dii minores (менші боги), викрикуючи, що штунда — то обрусеніє, а православіє чи унія, то питомо українська віра, — якраз тоді, коли «общеруссы» й великоруси боронили по «московских» «Неделях», «Делах», «Отеч[ественных] записках» і т. ін. права на життя сектантів українських, за котрих тільки тепер надумалась оступатись «Правда», що тепер навіть умиляється перед приказкою народною: «Штунда хоч без попа, та з панкою» (з хлібом, ст[ор]. 73). І тепер, коли послідком, між іншим, і малої енергії, недодумства й браку солідарності різних опозиційно-ліберальних елементів у Росії, не виключаючи й українських, запанувала в Росії реакційна «мгла египетская», українофільські органи стають до того, щоб сказати, що так і мусить бути, бо, мовляв, так воно й згідно

* Замітимо, що тоді українці (попи) та німці (вояки) стали за самодержавіє.

«з історією, темпераментом і вдачею великоруського народу»!.. Нащо ж ми, українці, котрих хіба всесвітній катаклізм може політичне одірвати од великорусів, можемо покладати надію на ліпшу будучність?! Хай на це відповідять правдяни й інші українські патріоти, котрі ділять думки «Правди» про великорусів.

Ми не віримо, щоб усі ті патріоти думали, як «Правда». Чому ж вони мовчать і лишають без протесту, як «Правда» іменем України й її «національної інтелігенції» кида болотом на одну з великих європейських націй і якраз тоді, коли один з писателів тої нації (д. Пипін, котрому українці робили овацію, коли він їздив «по Днепру й по Волге») трохи не щомісяця оступається за українолюбство в «московськім журналі», а другий (д. Златовратський, котрого працю «Гетман», навіть занадто вже українофільську, переклада тепер «Зоря») в «Русских ведомостях» в самій Москві переклада повісті Федьковича? Кожного українця можуть так спитати вже не уряд, бо він мусить радіти, коли бачить, що є новий гурт, котрий кричить, що теперішня реакція зовсім по темпераменту і вдачі найбільшого з підданих йому народів, а може спитати такий Пипін та Златовратський. Що ж їм одповідять українці? Найбільше в прикрому стані після статей «Правди» будуть ті з українців, котрі щось роблять дома на полі хоч науки та письменства про Україну і роблять під своїми одвертими іменами, тоді як публіцисти «Правди» пускають у світ свою москалененависть, понадівавши маски. За ті маски, власне, будуть одповідати люди, звісні по іменам. Може, хто з них скаже: «Ми в політику не пускаємось — ми одповідаємо тільки за себе особисто». Слова ці будуть наївні або нещирі. В наші часи нема науки і письменства неполітичного, — звісно, коли йде діло про людське життя, а в ньому не про такі вже померші речі, як, напр., про троянські старожитності. Та й у тих старожитностях, напр., знаки хреста на певних речах і місцях наводять на теми про еволюцію

релігійну, котрі тісно зв'язані з питаннями про церков, а ці церкви скрізь в Європі суть ще інституціями політичними. З українських навіть археологічних речей хіба які-небудь скіфські могили не мають ніякого зв'язку з політикою, та й то тільки тоді, коли не мають зв'язку з релігією.

Тако ж само в наші часи ні один громадський діяч не може одгородитись од других: по волі чи по неволі, а він їм або помага, або перешкоджа; він несе одвічальність за товаришів і тоді, коли говорить, і навіть тоді, коли мовчить, а надто в такі часи і в таких справах, в яких «мовчання є знак згоди». До того ж «прекрасні маски» «Правди» не так-то вже глупі, щоб говорити тільки од себе, тобто виставляти себе одиницями без всякого товариства й ґрунту. Вони виступають в імені певних гуртів, вони зачіпають усіх, хто хоч трохи звісний публічною працею на Україні: одних ганьблять легенько, на других кидаються з піною коло рота, третіх хвалять, четвертим співають акафісти. Кождий має право вважати хвалених, а надто трехвалених за спільників «Правди» і складати на них одвічальність коли не юридичну, то ще тяжчу моральну за все, що пишеться в «Правді» прекрасними масками.

Отже, те, що пишеться там про великорусів, будучи на своїй науковій вартості ознакою глибокого неуцтва і найслабшої логіки, з політичного боку носить в собі зерна великої шкоди для українства, а найбільше для справи вольності українського люду. Та вольність не може бути осягнута без спільної праці з сусідами, а найбільше з великорусами проти теперішніх державних порядків у Росії, котрі зовсім не витікають зо вдачі чи темпераменту якої нації, а суть певним ступнем зросту політичного життя, через котрий переходять по черзі всі європейські держави і з котрого вони виходять тільки спільною працею розумніших членів своїх. Сіяти національні ненависті так, як сіє їх «Правда» своїми фразами про «темперамент і вдачу великоруського народу», значить, власне, оддаляти час смерті того державного стану, од котрого

терплять тепер всі народи Росії, хоч, звісно, невеликоруські народи терплять більше, ніж великоруси, котрим по крайній мірі зостається вільною хоч їх національна мова.

Отже, через що ми думаємо, що всякий українець, котрий не хоче, власне, підпирати теперішній державний порядок в Росії, мусить тим чи другим способом (одповідно своїй особистій можливості) запротестувати проти великорусожерних фраз «Правди».

Коли ж хто зо згаданих українців згоджується з «Правдою», то хай сповнить другий обов'язок освіченого громадянина наших часів.

Сама «Правда», поновляючись в 1888 р., помістила програмову статтю, в котрій щодо Росії сказано ось що: «Реальна політика українська в Росії мусить виключати всяку думку про державний сепаратизм і, значить, мати на цілі тільки політичну реформу всеї держави на основі краєвої й громадської автономії... значить, і українська політична програма в Росії мусить бути (тепер) в боротьбі проти (теперішньої) реакції на всіх пунктах і спеціально за децентралізацію (адміністративну й політичну) в боротьбі купній з поступовими гуртами всіх країв і народів Росії».

Безспорне діло, що коли б після того, як напечатала таке сама «Правда», вияснилось, що «вдача» найбільшого в Росії народу противна всякій вольності й поступові, навіть таким речам, як увільнення кріпаків, суд і земство по законам 1864 р., — то українцям не зосталось би нічого іншого, як дорога політичного сепаратизму. Так тоді це треба так і сказати прямо і ясно, а потім треба також прямо і ясно сказати й про ті сили, на котрі може рахувати той сепаратизм, і про ті способи, до яких він мусить братись.

Скілько-небудь розумних доріг для українців може бути тільки дві: або та, котра показана в програмній статті в «Правді» і котра виключа такі виступи проти великорусів, які

«Правда» почала містити зараз же за програмовою статтею,- або дорога сепаратизму, коли ті виступи не хлоп'ячі виходки, а поважний і систематичний погляд на діло. Окрім тих доріг, при погляді на великорусів такому, який видно в тих виступах «Правди», можлива для українолюбців хіба третя вже не дорога, а стежечка: сервілізму перед деспотизмом у Росії в надії, що він, може, дасть за службу які-небудь права національності українській. Але припустивши, що той деспотизм може дати що-небудь, треба вперед обраховувати: що, власне, він спосібний дати і навіщо може здатись для життя й поступу нашого народу те, що він може дати?

Може, кому-небудь із українських патріотів і подобається ця стежечка, то нехай те скажуть вони це теж прямо і ясно.

В усякім разі ні крутійством, ні мовчаком ні народні, ні національні справи тепер не робляться.

ЧУДАЦЬКІ ДУМКИ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ СПРАВУ

I

Вступне слівце: Чому я обертаюсь до редакції «Народу»[1]. Проби моєї розмови з громадою в «Зорі» і нещасний кінець їх.

Дуже б мені хотілось просто приступити до деяких поважних речей, про котрі остатніми часами говорив «Народ» та й другі руські видання, так деякі причини примушують мене почати з переднього слівця. Бачите, мені судилось переносити мою розмову з одної хати в другу, то й треба не тільки представитись перед новою компанією, а ще й пояснити їй, через що й про що ведеться моя розмова.

Ну, так, — за дозволом, — починаю!

Років з два тому назад прочитав я одну допись в «Зорі»[2]. Певно, багато з читачів «Народу» зна оцю газету, що виходить у Львові. В тій дописі говорилось про справу дуже важну взагалі й дуже близьку до мого серця, та й звісну мені трошки більше, ніж звичайному галичанину, а власне, про справу українського письменства в Росії. Дописач* наводив, що в Росії *цензори*, царські урядники, що мусять переглядати рукописи перед друком, звичайно не дозволяють друкувати українських книжок. На це горе дописач радив спосіб — дивоглядний: посилайте цензорам, казав він, більше рукописів, то вони хоч багато заборонять, а все-таки дещо зостанеться, то й ви будете мати більше українських книжок, ніж тепер.

Мені така рада видалась так, якби хто радив людям виставляти вовкові найбільше овець: мовляв, хоч вовк і поїсть більше, та й вам зостанеться. Ну, а як вовк ненажерний трапиться, або й два вовки з лісу вийдуть? Я й надумавсь на іншу раду: коли вже нема сили ні хіті вовка прогнати, то хоч овець

* Мова йде про Б. Грінченка (упор.).

замкнути та перевести в другу кошару, і не давати зовсім ні одної книжки цензорам російським, а всі друкувати, напр., в Галичині.

Надумавшись на таке, я схотів і свою думку поставити на суд громадський. Хто-небудь подума, що це так легко. В Галичині, мовляв, є чимало газет, котрі, знай, одно кажуть, що раді б всяку руську думку подавати до громади, а «Зоря» навіть щороку молить всіх русько-українських писачів* підпирати її як «єдину літературну газету русько-українську» своїми працями. І видається «Зоря» немов від Товариства імені Шевченка, котре повстало за гроші, давані з умовою, щоб усяка русько-українська думка без огляду на те, чи людина належить до якого гурту чи кружка, могла виходити на світло. Так на ділі ж це зовсім не так. І Товариство імені Шевченка, і «Зорю» держать в своїх руках люди, про котрих досить буде сказати, що вони не схотіли в своїй друкарні печатати творів самого Шевченка, бо вони бояться його думок. Тож ті люди печатають у себе тільки таке, що ні в чім не йде проти їх думок і інтересів, і майже тільки твори таких людей, котрі їм завше були покірливі, мов вівці пастухові.

Я ж, бачите, провинився перед тими людьми, між іншим, тим, що не раз виступав проти них з думками Шевченковими, то мені зав'язані двері в усі їх видання. Тільки на той раз впорядчиком «Зорі» був чоловік особисто добренький[3], — я й зважився післати йому мою думку про українські книжки і цензорів у Росії. Та тільки я не смів підписувати своєї думки своїм іменем, ні навіть викласти її просто, а сказав її так, мов чудацтво, над котрим я ж перший посміюсь, коли почнуть з неї кепкувати.

В такій одежі пройшла моя думка в «Зорі» і навіть звернула на себе увагу декого. Осмілившись, я і в другий раз посунувсь з моїми думками у «Зорю». Пригода була така, що

* Тобто українських письменників (упор.).

важко було промовчати. Бачите, якийсь землячок, назвавшись Турист[4] (тобто Подорожній), надрукував у «Правді» допис мовбито з Іспанії про те, як один іспанський писач ганьбив російське письменство. Кажу: мовбито з Іспанії, бо в допису тому таке пороблено з іспанськими словами, якого не зробить ніхто, хто навіть два дні походить по вулицях першого іспанського містечка. Дописач просто витяг кілька уступів зо старого іспанського писателя, котрі були переказані в однім російськім же виданню, та й послужився тими витягами, щоби відбити в наших русинів охоту читати російські книжки. (Вже один такий захід кілько вартий!) Подивіться, мовляв, що каже про ці книжки такий освічений чоловік, та й покиньте читати писання таких з натури нікчемних людей, як росіяни!

Справа, зачеплена д. Туристом, досить цікава й сама по собі, й по способу, як вона була виложена, так що вп'ять важко було промовчати, і я вп'ять, надівши маску чудака, написав свої думки в «Зорі»[5], а добренький редактор «Зорі» вп'ять її напечатав. На цей раз моя допись наробила багато галасу: «Правда» кинулась на мене з піною коло рота, деякі земляки листами й словесно виступили проти моїх думок. Я допевнивсь, що майже усі, хто проти мене виступав, зовсім не зрозуміли моїх думок: одні через те, що не схотіли зрозуміти, другі, може, через те, що я не вмів їх розказати, треті, певно, через те, що справа занадто складна і деякі боки її потребують зовсім нового підходу, а не такого, до якого в нас звикли. Були, впрочім, і такі, до котрих можна було прикласти слова Возного в «Наталці Полтавці»: «Лукавиш, тее-то як його, моя галочко, а добре розумієш» і котрі навмисне переносять спір на таке поле, де б нічого не могло вирости, окрім будяків. Найгірше було те, що багато людей були підбурені проти моєї статті, а самої її вони не бачили. Так одному дуже щирому чоловікові сказано було, буцімто я просто раджу занехаяти усяку українську письменську працю і захвалюю усе, — таки усе, — що написано по-московськи. Добре, що я

мав пригоду розмовитись з тим чоловіком і що він мені щиро, без усяких викрутасів, переказав те, що він чув про мою статтю. Розмова наша скінчилася так, що лішого не можна було й ждати: земляк[6], довідавшись, що я справді маю на думці, передав мені 1000 франків на запомогу письменській справі в напрямку, котрого я боронив, і позаяк коло того часу д. Павлик[7] казав мені, що хоче закласти газету «Народ», то я й зараз же назначив ті гроші на це діло.

Очевидно, що з усяким земляком, що зацікавився моєю дописсю в «Зорі» й нападом на неї в «Правді» й деінде, не можна було розмовитись усно, то я мусив уп'ять послати нову допись у «Зорю», де обговорював нові боки поважної для нас справи відносин українського письменства до російського й узагалі України до Росії.

Післав я свою допись у «Зорю» та й жду місяць, другий, третій: нема ні статті моєї в «Зорі», ні звістки. Нарешті, прошу одного приятеля спитатись в редакції «Зорі», що сталось з моєю дописсю, і взяти її, коли вона не буде там печатана.

Відповідь дістав я таку, що моя стаття надійшла якраз перед тим, як сталась пригода в Галичині: арештування кількох гостей із Росії й трьох галичан (дд. Франка, Павлика й Скородинського, урядника «Просвіти»). Тож редактор «Зорі» й собі налякався й, порадившись з товаришами, спалив мою працю, не читавши її. Остатньому я тим скорше вірю, бо навіть найполохливіша людина, прочитавши мою працю, встидилась би свого переполоху, бо в ній не було аж нічогісінького політичного, нічого страшного навіть для Росії, а тим паче для конституційної Австрії.

Ну, що робити з такими панами?! Хіба видати процес перед судом за страчене добро, котре було їм вручене. Якби я давав пакунок, а редактор був капітан корабля, що, почувши вітрець, подумав, що то вже буря, й покидав усю вагу в море, то я б, може, й виграв процес, а тепер ще біг зна!

Найгірше для мене й для моєї справи те, що я не тільки втратив час, але перенісся в місто, де в мене навіть нема джерел, по котрим я писав спалену допись.

А тим часом противники моїх думок не вгавають і рвуть їх і мене особисто з усіх боків.

Особисті напади й лайки можна залишити без відповіді. Скажу тільки про одну і то найбільше через те, що сама редакція «Народу» зачепила одну з тих лайок, котрими мене обсипають різні добродії в «Правді». Вони мене лають, між іншим, *обрусителем* і *об'єднителем*. Про моє *обрусительство* говорити не буду*, а про моє *об'єдинительство* скажу, що слово це само по собі порожнє: важно коло чого, коло кого й як хто хоче об'єдиняти. Я ж справді завше хотів побачити об'єдинення освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусідніх сторонах і народах коло праці для волі, освіти й добробиту всіх тамошніх людей і завше боровсь проти всякого роз'єдинення, котре вносять між тих людей неволя, неуцтво й сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються одежами народолюбства.

Але, окрім особистого спору, єсть незгоди в думках, і незгоди щирі, котрі можна всунути, хоч іноді не в самих суперечників, так між тими, хто, не чуючи голосу другої сторони, гнеться на той бік, звідки чує слово. Так ось з огляду на таких людей не можу я залишити спору, що почав було у «Зорі», і мушу його тепер перенести у «Народ».

Бачу я добре, що це не так-то вигідно й для мене, й для читачів «Народу», між котрими єсть багато таких, що не бачи-

* Якби діло йшло про самого мене, то я б зважився «проковтнути жабу», як кажуть французи, й заприсягти перед «прекрасними масками», котрі видають «Правду», в тім, що мені таки лежить коло серця українство. Може б, після цеї присяги яка-небудь щира, хоч слабенька, душа не так би боялась прочитати уважно мої думки про те, що шкодить, власне, українському духу. Та як мені зважатись на такий сором після того, як «прекрасні маски» об'явили, що всі галицько-укр[аїнські] радикали тільки з опортунізму признають національний грунт? Цікаво б хоч почути, з якого, власне, опортунізму???

ли попередніх дописів у «Правді» ні в «Зорі», й котрі не так учені, щоб розуміти все в їх викладі. Через це все я мушу почати з того, що виложу, про що був у мене спір з «Правдою», а далі зупинюсь на нових точках спору.

II

Що я хотів сказати в «Зорі» про російське й українське письменство. Космополітизм і національство.

Іспанський писатель, за котрого почавсь у мене спір з «Правдою», осердивсь на свою публіку й узагалі на західноєвропейську за те, що вона борзо чита тепер твори російських писателів (Гоголя, Тургенєва, Достоєвського, Л. Толстого й ін.) в перекладах французьких і інших. Він схотів показати іспанцям і взагалі західним европейцям, що їм не личить звертати увагу на російські писання, бо вони, мовляв, не підходять до европейського духу, а надто іспанського. Замість того, щоб радіти з життя, — каже він, — росіяни сумують. Вони все говорять про нещасних та бідних та оступаються навіть за покараних в криміналах. (Бачите, росіянам мало того, що людина засуджена сидить в криміналі; вони довідуються, за що засуджено? що довело людину до вини, навіть коли вона справді винна? і піднімають питання, чи не була яка загальна причина вини, котра тільки виявилась на тій людині, та чи не можна б усунути ту причину: горе, бідноту, темноту й т. ін.?) Покиньте, каже той іспанець своїм землякам, читати такі книжки: їх пишуть люди не нашого духу, не нашої навіть крові, а азіатської, *жовтої*, перейняті наскрізь не нашою вірою, а буддівською. (Остатні слова, бачите, натяк на те, що в породу росіян увійшло чимало народів *фінських* та *турецьких*, котрих старі вчені, що ділили всіх людей на світі на п'ять пород, прозвали були *жовтошкірими*, як европейців

прозвали *білошкірими*. Так на лихо, віра має мало спільного з породою й шкірою. Напр., Будда, царевич в азійській Індії, що виробив віру, котра справді з сумом погляда на життя людське та при тім навчає, як вменшувати сумні боки життя братством та взаємною поміччю між людьми, був, як і всі його земляки, не жовтої, а також нашої, білої шкіри).

Вже з того, що ми сказали вище про суд згаданого іспанця про російське письменство, видно, що він, власне, не різнить нас, русинів-українців, від москалів, що він і в нас бачить ту ж саму кров, хоч виразно й не говорить про нас, а про всіх людей на сході Європи. Та й справді, хіба наші селяни, що склали такі пісні, як *«Та нема в світі так нікому, як бурлаці молодому»*, або *наш Шевченко* не так само оступаються за бідноту, навіть за арештантів? От я й хотів нагадати оце нашому землякові, котрий хотів відбити судом іспанця наших людей від найліпших книг російських, котрі тепер перекладаються на різні мови та читаються по всім світі, і показати йому і подібним йому, що, засуджуючи російське письменство за те, що в нім є найліпшого, він засуджує заодно й найліпше, що єсть у нашім письменстві. Я навів приклад другого іспанського ж таки писателя, котрий зовсім інакше дивиться на російське письменство і, власне, цінить у ньому те, що перший ганьбить.

Я спинивсь на прикладі першого писателя іспанського і його думках про кров російську, буцімто інакшу від крові іспанської, бо це давало мені нагоду розібрати одну справу, про котру частенько говориться в наших часописях, та, як мені видається, дуже неслушно, тобто про народний, або породний дух, характер і таке інше.

Справу оцю я й тепер попробую обговорити знову й навіть з новими додатками і почну з основ її, оглядаючись на тих читачів «Народу», котрі не бачать «Зорі», і до того ж на менше вчених читачів «Народу», бо тепер частенько вже й у книгах і часописях, писаних навіть для селян, говориться про такі

речі, як народний дух і відповідні йому народні святощі, котрі б то всі мусять поважати і т. ін.

Подібні намови ведуться з різних поводів, з котрих одні слушні, а другі зовсім неслушні. На світі дійсно є різні народи, або людські породи, котрі відрізняються одні від других найбільше мовою, почасти лицем і тілом, звичаями, одежею, струментами і т. д. В старі часи, коли люди були менше розсудні, ніж тепер, то між різними народами були часто сварки не тільки за здобич, а просто через те, що неподібне в однім народі вважалось людям другого за щось смішне або й відразливе, і народи жахались один одного або ворогували проміж себе от так, як, напр., кінь жахається верблюда або собаки ворогують з котами й т. д. Коли серед деяких народів повстало попівство і впорядковані віри, то ті народи стали вважати других, що їхньої віри не держались, за нечисті, прокляті богами. Тоді й сварок між різними народами стало ще більше, бо такі попівські народи вважали навіть обов'язком своїм попереду зовсім нищити, а потім силою повертати чужі народи в свою віру. Через такі й другі сварки між народами стало так, що в деяких сторонах один народ став паном над другим, от, напр., як у Чехах німці над чехами або в нас у Галичині поляки над русинами.

В новіші часи по наших сторонах, у Європі, вже не робиться так, щоб пануючий народ вибивав підданого, а все-таки панування показується в тім, що, напр., людей підданого народу примушують говорити в школах, судах, а то й у бесідах мовою пануючого народу, а мову підданого, а також і звичаї його висміюють і т. ін.

Згодом розумніші люди стали думати, що й такий нагніт одного над другим — річ неправедна та й нерозумна, невигідна для загалу народу навіть пануючого, бо, по найменшій мірі, дражнить людей-сусідів і відводить їх від спільної праці над добробитом. З таких думок почались в усій Європі рухи, котрі йдуть до того, щоб кожна людська порода у своїй країні або навіть у своїм місті чи селі сама порядкувала свої

справи й жила собі, як сама хоче. Коли який народ був поділений між кількома державами і це перешкоджало частинам цього народу жити вільно, то люди в тих частинах змагались до того, щоб поєднатись у одну державу.

З таких рухів до вільності й поєднання різних частин одного народу остатніми часами найголосніший був рух серед італьянців. Довго вони напружались, поки не повиганяли неприязних людові князів та королів, увільнили дві свої країни (Ломбардію й Венецію) від Австрії, а третю (Римську околицю) — від попівського уряду папи і склали одне королівство з досить вільними порядками. (Певно, між читачами «Народу» є люди, котрі добре пам'ятають війну між австріяками й італьянцями в 1859 і 1866 рр., після котрої Австрія відступилась від Ломбардії з містом Міланом і Венеції.)

Усі освічені люди похваляли змагання італьянців до вільності й до єдності державної і ставили італьянський рух у приклад другим подібним у других народів. Такі рухи прозвано *національними*, від латинського чи італьянського слова *націо, націоне*, т. є. порода, народ.

Тільки ж і в італьянськім національнім руху була й є одна приключка, а власне та, що не всі італьянці зібрались в одну державу, італьянське королівство. Зостались осібно від нього, між іншим, ті, що живуть у Швейцарії, в країнах Тессінській і Ґраубюнденській. Вони в свій час дуже помагали братам своїм в Італії добути волі та єдності, а все-таки ніколи й не думали й не думають прилучатись до них в одну державу. Через що це? А через ті порядки, в яких вони живуть у Швейцарії.

Швейцарія — це спілкова всенародна держава, тобто спілка малих країн, в котрих увесь народ вибирає собі на час (звичайно на 2, на 3 роки) уряди. Там депутати від усіх країн і той уряд, що вони вибирають, порядкують справи, спільні всім країнам, як військо, цло*, пошту, залізні дороги і т. ін.,

* Цло (нім.) — мито, що стягується з товарів при їх перевезенні через кордон (упор.).

а всі краєві справи, в тім числі всі школи, порядкують крайові уряди. Від того там не тільки в кожній країні, але в кожнім місті й селі люди беруть науку в школах, пишуть до всіх урядів, говорять в судах тою мовою, якою сама країна або громада хоче, тобто такою, якою в країні або в громаді говорять. До спільного ж уряду швейцарці згодились дати волю обертатись на всіх головних мовах, якими говорять у Швейцарії, тобто на німецькій, французькій і італьянській.

От через те, коли б швейцарські італьянці пристали до королівства Італії, то нічогісінько не виграли б як люди національності італьянської, а стратили б, принайменше тепер, немало: перемінили б свої виборні крайові уряди на королівські, мусили б служити по кілька років солдатами та відбувати походи в далекі краї, тоді як тепер у Швейцарії постійного війська нема, а всі молодші люди по кілька тижнів у рік муштруються з офіцерами, а потім дістають додому ґвери* та й стріляють ними чи самі, чи по товариствах, а воювати швейцарці на чужині не можуть, а тільки тоді б воювали, якби хто напав на їх державу. Всю оту волю тепер би стратили швейцарські італьянці, коли б прилучились до держави Італії, та до того мусили б платити більше цло і всякі податки, щоб удержувати королівський уряд та військо. От через що швейцарські італьянці радо братаються з королівськими у спільнім письменстві, всяких умілостях та штуках, а всетаки не думають відділятися від Швейцарії, котру вони порядкують вкупі з людьми чужої мови й інших звичаїв — з німцями та французами.

З цього прикладу виведемо собі таку думку, що *національність* сама по собі одно, а *державна єднота національності — друге.*

Цю різницю багато людей забуває в другій породі людській, котра після італьянців майже вся зібралась у одну державу, —

* Гвер (нім.) — рушниця (упор.).

в німців. Ще тридцять років назад в Європі було кілька німецьких держав, котрі були сполучені в одну спілку, в котрій старшим уважався цісар Австрії. Після нього найбільше землі мав король прусський. Німці ті не були, властиво, під чужими урядами, як колись італьянці міланські та венеціанські, — і в деяких малих державах мали більше волі й освіти, ніж у більших, як Прусси або Австрія. А все-таки багато з німців хотіли бути в одній державі, щоб дорівнятись великим сусіднім державам: Франції та Росії.

Після довгого часу вагання сталось так, що Прусси побили Австрію, виключили її з німецької спілки, і прусський король став цісарем і над меншими німецькими державами й командиром над усім їх військом. Прусські підходи до цісарства німецького не подобались панству й цісареві французькому, і з цього вийшла війна між німцями й французами, після котрої німецьке цісарство відібрало від Франції дві країни — Ельзас і Лотарінґію. Країни ті залюднені переважно німцями, та тільки французька держава давно вже прилучила їх до себе. Люд німецький там не дуже тому протививсь, бо французькі королі, щоб прихилити його до себе, вменшили силу панів над селянами й міщанами, скасували державні уряди попівські, а сто років тому назад селяни та міщани в Ельзасі і Лотарінґії вкупі з усіма французькими повставали проти тяжкого уряду королів та проти останків панщини, тоді як військо королів прусських та менших німецьких князів приходило до Франції оступатись за її короля та за панів. З того часу ельзасці та лотарінґці, хоч все-таки говорили по-німецькому і хоч де в чому терпіли від французького уряду, а все-таки були радніші належати до французької держави, ніж до німецьких, і привикли звати себе французами.

От тепер німецькі державники відібрали від Франції Ельзас і Лотарінґію, не питаючи її людей і явно проти їх волі. Як тільки можна, ельзасці і лотарінґці кажуть, що вони хочуть вернутись до Франції, а німці їм на те відповідають: ви німці

по нації, ви наші брати породою та мовою, то й мусите бути в одній державі з нами, а не з французами. Добре братерство проти волі!

Але цісарство німецьке не стало на тім тільки, щоб прилучити до себе насильно німців в Ельзасі й Лотарінгії, воно забрало й кілька міст, де людність дійсні французи, принайменше говорить по-французьки, а по-німецьки не вміє. Про ті міста німецькі державники кажуть, що вони потрібні для німецької держави, бо там можна держати добрі кріпості проти Франції. І по такій рації тепер німецький уряд усяко тіснить французів по тих містах і взагалі в Ельзасі й Лотарінгії, перешкоджає тамошнім людям їздити у Францію, а французам до них, виганяє французьку мову зі шкіл ельзаських і т. ін. І все це робиться для користі німецької національності.

Подібне ж робиться в німецькій державі і з поляками. Ще давно королі прусські забрали частину польських земель, але обіцялись залишити полякам їх національність і навіть волю приймати до себе поляків з других країн, відходити до них, торгувати з ними і т. ін. Хоч згодом прусський уряд почав ламати ті обіцянки, та все-таки дещо з них зоставалось, напр., в школах, а надто в нижчих, в прусській Польщі учено по-польському. Аж тепер, коли прусський король став німецьким цісарем, то й польські країни, що йому піддані, прилучено просто до німецької держави, і там заведено німецькі порядки, і, між іншим, майже зовсім вигнано польську мову із шкіл, а щоб польська мова і в громадах не піддержувалась перед німецькою, то виганяють з німецької Польщі людей, зарібників, що прийшли туди з Польщі російської та австрійської, і таких, що там живуть змалечку, і навіть, що служили прусськими вояками. З того вигнання багато родин дізналось недавно великого горя. І все це робиться для того, щоб уберегти німецьку національність від польськості.

З цих прикладів про німецьку державу можна вивести, *що національна єднота в державі не завше може вести до більшої вільності і що думка про національність може бути причиною і насилування людей і великої неправди.*

А з італьянцями так виходить ще інший клопіт: між іншим, італьянців є чимало в Австрії, в країнах понад Адріатичним морем, найбільше по містах, бо по селах там живуть майже самі серби. До якої національної землі треба застосувати ті країни? Багато італьянців кажуть, що ті країни мусять належати до Італії раз через те, що вони колись були підданими Венеціанської держави, а вдруге, через те, що коли ті італьянці, що живуть там в містах, найосвітніші, а виділити міста від сел важко, то вся сторона мусить бути італьянською. Знов же багато сербів кажуть, що як по селах людей більше, ніж по містах, то вся та сторона й з містами мусить бути сербською. Де можна, по містах італьянські ради місцеві перешкоджують закладати школи сербські та примушують і сербів учитись по-італьянськи. Якби сила в крайових радах дісталась сербам, то вони так само робили б з італьянською мовою. І обидві сторони покликуються на національність і її потреби.

Звівши докупи всі ці приклади, як італьянські, так і німецькі, правдолюбива людина мусить прийти до того, що *сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ.* Треба пошукати чогось іншого, такого, що б стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. *Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям.*

Так всесвітню правду люди почали виробляти собі вже давно. Років уже за 500 до Христа була в Азії держава Персидська, котра обнімала кілька національностей, досить освічених. В тій державі перси панували над другими, та все-таки

підданні народи вже не вважались за бидло персів; закони писались не на самій персидській мові, а на кількох, котрими говорили головніші народи в державі; уряд порядкував дороги, канали, будинки не в самій персидській землі, а й по других. Коло того ж часу в Індії виробилась віра буддівська, котра навчала, напроти старій вірі індійських попів, що всі люди рівні з природи, й котра проповідувалась різним народам, а не одному тільки індійському. Трохи згодом у нас, у Європі, серед греків розумніші люди, філософи (любомудри) стали навчати, що всі люди однакові та що треба любити не тільки свою батьківщину, своє місто, а весь світ, усіх людей. Такі філософи звали себе *космополітами, тобто світовими горожанами* [громадянами].

Про грецького філософа Сократа розказується, що коли його питали, де його батьківщина, то він відповів: уся земля, даючи тим знати, що він себе вважав горожанином усякого міста, де тільки є люди. Від греків космополітичні думки перейшли до римлян, котрих держава обняла багато різних народів у Європі, в Африці й Азії. Римський філософ Ціцерон, викладаючи науку учеників Сократових, казав, що «вони думали, що люди родились на світ, щоб поєднатись з подібними їм і витворити з ними вкупі товариство цілого роду людського». Ціцерон так викладає думку про природній зріст у людини такого космополітичного почуття: «Проміж усім, що є почесного в людей, нема нічого славнішого і такого, що б так далеко йшло, як товариство людей з подібними їм. Це товариство і ці взаємини інтересів, ця любов до людського роду починається з прихильності батьків до своїх дітей, далі обіймає родичів, приятелів, сусідів, росте в горожанина, котрий дбає о добро цілого міста і свого народу, розширюється на подружні нашому народи і закінчується товариством усього роду людського».

Така космополітична наука перейшла у віру християнську. Стара жидівська віра рахувала на самих тільки жидів і дома-

галася, щоб усякий, хто пристав до неї, приймав жидівські національні звичаї, напр. обрізування. Того ж хотіли і від християн перші апостоли, чисті жиди, як Петро. Апостол Павло, жид погречений, навчав, що перед Христом нема жида, ні грека, ні обрізаного, ні необрізаного, ні варвара, ні скіфа, як нема й ні пана, ні раба, ні мужа, ні жінки, — а все одно (Лист до галатів, III, 28-29. До колосян, III, 11). Павлове християнство взяло гору над Петровим і пішло по всяких народах Азії, Африки й Європи, і з нього виросла віра, котра себе стала звати по-грецьки *католицькою*, тобто загальною, а по-римськи — універсальною, тобто світовою, і тим себе й відрізняла від старих вір, що їх звала *крайовими*, або *народними*, *національними*, або, як говориться на мові, що вживається в наших церквах, *язичеськими*. (Язик-бо значить по-церковному те, що по-нашому *мова* і *народ* або *нація*).

Християнство стало, значить, другою вже світовою, а не національною вірою після буддівства. З того часу, як розійшлось християнство по великій частині світу, між різними народами християнськими, не глядячи на їх мови й звичаї, виробилось щось загальне, початок братерства. Окремі нації стали себе вважати частинами одної родини і звались: християни мови або нації італьянської, французької, англійської, німецької і т. ін., і навіть коли люди одного народу робили щось негарне людям другого, то перші жалілись на весь християнський світ, що, мовляв, з нами поступають не по-християнськи.

Після християнської віри в Західній Азії виробилась ще нова віра арабина Магомета, котра теж хотіла бути світовою, а не національною і теж обняла різні народи: арабів, єгиптян, персів, турків і др.

З цих трьох світових вір дві, християнська та магометанська, ворогували проміж себе, а коли всередині їх теж почались незгоди, то різні церкви ворогували проміж себе та нищили людей не менше, коли не більше, як нищили їх війни національні. Аж ось розумніші та добріші люди по різ-

них вірах стали думати, що не слід чіпатись до других за різні церковні звичаї та думки, а що треба поставити над усіма церквами *людськість* і всіх людей всіх вір признати братами. Подібні думки вже проявлялись давно серед буддівців, а років з дві сотні тому назад почали часто проповідатись і серед християн, найбільше серед так званих *протестантів*, що відпали від римської церкви. По всіх освічених сторонах повстали нові *філософи*, котрі вп'ять стали звати себе *космополітами, або світовими* горожанами і проповідали братство всіх народів. Коли навіть повстали в Європі рухи національні, то і ті рухи оперлись, власне, на космополітичні думки: мовляв, коли всі народи однакові брати, то не слід, щоб один народ панував над другим. Так думка про *людськість* поставлена була вище над думкою про націю та віру, з їх осібними звичаями, урядами та інтересами, і стала таким суддею посеред суперечок проміж націями й вірами та основою до волі кожної нації й віри в тих границях, поки нація чи віра не неволить других.

Аж ось саме тоді, коли нові філософи вже років 100 тому назад досить виробили думку про світове горожанство [громадянство], або братство, всіх людей, по деяких країнах Європи, ближчих до нас, справа почала повертатись назад, до старих національних думок. Об'явилось це перше в німців через осібні обставини, в котрих жили німці сто років назад. Німці були поділені між різними державами, а на заході мали сусідою велику французьку державу, котра часто вступалась в німецькі внутрішні справи. Окрім того, багате французьке королівство служило й німецьким князям прикладом розкоші, й французька мова почала вживатись серед німецьких князів і панства замість рідної, котру панство німецьке почало навіть зневажати. Коли французи сто років назад скасували в себе панство й королівство і через те почалась війна між німецькими князями й французами, то багато освічених німців раді були, що французи побивають німецьке військо,

і почали навіть прилучати німецькі міста до нової французької держави.

Але незабаром старі вояцькі й королівські звички знову прокинулись у французів; вони завели собі замість вільної держави цісарство зручного вояка Наполеона, а той почав завойовувати німецькі землі та обдирати їх, як старі вояки.

Тоді в німців прокинулась ненависть до французів, а далі до всього французького. Поскільки німці хотіли скинути з себе французьке панування та підняти пошану до своєї мови, цей німецький національний рух мав рацію й не тільки не йшов проти космополітичної думки (про всесвітнє братство), а навіть просто опирався на ній. Але поскільки в німцях пішла ненависть *до всього французького* затим тільки, що воно французьке, і прихильність *до всього німецького* тільки через те, що воно німецьке, — німці звертались до старих, навіть захристиянських національних думок.

Згодом серед учених німців виробились такі думки, що *національність — це річ найголовніша для людини*, а що всесвітня людськість — то щось навіть гидке; що німець мусить тільки й думати об тім, щоб в усьому бути цілком німцем: в усяких стосунках з чужинцями дбати перш усього про німецьку користь і, мало того, жити, як кажуть, тільки німецьким духом, мати завше німецький розум, німецьке серце, німецькі звичаї і т. д. і тим плекати в собі той осібний національний характер, чи дух, котрий би то бог чи природа навіки присудили німцям. І давніше серед німців, як, впрочім, і серед других народів, проскакувала думка, що вони — найперші люди на світі. Так, сотню років тому назад німецький писатель Гердер втішав своїх земляків, котрі не мали великої національної держави, тим, що німецька національна вдача й є, власне, в усесвітній людськості, в плеканню науки й письменства. В часи ж Наполеона німець Фіхте казав своїм землякам: «Будьте якнайбільше німцями, тоді ви будете справжніми людьми».

Так в німецьких думках про національність виробились два круги: один — думки про *вільність кожної національності* вправлятись дома, як хоче, й про потребу викладати всяку світову річ національною мовою, а другий — якесь *примусове національство*, котрого мусить держатись кожна людина з певної національності, чи хоче вона того, чи не хоче, і також *примусова ненависть* до других національностей. Кажу: *якесь національство*, бо ніхто не може точно сказати, що то таке німецький розум, німецьке серце*. Ніхто не може навіть точно показати в тих звичаях, які віками увійшли в життя німців, які звичаї справді німецькі, а які чужі. А нарешті, ніхто не може допевнити людей, щоб вони безпремінно держались старих своїх звичаїв, коли ті звичаї вважаються невідповідними, і не брати нових, чужих, коли ті розумніші, і т. ін. От через це німецьке примусове національство дуже затемняло думки німців і причинилось до того, що багато недоладних порядків у німецькому житті державному, громадському, родинному, таких, що вже давно філософи показали їх неслушність, задержались надовго. Окрім того, це національство підняло в німцях погорду до других народів і підперло неправедні вчинки самих німців над другими народами.

Власне, подібне до того, що діялось між французами та німцями на заході Німеччини, робилось між німцями та різними народами, переважно слов'янами (чехами, поляками,

* В «Зорі» я нагадував, як плутали німецькі національники, котрі, напр., записували між ознаки німецького національного духу християнську віру (як звісно, вироблену не німцями, а спільною працею десятка старих народів), причому одні стояли за римське католицтво, а другі — за протестантство. Поряд з тим другі німецькі національники вважали ознакою німецького духу безвірний раціоналізм (вільний розум). Такі самі незгоди виходили між німецькими національниками і в справі природних німецьких державних порядків: одні вважали за найвідповіднішу німецькому духові державу прусську або австрійську монархію, другі — англійську конституцію, треті — американську республіку. Так само плутались і кельто-французькі й слов'янські національники.

словінцями й др.) на сході Німеччини. Віддавна різні князі — найбільше прусські та австрійські — то позавойовували різні слов'янські країни, то інакше поробились в них державцями, а затим потроху уряди й панство поробились там німецькими. Коли до слов'янських людей дійшли думки космополітичних філософів про рівність і потребу вільності усіх націй, то й слов'янські народи, піддані німцям, стали також виступати проти німецького панування, як німці проти французького. Позаяк і слов'яни були також роздражнені німецьким пануванням, як німці французьким, і позаяк слов'яни були менше вчені, ніж німці, то вони поновили в себе всі хиби німецького національства і навіть деякі просто навчились всяким думкам у німецьких націоналників. На лихо, й серед самих слов'ян ще здавна виробились свої існуючі й піддані народи, напр., поляки й москалі стали панами перед нашими русинами-українцями. То думки, подібні до німецького західнослов'янського національства, мусили вирости й серед слов'ян, котрі дістались у такий стан, як наші галичани. До того й сюди дійшов вплив німецького національства через книги.

З цього, що зараз сказано про національство у німців і слов'ян, можна побачити, скілько хибного, а в усякім разі темного є в тім, що тепер ще говориться націоналниками про такі речі, як національна вдача, національний характер, дух, відносини між різними націями й т. ін. Отже, той іспанець, на котрого суд про російське письменство покликується дописач «Правди», є один із іспанських націоналників, котрий противуставить іспанську національну вдачу, а за нею взагалі латинську (бо іспанська мова, як і французька та італьянська, пішла від латинської) вдачам німецькій і слов'янській. Оглянувши, подібно як ось тепер, звідки пішло національство і яку воно має вартість, я хотів показати в «Зорі», на який хисткий грунт станемо ми, як залишимо ясні думки всесвітньої людськості, котрі можуть дати найміцніший ґрунт нашому прямуванню до національної вільності, а пристанемо

до старозаконного примусового національства. Почастно я попробував звести розмову про вартість письменства російського для західних європейців і для нас на ґрунт вселюдських справ.

Я доводив, що, дякуючи тому, що москалі, котрі переважно склали російську державу, віддавна мали собі державу дужу, нікому не піддану й ніким дома не загрожену, в них не мало ґрунту дражливе національство. Через те письменство російське, хоч і повстало пізніше других слов'янських, а зразу стало здоровіше, ніж другі слов'янські, бо зразу приступило до того, щоб обговорювати справи людського життя, — громадського, родинного, особистого, — не з тим заміром, щоб непремінно сказати яку національну думку, щоб показати свою російську вдачу, а щоб дійти до правди. А позаяк росіянин бачив перед собою прояви життя, хоч в основі подібні до тих, що є, напр., і в Англії, Франції, Німеччині, та все-таки де в чому відмінні, то західним європейцям тим цікавіше читати російські книжки, бо вони там знаходять своє, та інакше сказане. Виходить, що російське письменство через те найбільше цікаве для чужинців з усіх слов'янських, що воно найменше національствує, найбільше космополітичне по замірах і думках, а при тім по одежі тих думок, по тим пригодам, котрі воно описує, це письменство само собою виходить національне й осібне, оскільки відмінне життя російське. З того виводив я, що й наше українське письменство, щоб стати інтересним, мусить піти по тій же дорозі і, покинувши туманне й шкідливе національство, взятись до того, щоб обговорювати по-своєму ті живі справи, котрими тепер клопочуться усі освічені народи. При цім я показував, що найліпше, що було писане на нашій мові, напр. твори Квітки, Шевченка, М. Вовчка, Федьковича, Мирного, Франка, писане було, власне, таким же способом, як і твори нових російських письменників від Пушкіна й Гоголя, а що все, писане національством, виходило мертвим.

Нарешті я доводив, що та увага, яка тепер піднялась по Західній Європі й Америці до російського письменства, зовсім не шкідлива для нас, українців, а навіть могла б бути дуже корисною, бо вона свідчить про те, що європейці й американці зацікавились Росією й слов'янами взагалі і через те звертають увагу почастно й на нас. Коли б ми були більше рухливі, менше ліниві, то б ми на цей час цікавості західних народів до Росії могли б пускати до них і звістки про нас ураз із перекладами ліпших творів і наших письменників.

Отаке-то я розказував у «Зорі». І за таке-то мене лаяли й лають по різних газетах русько-українських послідніми словами, які тільки можна вживати в друкованій мові, так буцімто я зробив найгірший гріх проти батьківщини.

III

Вартість розмови про космополітизм і національство для українства. Зв'язок цеї справи зі справою російського письменства на Україні. Фальшивий космополітизм і правдивий бік українства в Росії. Вартість російського письменства для теперішньої України. Упадок українського письменства й науки про Україну. Всеслов'янська вартість російської мови.

Ті думки, котрі я виложив оце про національство й людськість, я викладав не раз і на письмі й усно років за 25. Іноді мені траплялось почувати від земляків такий закид: «Нехай те все й правда, та вона тепер не на часі. Ми, українці, тепер мусимо боронити свою національну волю, мов ханаанці від жидів, а самі ми нікому не грозимо, то й нема страху, щоб наше національство стало подібне до старозаконного жидівського, котре довелось розбивати апостолам Павлам. Лишіть нас з нашим самооборонним національст-

вом, то ми колись, скінчивши оборону нашої нації, пристанемо й до космополітизму».

На це мушу відповісти так: перш усього наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, жидів, і подумайте, що б сталось з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке б вони їм «обукраїнення» приписали! А поки що таке людиноненависне національство шкодить тим, що будить до нас ворожі спочуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вменшувати ненависть проміж людьми хоч би так, як робить це всесвітнє товариство «Червоного хреста» на своїм полі. А найголовніше — наука, правда ніколи не пошкодить, а тільки поможе. Навіщо ми будемо вменшувати свою силу в боротьбі за волю нашої нації, опираючись на науку застарілу, хибну, коли ми можемо, власне, опиратись на нову, вірнішу? Тепер же всяка боротьба проміж людьми опирається на науку. Ось через що я думав і думаю, що я, власне, служу справі вільності нашої нації, коли змагаюсь вияснити справу національності й людськості в прикладі до наших обставин.

Може бути, що я, викладаючи свої думки про відносини між національністю і людськістю або світовим товариством, сказав що-небудь не зовсім вірного. Я б сам бажав, щоб думки мої поповнено, поправлено з другого погляду, новими дослідами, новими примірами. Через такі спори тільки й виробляється між людьми правда. Так ні, противники мої розсердились на мене й почали лаятись і навіть виключати мене з української сім'ї, як колись попи виключали єретиків з церкви.

На злість і лайку я відповідати не буду. А зупинюсь на дечому важнішому, що зачіпається серед лайки, і попробую поговорити про те спокійно, то, може, хто, коли не з теперішніх моїх противників, то з других людей, котрі інакше,

ніж я, дивляться на наші національні справи, обізветься також спокійно й розсудливо скаже свою думку.

Почнемо зі справи російського письменства і його вартості для нас, українців. Я дуже жалкую, що справу всесвітності й націоналізму довелось мені розбирати вкупі зі справою російського письменства. Одно трохи перешкоджає другому, а до того справа російського письменства почасти слушно роздражнює українців, а надто в Росії, бо там царськими указами майже зовсім заборонено українське письменство і українці примушені вдоволятись тільки російським. До того деякі з росіян, неприхильники українського письменства й усякої осібності та волі українців (а такі неприхильники є й серед українців з роду), виступають проти українства, прикриваючись всесвітністю. Між тими неприхильниками є такі, котрі кажуть, що національностей не треба, що національні мови тільки перешкоджають людям, то й ліпше, коли українська мова вимре. Такі фальшиві всесвітники були й є не тільки в Росії. Були часи ще недавно, коли деякі німці говорили таке ж саме проти слов'ян і навіть італьянців; вони казали: добре б було, коли б уся Європа була сполучена в одну державу, то поки що нехай Венеція належить до німецької Австрії, а чехи до Німеччини; добре б було, якби всі народи могли порозумітись на одній мові, то нехай, напр., чехи забувають свою, а вчаться німецької і т. ін.

Я не раз виступав проти таких фальшивих всесвітників і, власне, опиравсь на правдиву світову людськість. Останній раз я говорив проти них у книжці «Историческая Польша и великорусская демократия», де я показував, що противники українства, котрі послугуються всесвітністю, дійсно зовсім не космополіти, а московські націоналіники, або російські державники, і мені, признаюсь, самому вже нудно вертатись до спору з такими людьми. До того ж на всякий час своя боротьба! Був час, коли на нашому ґрунті треба було боротись з недовченими й поверховими напередниками, котрі не ро-

зуміли ваги національностей, а тепер треба боротись з назадниками, котрі в барві національній хочуть вести нашу громаду до застарілих і шкідливих думок суспільних і освітніх.

Скажу тільки про справу мови. Звісно, добре б було, якби всі люди на світі могли розуміти один одного. Може, колись яким способом до того дійде. Але поки що люди говорять сотнями, тисячами мов, і найважніше тепер діло, щоб просвіта доходила до людей на всіх тих мовах, щоб усі люди скорше й легше могли ту просвіту прийняти. Кількасот років тому назад була в Європі сама тільки церковна просвіта, котра пішла по Європі від латинського чи римського народу і викладалась на латинській мові. Так що ж? На тій мові дійсно попи, напр. італьянські, англійські, шведські й польські і т. ін., могли порозумітись проміж собою, та зате простий народ ні в Англії, ні в Швеції, ні в Польщі не тільки не розумів того, що говорять чужі прості люди, а не розумів і свого попа і не брав від нього освіти. Завваживши це, розумніші прихильники церковної освіти — протестанти (Вікліфи, Лютери, Кальвіни і т. ін.) почали вживати по церквах серед кождого народу його живої мови, і через те, напр., євангеліє розповсюдилось. Тепер світська наука йде по тій же дорозі: вживає всяких живих народних мов і приходить до самих далеких сторін, до найдрібніших народів. А найбільше вчені люди або подорожні порозуміваються проміж себе тим, що вчаться кільком мовам, на котрих говорять найбільше або найвище освічені народи, напр. мовам французькій, англійській (найбільше), німецькій. Коли тепер люди найменшого народу получать хоч початкову науку на своїй мові і кому з них того буде замало і він схоче вищої науки, а письменство його мови не буде в силі йому послужитись, бо замалий народ не в силі оплатити коштів великого письменства та вищих шкіл, то така людина візьметься за книжки на чужій мові. Коли б згодом усі люди такого народу покинули навіть зовсім свою питому мову й пристали до чужої — на це б не можна

було нарікати, бо це б сталось з власної волі тих людей і тоді, коли б уже стара їх мова зробила, що могла: дала просвіту, хоч початкову. Зовсім інакше було б, якби хто, державники чи пани, стали висміювати стару мову та забороняти її в школах та книгах. Через те не тільки терпіли б живі люди від погорди других, а ще й просвіта б їх спинялась, бо поки то ще люди забороненої мови вивчаться чужої, на це треба не одного людського віку! А до того просвіта на чужій мові була б для людей важка або й неприступна.

Коли це все прикласти до української мови, котрою говорить в Росії, може, яких 17 мільйонів людей, то побачимо, яку шкоду, власне, для зросту всесвітньої освіти роблять ті, хто забороняє мову українську в школах і книгах. От через те я, напр., уважав себе обов'язаним кричати проти такої заборони й перед українцями, й перед росіянами, й перед усім освіченим миром в дописях і книжках італьянських, англійських, французьких і т. ін., протестував проти тої заборони на всесвітніх з'їздах письменників у Парижі й у Відні (на віденський з'їзд я послав протест вкупі з д. Павликом).

Тільки ж ця прихильність до письменства українського не засліплює мені очей і не забороня мені цінити вартість і письменства російського самого в собі і для нас, українців*.

З моїх противників деякі кажуть: звісно, коли що добре пишеться на російській мові, то те можна й слід читати й другим радити, але ж нащо осібно розмовляти про вартість російського письменства? Це, кажуть, шкідливо для письменст-

* На цей раз я не буду вже говорити про те, як та ж сама прихильність до нашого письменства, а ще більше до нашого народу примушує мене розбирати й те, які, власне, думки ширяться українською мовою, й бажати, щоб та мова була струментом для проводу в наш народ думок поступових, а не старосвітської гнилизни й темноти (обскурантизму), як це часто бачимо в писаннях українських націоналників або всесвітніх ретроградів-назадників, котрі підшиваються під українське національство, як, напр., єзуїти й їх приятелі між галицькими попами й урядниками.

ва українського, бо й так багато людей вихваля російське письменство та радить українцям покинути для нього своє.

На це я відповім: добре, так навіщо ж деякі українолюбці печатають такі розправи, в котрих проводиться думка, що в російському письменстві нема й не може бути нічого вартого, такі розправи, яких, напр., повно в «Правді»? Коли б подібне хто став говорити й про поляків, німців, іспанців і т. ін., розводячи розмови про їх жовту чи сіру кров, то треба б же було, щоб хто-небудь виступив проти того, бо шкода ж терпіти неправду та проповідь людоненависництва.

До того ж справа про вартість російського письменства стала в остатні роки, по крайній мірі в Галичині, на черзі в ряду практичних справ. Вже в часи заснування бібліотеки «Січі» (про що я розказував у моїх «Австро-руських споминах») і початку народолюбного поступового руху серед львівської молодіжі (1875-1876 рр.) було спробовано, яку користь поступове народолюбство серед галичан може принести з російського письменства. Між іншим, знайомість з цим письменством довела декого з молодіжі, що належала до старої галицької партії, неправедно названої москволюбцями, до українського народовства (дд. Павлик і Франко можуть те посвідчити, бо самі перейшли через таке). От через це львівська й краківська поступова молодіж, котрим ніякий москвоненависний українолюбець не може відректи найгарячішої прихильності до Русі-України, не раз обертались до мене й до других російських українців, щоб ми запомогли їм дістати деякі російські книжки наукові, повісті (напр., Тургенева, Герцена, Достоєвського, Некрасова, Успенського і т. ін.), поступові (і, додамо, прихильні українській справі) журнали та переклади російські знаменитих англійських, французьких і т. ін. писателів.

Я робив, що міг, по цій справі, але з чужини багато робити не міг. Знайшлись такі українолюбці, котрі виразно відповідали галицькій молодіжі, що не будуть помагати їм здобу-

вати російські книжки та журнали, *бо все російське письменство вважають за неварте й навіть шкідливе для русинів-українців по своєму духу чи характеру.* (На це, що тепер розказую, я маю документи.)

Шкода від таких відповідей вбільшується ще тим, що, власне, в остатні роки письменство українське в Росії пішло назад, а не наперед, як це можна бачити, напр., по тому, що ліпші тамтешні українські писателі, Нечуй і Мирний, упали до таких творів, як «Опеньки», «Перемудрив», та показують таку темноту думок і такий брак навіть поверховного письменського смаку, який видно, напр., у повісті «Над Чорним морем»[8]. Погляд на дійсну умілість письменську такого Тургенєва чи Л. Толстого або принаймні на натуральність картин такого Гл. Успенського міг би показати ліпші письменські взірці молодим галицьким письменникам і, власне, збудити в них, при їх безспірному українолюбстві, дух конкуренції з росіянами. Я вже не кажу про переклади на російську мову творів европейських писателів.

От через що, між іншим, власне тепер була невідложна потреба виступити проти такого українолюбства, котре ширило *зневагу до всього російського письменства.* А були й є ще й інші потреби.

Деякі з наших противників говорять, як, між іншим, сказано й у «Правді»: чого це ви нам вихваляєте непремінно московське письменство? Хіба наші люди й наше письменство не так стоїть до нього, як і до другого: французького або й іспанського?

Я мушу сказати перш усього, що такі слова я чув найбільше від людей, про котрих я можу закласти свою голову, що вони самі не тільки іспанської, а й французької мови не знають, і взагалі ніякої, окрім російської, і дуже часто навіть не знають добре й української. Можу також посвідчити, що між українцями, котрі пишуть для печаті і притому противні або байдужі на словах до письменства російського, дуже мало

таких, щоб були здібні написати що по-українському: коли ті люди пишуть що, то преспокійно по-московському і по більшій часті таке, що в ньому не знайдете нічого українського, а іноді знайдете зовсім навіть казенні думки про «православіє, самодержавіє і народність», то по частинах, то й цілком. Через це виключне й москвоненависне українолюбство виходить на ділі якимсь лицемірством і по більшій часті прикрива просто безписьменство, а то й обскурантство (темнолюбство).

Я дозволю собі сказати, що з того часу, як я став на публічну службу чи учителя, чи писателя, то не пропускав пригоди говорити молодшим людям на Україні, що вони не можуть уважати себе навіть образованими, доки не вивчать, по крайній мірі, двох-трьох західноєвропейських мов, щоб хоч читати на них найважніші речі. Не раз усно й печатно говорив я, що українське письменство доти не стане на міцні свої ноги, доки українські письменники не будуть діставати всесвітні образовані думки й почуття просто з Західної Європи, а не через Петербург і Москву, через російське письменство, як робиться це досі, через що виходить так, що навіть москвоненависне українолюбство по своїх основних думках бува ні що інше, як європоненависне москволюбство, тілько трохи перелицьоване*.

І отже, я мушу признати, що як бачив я, так і бачу й чую від певних свідків, що знаття західноєвропейських мов дуже мало розширене серед українців, навіть серед університетських, і що дуже рідко хто з них, навіть з тих, хто вчиться на філологічному факультеті, читають книжки, напр., французькі або німецькі, а вже про англійські й говорити

* В своїй статті в «Зорі» я доводив, що теперішнє старозаконне національство українське є ні що інше, як перелицьована катковщина й побєдоносцевщина, з чого дд. правдяни зробили, буцімто я увесь український рух назвав катковщиною!

нічого*. Подумайте ж тепер, яка мусить бути просвіта в такій громаді, коли вона ще збунтується й проти російського письменства?!

І дійсно, *необразованість* — це тепер одна з відмін, власне, українолюбних кружків у Росії. Хоч я й живу на чужині, а все-таки доводиться мені бачити декого з молодших українолюбців, скінчивших уже науки, діставати від них листи з думками й запитами про різні наукові й громадські речі, і я, навіть привикший до не дуже високого стану просвіти по провінціях російських, часто просто дивуюсь, до якого ступеня теперішнім українолюбцям не звісні елементарні речі про культурно-громадські справи серед європейських народів**.

Нарешті, низький стан культури в українських кружках можна бачити просто з того, що тепер навіть печатається українцями. Власне, по-українському печатається ними дуже мало, майже виключно повістки й поезії. З цього, між іншим, видно, до чого лицемірствує москалененависне українолюбство, бо якби наші земляки взяли його усерйоз, то прийшлось би їм майже зовсім нічого не читати навіть про Україну, бо все-таки найбільша й найліпша частина з того, що пишеться українцями про Україну, писана по-московському ж.

---

* Це було написано, коли я прочитав навіть в листі мого противника в «Правді» ось які слова про звісні йому українолюбські кружки: «Російська мова заміня нам усі мови, навіть українську»!!!

** Нічим, окрім необразованості або хуторної філософії, не можна об'яснити й того факту, що славетна «угода» дд. Романчука й тов[аришів] знайшла собі прихильників, а може, й ініціаторів серед російських українолюбців. З погляду «хуторної філософії» являється не знать як мудрою вся оця політика поклонів, крутійства й обману «високих сфер», а тим часом на європейському ґрунті вже вияснилось, що політична мудрість требує смілого погляду в будучину та притягання на свій бік громадської думки й народних мас. Не скрізь однаково це вияснилось: в Англії більше, в Франції, Германії менше, але досить ясно стала ця справа і в Австрії, і навіть у Галичині, де вже народні маси прокидаються. Та й у самій Росії є люди, котрі ведуть прогресивну роботу хоч тихо, та прямо, без «хуторних» викрутасів.

Наскільки впало українське новістярське й поетичне письменство навіть проти того, як воно стояло було років з 15 назад, коли хоч два талановиті наші писателі (Мирний і Нечуй) рішуче пристали були до всеевропейського *соціально-психологічного* роману та ще й з демократичним напрямком, — про це, думаю, й говорити нічого. Хоч тепер і нема в російському письменстві великих талантів, окрім Л. Толстого, котрий псує свою роботу тенденційним пророкуванням досить спірних думок, та все-таки, коли перейдеш навіть не від Короленка, а хоч би від Боборикіна[9] до тих романів, котрі красять «Зорю» та «Правду», то чуєш, що переходиш все-таки від живих картин або хоч від фотографій до шаблонових малюнків або й до суздальського богомазівства. Безсмачне мертвяцтво тих малюнків не викупа навіть тенденція, бо по части тенденцій здибуєш або проповідь чоловіконенависті, або якогось зовсім темного національства, як те, яке проповідують «Над Чорним морем» до ладу й не до ладу ляльки Нечуєві, або навіть мораль цілком казенну, що, мовляв, дякуючи Пречистій або й начальству (московському), усе може влагодитись преблагополучно, як це виходить з писанин д. Мордовця або з комедії недавнього автора роману «Хіба ревуть воли?».

Я б хотів зовсім пропустити без спомину ту, як каже «Правда», «патріотичну белетристику», примір котрої являє тепер роман «Боротьба», що печатається в «Правді»[10]. Це така писанина, перед котрою навіть ті пасквілі, що печатаються Незлобіними[11] і другими патріотичними белетристами «Русского вестника» на нігілістів і лібералів або й українофілів, виходять взірцями письменської вмілості й образованості. Хто ж з порядних людей у Росії вважа твори Незлобіних за літературу? Це не література, а «Московские ведомости», кажучи словами Щедріна.

Але спеціальний стан теперішнього українського письменства примушує нас доторкнутись і до українських Незлобіних.

Як звісно, українські писателі працьовитістю і рухливістю не виблискують. Від якого ж часу появилась в українському письменстві досить енергійна особа чи група, котру можна пізнати по деяких ознаках стилю, думок, заходів дуже одноманітних, при великій різноті авторських імен, псевдонімів і анонімів, — особа чи група, котра пише романи, повісті, оповідання, вірші, дописі про всякі справи, публіцистику, навіть береться за науку. І в усьому ця особа чи група показує брак таланту (в коротких белетристичних творах ще іноді видно основу цікавого анекдота, котрий найліпше б було просто як такий і розказати), брак науки або навіть образованості, а до того неконсеквентність ідей, окрім тільки в проповіді старозаконного націоналізму, і просто крутійство найбезцеремонніше. Твори цеї особи чи групи кидають найгірше світло на невеличке письменство українське, власне, тим, що вони тепер займають в ньому велике місце, дякуючи своїй скількості, а також і тим, що мають вплив на Галичину, де письменство майже зовсім мертве й схоластичне й дуже рідко зачіпає ті громадські справи, про котрі хоч дуже необразовано, а все-таки говорять писання згаданої особи чи групи. Ось через що стає навіть громадським обов'язком, щоб хто-небудь дав собі працю Геркулеса розворушити продукти цеї літературної фабрики й показати увесь сором, який вони приносять українському руху в Росії, й усю шкоду, яку вони чинять у Галичині. Я попробував був остерегти галичан, зачепивши такі твори цеї фабрики, як «Слов'янська етнографія» та «Горовенко»[12], і тим розлютував проти себе дописачів «Правди», котрі вбачають в моїх осторогах особисті рахунки: «Откуда мне сие?» — можу спитати або навіть сказати: «Врачу, исцелися сам!».

Коли обернемось до писаного про Україну навіть по-московському українцями, то й тут побачимо теж не дуже відрадосні прояви. В усякім разі, тепер твори навіть найбільше вчених українолюбців стоять далеко нижче по науковій вар-

тості, ніж твори чистих москалів або українців-общерусів. Тут причиною почасти провінціальне життя українців, котрі не мають під рукою столичних засобів до науки, а також те, що стан національності, котру кривдять у Росії, не дає, власне, українолюбцям спокою духа й потрібного для науки концентрування, збору уваги на певних точках праці. Тільки ж тут винна й власна воля українців, котрі засиділись на старих думках про національність і зв'язані з нею справи, думках, котрі панували в науковому й політичному світі, а надто германському й слов'янському, перед 1848 р., але тепер дуже перемінились в більше освічених народів, навіть у германських і в самій Росії.

Перед 1848 р., коли у нас складались думки членів Кирило-Мефодіївського товариства, скрізь в Європі були «Молода Італія», «Молода Германія», загальне германофільство, кельтофільство, піддаючись котрому навіть соціаліст Прудон казав, що «вільність — річ кельтська, а деспотизм — франкська» («la liberté est gauloise, le despotisme est franc»). В передових кругах у Росії панувала однаково серед западників, як і слов'янофілів, гегельянська система з її думками про зміни національних гегемоній по періодах всесвітньої історії. Німець Гегель думав, що німецька (германська) гегемонія буде остатньою. Московським гегельянцям, восточникам або слов'янофілам, звісно, це не подобалось, і вони ждали, що після доби германської буде слов'янська, переважно великоруська. Російські западники почасти спорились проти того й радили Росії просто вживати готової європейської просвіти, а почасти самі вірили, що буде слов'янська доба історії, та тільки малювали її собі не в образі Московського царства, а в формі ліберально-соціалістичній, для котрої підстави бачили в сільській громаді, котра зосталась у Московщині (Герцен і другі). Подібні надії держались і де в кого з восточників (Хом'яков, браття Аксакови і др.). Наші українофіли того часу, або ліпше — українські слов'янофіли, стали посередині між російськими

западниками й московськими слов'янофілами, чи восточниками, як їх звав Гоголь, — і цей стан їх, почасти відповідаючий історичним ознакам України, давав їм свою оригінальність і силу, через котру вони вносили багато поправок в теорії російських западників і слов'янофілів і в науці, і в політиці. Дякуючи тому наші старші українофіли, починаючи від таких, як Максимович, котрих націоналізм зв'язувався ще з європейським романтизмом, і кінчаючи кружком Костомарова, котрого політичні тенденції в 1848 р. були недалекі від тенденцій «Молодих Італій», «Германій» і т. ін., не тільки дали нам наукові праці про Україну, і досі найліпші з того, що в нас про неї писано, а ще багато де в чому вели перед навіть усій Росії.

Але ж час не стояв. Після 1848 р. виявилось, що національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадські (примір не тільки Венгрії й Германії, а й самої Італії, де національна ідея тісно зв'язувалась із всеєвропейським ліберальним рухом), а часом без других культурних ідей може служити джерелом великих помилок (примір союзу слов'ян з реакцією в Австрії); виявилось, що питання політичні, культурні, соціальні мають свої задачі, по крайній мірі, стільки ж важні, як і національні, і для котрих національності можуть бути тільки ґрунтом і формою варіацій. Чисто наукова праця рішуче виділилась з літератур національних і стала цілком інтернаціональною. Виділилась із національних рамок і справа освітня, напр. боротьба за світську школу проти церковної. Ще більше інтернаціональним став рух соціальний — боротьба за права найбіднішого з працюючих класів. Навіть в таких кругах культурних справ, в котрих націоналістичні теорії мали собі найбільше прикладу, погляди перемінились: нововідкриті археологічні матеріали показали, що культурні взаємини між народами існували за сотки, за тисячу літ до Христа, що, напр., фінікійська азбука, від котрої пішли майже всі теперішні азбуки на світі, сама була плодом інтернаціонального обміну культур, так само, як і монета; що грецька

скульптура й навіть філософія, жидівський монотеїзм, римське право і т. д. — все, що вважалось колись за плоди чисто національні, виросло під впливами інтернаціональними. Про цільність національності в культурі новіших народів християнських і магометанських, а надто після XVI ст., і говорити сором. В самій усній простонародній словесності, котра вважалась колись дзеркалом народно-національного духу, нова наука показала черти, спільні всім народам або просто взяті одним народом від другого через перехід байок, пісень і т. ін. від Азії в Європу й навиворіт. Словом, навіть у тій науці, котру німці назвали трохи по-старому націоналістичному Völkerpsychologie*, матеріал інтернаціональний висунувся на перший план; притому існування національного елемента не відмовляється, а тільки конечний суд над ним відкладається на той день, коли можна буде точно розділити національне від інтернаціонального, а в самому національному те, що є основне, природжене якій національності, від перемінного, історичного, котре в одну добу життя нації існує, а потім щезає, або в одну добу не було, а в другу появляється.

Треба сказати, що науково-політична думка в остатні часи трохи розкидалась по подрібних справах і тепер нема таких цільних світоглядів, як, напр., гегелівська філософія. Через те нові наукові погляди трохи роздріблені й їх нелегко звести докупи. Тим-то можна побачити немало противомовного навіть в писаннях одних і тих же великих розумів нашого часу. Але більше-менше новий світогляд вияснивсь не тільки в учених, але й у звичайної освіченої громади в Європі.

В Росії, звісно, справа стоїть гірше як через меншу освіту громади, так і через те, що там цілі відділи нової науки, напр., ті, котрі чіпають релігію, просто заборонені. Та все-таки середнім числом ліпші російські вчені свідомі в новому науковому світогляді і його методах, а іноді їх вільність від впливів

* Народна психологія (упор.).

національних традицій старих наукових центрів, їх рівні стосунки з французами, англичанами, німцями, слов'янами дають їм особливу ширизну поглядів. В усякім разі загал учених росіян вийшов уже із старих націоналістичних теорій, котрі ще зостались тільки в секті слов'янофілів і найбільше у славістів, котрі обмежились тісненьким кружком матеріалу й думок. Тільки ж і там старий гегельянсько-московський націоналістичний світогляд дуже підкопаний і систематично проявив себе недавно тільки в книзі Данилевського «Россия и Европа», писаній не спеціалістом гуманних наук, а натуралістом, котрий під кінець життя понаписував такі примітки на своїй книзі, котрі рівні тому, що він зрікається многого з того, що перше написав. Книга Данилевського пішла в хід більше серед такої публіки, котра з властивою наукою мало має діла, котра зветься в Європі шовіністами, державно-національними самохвалами, от як, напр., буланжисти серед французів, а наукові поваги в Росії навіть усміхаються над книгою Данилевського.

На Україні діло стоїть далеко гірше. Тут ще живіші старі націоналістичні погляди як через те, що українці більше відстали від Європи, ніж петербуржці та москвичі, так і через те, що урядові утиски на українську національність дражнять українців і примушують їх переціновати вартість національності в історії й житті.

Відсталість українську не тільки від європейців, а й від росіян можна було бачити навіть на Костомарові. Він сам, розказуючи про свої незгоди з ліберальними професорами й літераторами петербурзькими, котрі гаряче прийняли його після саратовського вигнання, говорить у своїх листах, що, може, він за 9 років життя в глухому місті відстав від передового світу. Але це не вдержувало його від виходок, переважно в «Основі», проти «модного соціалізму» або «модного матеріалізму». Погляди, відповідні цим виходкам, були причиною не тільки того, що Костомаров надавав клерикальний харак-

тер тій популярній літературі, котру він хотів видати для України, і того, що він дуже звужав ту літературу (ми про це говорили в II т. «Громади»), але й пошкодили йому оцінити науково багато боків у житті й історії України. Так, він перецінив «український індивідуалізм» і відбив увагу від спілкових змагань українців. Так, він зовсім не зрозумів вартості неправославних впливів на українське письменство з XVI ст., протестантських і римських, і навіть зачатків питомого протестантизму в братствах та в таких писателів, як Іван Вишенський. (Про це я говорив ще 1870 р. в статті «Малороссия в ее словесности» в «Вестнике Европы».) До того, перемішавши європейське ліберальне демократство зо слов'янофільським народництвом, Костомаров, описуючи Виговщину, дуже став на бік черні й Запорожжя, котрі підперли московського царя проти автономізму козацької старшини, і через те, власне, стратив провідну думку для суду над московською політикою в часи від Чорної Ради 1663 р. до мазепинщини, а далі випустив з-під очей саму Січ Запорозьку, котра в його працях по історії Гетьманщини являється уривками, і, нарешті, не оцінив як слід і зросту ліберально-автономічних думок серед січовиків від 1667 до 1710 р., зросту, котрий натурально привів до запорозького нарису конституції України в 1710 р., написаного під впливом Костя Гордієнка[13]. (Ми старалися показати той зріст у передньому слові до I вип. «Політичних пісень українського народу в XVIII-XIX ст.») Сам Гордієнко, найбільше достойний слави з українських козаків, і його конституція зостались у Костомарова загубленими серед «мазепинців», тоді як, власне, Гордієнко все життя своє проборовся з Мазепою і опинився в союзі з ним тільки тоді, коли не було йому іншого вибору.

В етнографічних роботах відсталість Костомарова ставила його просто в чудний стан. Так, він усилювався поустановити український народний світогляд і, між іншим, символіку, а не звернув уваги на те, що найзвичайніші українські

зілля носять уже чужі — то грецькі, то латинські назви (васильки, конвалія, рута, м'ята і т. ін.), і що з назвами мусили до нашого народу перейти про них і погляди, казки й т. ін. з чужих сторон, і що, значить, перше ніж ламати собі голову над окрушками чужосторонніх поглядів, котрі зайшли до руського народу і дуже часто не сходяться один з другим, треба обернутись до їх джерел: візантійських, арабських, латинських, перекладів церковнослов'янських і т. д.

Коли так багато важного недобачав, так помилявся й так заплутувався сам Костомаров, то чого ж можна ждати від людей меншого таланту й учености! А й досі уся українська наука й усі українолюбці, власне, живуть думками Костомарова. Поскільки ж ті думки в своїх історико-філософських основах сходяться з думками московських слов'янофілів, то виходить досить кумедна річ, що українолюбці живуть окрушками зо старої пруссько-московської філософії, котру недавно підновив Данилевський. Ця філософія зовсім уже не личить українолюбцям, а надто в своїх практичних прикладах, бо вона рахована на історичну московську державу, котра душить українців. Українолюбці це чують, але, держачись за старомодний націоналізм, не мають сили вибитись із зачарованого круга.

Недавно можна було побачити в українській печаті зовсім кумедну прояву. «Правда» переклала з «Вестника Европы» статтю д. Слонімського[14] «Национальность в политике». Автор, досить свідомий нового науково-політичного напрямку европейського, російський ліберал, та ще й жид, безпощадно розбива московсько-слов'янофільські теорії, хоч приміри приводить переважно німецькі, почастно пруськo-бісмарківські. Видавці «Правди» взяли до себе працю д. Слонімського (і прекрасно зробили, бо це одна з немногих статтей у львівському органі, котрі може читати людина з европейським літературним смаком) і до пруських примірів автора подобавляли російські. Автор, певно, не зостанеться тим недовольний. Та тільки кумедність виходить у тому, що основи нових на-

ціональних, власне, інтернаціональних поглядів д. Слонімського зовсім не підходять до націоналістичної філософії правдян, котрої вихідні точки зате підходять до філософії тих, котрих, власне, хотів побити д. Слонімський.

Але залишимо правдян, а перейдемо до справді учених українців.

Перше місце по пильності й талановитості між українськими ученими тепер треба признати д. Потебні за його праці про мову й народну словесність українську. Про лінгвістичні праці д. Потебні я не компетентний говорити. Але про праці його про народну словесність я дозволю собі сказати, що вони дуже часто мають характер самого зводу чи покажчика матеріалу, без усякого навіть натяку на те, яку ж провідну думку можна в йому знайти, в якім напрямку шукати її. До того дивно, чому це д. Потебня, при його великій пильності, майже ніколи не виходить за границі матеріалу слов'янського, тоді як тепер европейська наука поставила питання про подобенство в творах різних племен і тоді, як в Росії виходять такі широко порівнявчі праці, як петербурзького професора Олександра Веселовського? (Щоб мені не докорили, що я захвалюю все великоруське, а принижую українське, я мушу сказати, що я зовсім не «преклоняюсь» перед усіма працями д. Веселовського, а надто писаними в остатні роки, коли він часто громадить матеріал, навіть сирісінький, мов у записній книжці, так що навіть один звісний европейський учений, великий прихильник петербурзького професора, як і я сам, недавно сказав про такі праці: «Це не наука, а ерудиція». Та все-таки і в подібних працях д. Веселовського видно широку основу, котрою може покористуватись всесвітня наука.)

Другий харківський україновідець д. Сумцов недавно попробував було в «Киевской старине» навіть виступити проти нового европейського порівнявчого методу в етнографії, але потім сам узявсь за нього, тільки дуже незручно. Його нові праці виходять набором почастних вказівок, котрі повипи-

сувані з книг, що мов пригодою попались авторові до рук, і котрих вказівок учений не склав навіть в який-небудь порядок.

Праці д. Сумцова про наших старих писателів XVI-XVII ст. цінні, та тільки по виписках з рідких тепер книг. Ясної ж, а тим паче вірної провідної думки з них не виведеш і не доб'єшся відповіді на пекуче питання: чому наше письменство в XVII ст. пішло де в чому навіть назад проти XVI ст., а потім і замерло не в одній Росії, а й у Галичині, що вела перед у XVI ст.

Праця д. Сумцова про григоріанський та юліанський календарі на Україні явно показує, чого бракує нашим ученим для того, щоб витолкувати нашу старину, а далі дати нам раду в пекучих справах. Для університетського професора д. Сумцова, як і для сільського попа Ст. Качали, юліанський календар — це наша національна святиня, а григоріанський — це папська удка, щоб піймати нас і сполячити. Д[обродій] Сумцов і не подумав поглянути на те, що говорили в XVI-XVII ст. про той календар протестанти, особливо німецькі, і як вийшло, що нарешті цей календар прийняли й протестанти і ніхто через те не став папівцем, ні не стратив національності.

Подібне треба сказати й про праці д. П. Житецького, напр., про остатню: «Очерк литер[атурной] истории малор[оссийского] наречия в XVII-XVIII в.». Поки йдуть виписки з матеріалу та граматика, то все добре й пожиточне, а як тільки вчений писатель переходить до суті письменства, до справ освітніх, до ґрунтів їх, так і виходить темнота, а то й просто фальшиві думки, котрі можуть нас відвести просто в край, противний освіті й самому українству. Д[обродій] Житецький теж замітив, що наше письменство в XVI ст. подавало більше надії розвитись, ніж потім сталось у XVII ст., і навіть згодився з тим, що в XVI ст. оживляв наше письменство вплив західноєвропейського руху, котрий звуть *новонародженням наук* (renaissance) та протестантством. Тільки ж усе-таки він не міг дати собі ради далі, коли прийшлось йому говорити

про новий зріст на Україні православної церкви, підпертої в XVII ст. рухом козацьким. Д[обродій] Житецький забув усе, що він було признав доброго за неправославними впливами на Україну, і пішов, як звичайно наші й московські казенні писателі, без розбору захвалювати православно-козацький рух як наш «народний», як «спасителя нашої національності». А як же вийшло, що під впливом сього спасителя наше письменство стало йти навіть назад, а не вперед по змісту і нарешті стало вимирати, піддаючись московському, — ця важна наукова й практична справа зосталась зовсім для д. Житецького і для його публіки темною. Інакше б було, якби д. Ж[итецький] не піддававсь старомодним словам про народ та національність та поглянув на історію письменства других народів, де б можна було побачити, що, власне, помагало, а що спиняло зріст «народного», тобто перш усього світського, в тім числі й простонародного, а за тим безпремінно й національного матеріалу в старих європейських письменствах. Літературна історія латинського Заходу ясно показує, що жива світська література переховалась там після запанування церкви, дякуючи зостаткам класичної, дохристиянської літератури на мові латинській, котра була все-таки живою для певного класу людей; що ця латинська світська література будила охоту і в покатоличених варварів збирати й своє усне письменство, а далі розвивати його. Далі зросли світські громадські інтереси — феодальні, державні, міщанські й т. ін., котрим стала відповідати література, і нарешті під новим впливом доцерковної літератури то через арабів, то просто наступив рух новонародження наук і реформації, котрий рішуче освободив різні світські елементи від тісних рамок католицьких і породив великі національні літератури. І наша література на Україні, поскільки була доткнута тим рухом всеєвропейським, постільки й починала жити; поскільки віддалялась від нього, постільки й замирала. Правда, наше мужицьке життя, більше або менше спеціально питоме, породило усну словесність,

подібну котрій, може, й не знайдеш в освічених сторонах Європи, де другі класи закрили розвій сільського мужицтва. Так і то треба було, щоб до нас дійшов демократичний рух Європи XVIII-XIX ст., щоб наші письменні люди довідались про ту нашу мужицьку словесність і вирятували хоч частину її від безслідної смерті. На лихо, наші народовці зле зрозуміли європейський демократичний рух, котрий привів нашу громаду до пошани простонародної словесності, перемішали його з примусовим національством і через те не можуть собі дати ладу ні в усій історії нашого письменства, ні навіть з тим, як їм бути з нашою простонародною словесністю, через що, між іншим, стали думати, що одної її досить для основи всього письменства, і в самій цій словесності не розличили живих, спосібних до поступу ознак і думок від мертвих і противних поступові.

Між теперішніми істориками України перше місце займає д. В. Антонович. Праці його дають дорогий матеріал для історії України, але коло того матеріалу треба ще багато заходу, щоб він став історією, тобто викладом, освіченим ідеєю. Найліпше видно це з того, що коли, напр., українофіли і навіть галицькі відрубники бачать в д. Антоновичеві партизана своїх ідей, легенькі ретушовки його праць, зроблені, напр., д. Щебальським[15], появлялись в «Русском вестнике» в підпору тенденцій «обрусения», або навіть його праці з маленькими приписочками звісного М. Юзефовича видавались як програма такої системи «обрусения» й релігійного примусу, якої в XIX ст. навіть російський уряд не сміє провести. (Ми говоримо це, маючи на думці переважно брошуру «Очерк истории православной церкви в Юго-Зап[адной] Руси в XVII и XVIII ст.», фінал котрої, де говориться, що в свій час польський уряд робив резонно, коли нищив православіє, і що тепер рос[ійський] уряд мусить також нищити католицизм, переносить нас в часи Пилипа II Іспанського і панування теорії cujus regio, ejus religio (чиє царство, того мусить бути й віра). Брошура та була видана від імені Київської археографічної

комісії (предсідатель М. Юзефович, головний редактор В. Антонович), але недавно перепечатана в монографіях В. Антоновича без фіналу. Я висказав в «С[анкт]-П[етербургских] ведомостях» свою думку про чудну для наших часів ідею цеї брошури ще в той час, як вона появилась.)

Ніхто з наших істориків не вміє так точно возстановити факти переважно історії державно-політичної, коли який князь або гетьман став правити, коли взяв яке місто й т. ін., але д. Антонович мов навмисне обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняння з історією других народів і т. ін., через що й можливе вживання його праць і відрубниками й обрусителями, а ще гірше те, що ширша публіка зовсім нічого не виносить з праць д. Антоновича й через те, власне, не чита їх. Іноді д. Антонович натяка на «народні ідеали», котрі переважно виявились у козацтві, і говорить так, мов народник. Тільки ж даремне ви б шукали в його працях ясного показу тих ідеалів, а ще менше осуду їх, показу, яке місце вони можуть мати в спільній великій еволюції европейської людности й т. ін., тобто таких провідних думок, котрі одні тільки й можуть сказати громаді, як їй бути з народницькими й козацькими симпатіями, куди їх приткнути в сучасності. Найліпший показ такої неясності проступів народництва в д. Антоновича можна знайти в одній з ліпших і найстаранніше оброблених його праць — в монографії про Палія й кінець козацтва на правім боці Дніпра[16]. Там прекрасно показано, коли й де був Палій, кого коли побили його козаки й т. ін., не видно тільки, які, власне, порядки були в «Паліївській державі», що там робили люди щодня, як господарювали й т. ін., не натякнуто на те, яке місце займала та «Паліївська держава» по своїм внутрішнім порядкам і культурі в ряді других форм громадського життя европейських народів і т. ін. (Вважаю не лишнім нагадати, що цей закид я говорив д. А[нтонови]чеві ще в 1870 р., коли він прилюдно боронив свою працю про Палія як магістерську дисертацію в Київському університеті.)

Хиби д. Антоновича в більшій ще силі виступають у працях його учеників. Ми спинимось на одному тільки примірі проф. Дашкевича. Між іншим, він написав одну працю, котра зветься «Борьба культур и народностей в литовско-русском государстве в период династической унии Литвы с Польшею». Тільки ж, не глядячи на таке ім'я праці, даремне б стали ви шукати в ній справдешню історію цивілізації, тобто порівняння порядків державних, соціальних, освітніх Польщі, Литви й Русі перед їх унією й у часі її, та показу, якому ступню європейської еволюції відповідав стан кожної з трьох країн в певні епохи. Щось подібне такому порівнянню бачимо тільки в огляді прав королів польських і литовських в епоху Ягеллонів. Тільки ж автор не глянув на Польщу назад, в ті часи, коли її королі були подібні до литовсько-руських князів, а тим паче не глянув на відповідні епохи в Європі. Властивого ж культурного порівняння в нього зовсім нема. А тільки повна й порівнявча студія життя Польщі, Литви й Русі з оглядом на європейську еволюцію й може пояснити, наскільки натуральним було те, що Польща взяла гору над Литвою й Руссю. Замість такої студії вчений автор займає нас розмовами про те, чи «винен чи не винен» був Вітольд, або про те, що якби Свидригайло[17] вмів «соблюдать надлежащий порядок», то все пішло б інакше. Звісно, після таких розмов такий великий факт, як перевага Польщі над Литво-Руссю, зостається темним, або цілком випадковим, або результатом «інтриг» польського вовка проти нашого руського телятка.

Найбільше показує хиби теперішньої науки про Україну, власне, те, що ця наука ніяк не може дати собі ради з козацтвом, хоч найбільше з ним возиться. Остатніми часами з цією справою вийшов чистий скандал: д. Куліш, один з найбільших наших націоналників і козаколюбців, став дуже гостро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, що не хотіли терпіти козацтва, та Петра І й Катерину II, що зруйнували Січ, й т. ін.

(Розбишаками вийшли козаки в д. Куліша, між іншим, через те, що він, як звичайно наші вчені, огляда нашу історію без порівняння з історією других народів. Тим часом в історії західноєвропейських народів можна знайти факти, з котрих методом д. Куліша можна довести, що всі корпорації й класи — рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарешті й інституція королів — були розбишаки і всі революційні рухи, як і державні війни, були розбоями.) Така переміна в поглядах д. Куліша підняла проти нього всіх українолюбців, та, окрім заміток Костомарова, котрий поправив деякі почастні; помилки д. Куліша, українські козаколюбці нічого не виставили проти нього, окрім лайки, часто зовсім неприличної. (Найважніше, що писання проти недавньої праці д. Куліша про Богдана Хмельницького писане москалем Карповим[18], котрий боронить козаків проти Польщі та зате видає їх головою царському московському урядові.) Безспірно, д. Куліш пересолив і наговорив багато зовсім чудного, та все-таки зміна його поглядів свідчить, по крайній мірі, про те, що настав уже час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного, та ще й хвилевого стану людності, ні навіть з погляду тільки національного, а надто перемішаного з православним; що треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжогородську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарсько й конституційно-австрійським) — і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі европейській. Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Европи. Тільки таким же способом можна сказати правдивий суд і почастно над нашим козацтвом, над його вартістю й хибами, над причинами його смерті (осередніми, як і побічними) і над тим, що воно залишило по собі цінного

в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто «здати в архів» і признати навіть шкідливим для поступу.

Але ж наші вчені, звичайно, й не думають про таке опрацювання історії ні всієї нашої країни, ні почастно козацтва, з котрим вони найбільше мають діла, а думають, що кількох доволі неясних слів про народ і народність досить буде, щоб пояснити все в такій заплутаній справі.

Впрочім, цю хибу українські вчені ділять із московськими істориками Русі, котрі теж думають, мовбито історія Русі є наука осібна від історії всієї людності, так, якби хто з учених природників подумав би, що наука про лисиці осібна не то від загальної науки про животини, а навіть від науки про вовків! Та все-таки російські історики, хоч стоячи на державній точці, зачіпають іноді відносини Росії та Західної Європи, пробують виводити якусь філософію історії, показують для Росії якісь перспективи на всесвітньому театрі життя. Українці ж або обходяться без усякої філософії, або держать себе в якомусь узенькому, провінціальному та до того й зовсім неясному, плаксивому романтизмі, перед котрим людині, що не має сама охоти пускатись у довгі наукові досліди, зостається тільки сказати: було колись, та що з того?!

Поясню свою думку такими примірами: величатись запорозькими набігами на Малу Азію й не рахувати в позитивні пригоди української історії, напр., завоювання берега Чорного моря Катериною II (нехай і запізнього через помилки московської політики перед Україною) або остатньої війни Росії проти Турції (при всіх дуростях, які наробив російський уряд перед війною й послі) — ще більша помилка, ніж та, яку роблять московські історики династичних поглядів, коли вихваляють Олега Київського, а пропускають без уваги прилучення Подолії до руських земель під литовською династією. Далі, розводитись в історії українського письменства про всякі посередності, аби вони написали два вірші по-україн-

ському, а пропускати без уваги в історії культури на Україні заснування трьох університетів (нехай уп'ять запізно), Гоголя, перших славістів російських, українців з роду, й т. ін. — значить нічогісінько не розуміти в культурних справах. А в обох показаних примірах поверховне українофільство просто зрікається свого «національного добра» на користь «зажерного сусіди». Будучи консеквентним* у поверхньому національстві, прийдеться й Костомарова віддати москалям в «заесманську літературу», бо Костомаров писав переважно й найліпші свої праці по-московському. Тим часом Костомаров має в історії українства далеко більше ваги як автор «Богдана Хмельницького» і т. ін. «московських» творів, ніж як автор «Переяславської ночі» і т. ін. слабих українських проб. Правдиво науковий, широкий погляд на історію України мусив би показати нашій громаді й чужим, як фатальні національно-крайові задачі українські сповнялись і під чужими урядами і як поступ цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства. Через це вияснилось би краще й те, наскільки Україна могла б цивілізуватись сама й послужити для всесвітньої цивілізації при повній самосвідомості й автономії, до котрих вона поривалась не раз і котрі вона тепер може осягнути на дорозі всесвітнього поступу.

В чому наглядно видно, наскільки українолюбська наука стоїть нижче навіть від російської, так це в справі про історію й теперішній стан володіння землею на Україні. Скільки людей у нас заходилось коло історії селянства нашого, і це, думалось би, найцікавіша справа для народолюбців. А тільки остатніми часами чоловік майже посторонній, професор *загальної* історії, д. Лучицький[19] пролив світло на цю справу, показавши, що на нашій Україні було повсюдне громадське володіння землею, що сліди його зостались і досі навіть там, де нема вже такого загального громадського володіння, яке є

* Послідовним (лат.) (упор.).

в Слобідчині або в Новоросії і яке мало відрізняється від великоруського. І показав він це, між іншим, по тих самих архівних грамотах, котрі навіть напечатані другими — українцями й українолюбцями. Як це сталось, що другі дивились і не бачили? А так, що їм засліпили очі слова про національні духи та вдачі, слова, по котрим московський дух міг жити в громадському володінні землею, а український не міг і т. д.

Є одна галузь науки, в котрій ще недавно українці, можна сказати, вели перед у Росії, — це те, що зветься не зовсім точно етнографією з виділом про народні звичаї й право. Наука про звичаєве право ще недавно майже була основана в Росії українофілами Чубинським, Юхименком[20], Кістяківським. А тепер де вона на Україні, коли тим часом російська наука дійшла по цій части до праць європейської важності, як книги д. Макс. Ковалевського (українець з роду, але не українофіл), російські, французькі й англійські?! І такий упадок вийшов не тільки через пригодову недостачу особисто талановитих спеціалістів, а через навмисну зневагу космополітичного, порівнявчого напрямку в науці, проти котрого в часи археологічного з'їзду в Одесі виступали українофільські вчені в спорах з тим же д. Ковалевським, називаючи той напрямок «плавбою по океану безбережному». Тепер зо спеціально українського боку в один круг з працями д. Ковалевського можна поставити хіба працю д. Волкова про весільні звичаї слов'ян, котра знайшла собі місце не в «Правді», ні в «Зорі», а в болгарському «Сборнику» міністерства народної освіти!

Для того, щоб доневнити, що це не випадкова пригода, а послідок навмисного реакціонерства, котре запанувало в остатні роки в певних українофільських кругах, я мушу розказати одну приключку. Як звісно, «Правда» приобіцяла було в початку служити органом європейської науки на Україні. Скоро після початку получив я просьбу від основателя «Правди» написати європейську наукову хроніку для одного з чисел. Я відповів, що, не будучи енциклопедистом, про всякі

науки писати не можу, а міг би написати про ті галузі, котрими більше займався, напр., про нові праці й теорії в науці про народну словесність і про нові книжки по історії Ізраїлю, по котрій в ті часи вийшов початок праці Ренана[21], що звернула на себе увагу всього світу. Тільки ж позаяк реставратор «Правди» писав мені, що мовбито українська громада бажає націоналізму і не хоче космополітизму й раціоналізму, то я просив дати мені вказівку, як мені написати про космополітично-антропологічний напрямок в етнографії, щоб не обурити націоналістів, а про Ренана — щоб не показатись раціоналістом? Відповіді на ці запити я не получив. І всякий, хто погляне на «Правду», побачить, що там і сліду нема европейської науки, котра тепер після того, як галицько-український національний рух офіціально поставлений під начальство галицького єпископату, мусить бути згори вигнана з галицько-українського національного письменства. Нагадаю, що тим часом як українофільське письменство, діставшись під диктатуру певних авторитетів, *добровільно* втікало від нових наукових напрямків навіть в тих галузях, котрі були для нього найприродніші, як folklore, польська журналістика, навіть підцензурна (в Варшаві), вспіла познайомити свою публіку і з новою працею Ренана і стала видавати спеціальне фольклорне письмо в дусі нової космополітично-антропологічної школи («Wisła»[22]), а далі й по-російському почали появлятись «Этнографическое обозрение» і «Живая старина», котрі хоч не так рішуче, а все-таки виступають на ту ж дорогу, причому «Этн[ографическое] обозрение» має навіть сотрудників-українофілів. Нарешті, навіть наймолодший слов'янський брат, Болгарія, заложив фольклорне видання, котре зразу звернуло на себе увагу вченого світу (див. «Archiv für Slav[ische] Philologie»[23], «Am Urguell»[24] і др.) і навіть почало приймати до себе українські праці. Тим часом уже років 6-7, коли піднялась справа реорганізації львівської «Зорі», я радив закласти при ній фольклорний виділ на европейський лад, і були тоді

сили, котрі могли поставити цю справу по-європейському. Але мій проект упав не через кого, як через наших націоналників. Так ці добродії добровільно спиняють зріст нашого письменства гірше, ніж усяка царська цензура, бо нема нічого гіршого над *добровільну реакцію*. І після цього ми ще будемо плакати, чому наші сусіди не шанують нашого письменства нарівні зо своїми!

З усього зараз сказаного ясно, що українське письменство й наука про Україну мусять перш усього обновитись, приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського й наукового руху в Європі й Америці й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним. Між іншим, українолюбці мусять вийти з того вузького й поверхового національства, котре в Європі втратило смисл після 1848 р. З цього зовсім не слідує, щоб вони мусили зректись своєї прихильності до України, до її нації або й заходів відшукати дійсні національні ознаки в історії й сучасності українського народу*. Напроти, прихильність до своєї країни й народу тільки виграє,

* При цій нагоді я, в інтересах згоди, попробую-таки «проковтнути жабу» й сказати два слова проти того перекручування моїх думок, що буцімто я зовсім не признаю національності. Ще в одній статті в «Зорі» я виразно сказав, що національності я признаю, а тільки противлюсь націоналізмові, тобто примусу держатися звісних почуттів і думок (політичних і культурних) по тій причині, що вони національні або (частіше) вважаються за такі. В рецензії на брошурку д. Стодольського [26] (в «Товариші») я показав, що при теперішньому стані науки питання про національні відміни стало зовсім не таким простим, як було 50-60 років назад. Тепер багато з того, що вважалось колись за національне, признано спільним усім народам на певній ступені зросту або й продуктом інтернаціонального процесу, котрий начався давно. Я сказав вище, що тепер наука про національності мусить розібрати, що в певних ознаках нації є сталого, більше-менше біологічного, а що перемінне, і багато ще треба праці наукової, зробленої найширшим, всесвітньо-порівнявчим методом, щоб дійти до можливості сказати щось тверде про суть національностей. В міру своїх сил я працюю над обробкою матеріалу для національної психології української і в своїх працях по народній словесності відмічаю завше подобенство й відміни українських творів від чужих, українські варіації взятих у чужих народів тем і т. д. Але я не позволяю собі ніяких сумарних виводів, доки сотні робіт по подібному методу будуть зроблені в однім крузі народної словесності, а є ще немало й других кругів.

коли вона очиститься від старозаконної ненависті до чужих і освітиться світлом вселюдського спрямування до поступу. Наука ж про свою національність стане на міцний грунт, коли всесвітній порівнявчий метод встерегатиме дослідувачів від скорих і поверховних виводів, які робили старі націоналісти (навіть такі, як автор праці «Две русские народности»), й котрих запізнені приміри можна було бачити недавно в «Правді» в очерку «Три національних типи народних»[25], котрого не можна без скандалу виголосити, напр., ні на одному науковому конгресі, ні навіть напечатати ні на одній звісній науковому світові мові, напр., і на російській, на котрій появились же і навіть на свій час з виблиском «Две русские народности».

Я певнісінький, що таке обновлення українського письменства й науки настане незабаром: деякі ознаки показують уже початки такого обновлення. Найскорше пішло б те обновлення, якби наша письменська громада взялась рішуче вчитись європейським мовам та просто увійшла *в прямі стосунки з європейською наукою, письменством і політикою*. Але позаяк життя не жде і позаяк всі письменні українці добре розуміють російську мову, а більша частина їх *лінується вчитись мовам європейським*, то для користі самого українського письменства треба показувати молодіжі, чого, власне, мусить вона шукати в російському письменстві, й посилати українських молодих письменників шукати провідних думок і взірців письменської вмілості й наукових заходів скорше в російських повістярів, навіть таких, як Успенський та Короленко, в російських учених, як Пипін, Веселовський, М. Ковалевський і др., аніж в теперішньому українолюбському письменстві, навіть в такому, *що пишеться по-російському*, тобто все-таки мусить оглядатись на якусь критику, не так як українолюбські пера й чорнила в галицьких часописях*. Бо письменство

* Д[обродій] Пипін став тепер, після своєї рецензії на «Историю русской литературы» д. Ом. Огоновського, дуже непопулярним серед українолюбців, з котрих

російське при всіх хибах таки ближче стоїть до сучасного європейського руху, ніж теперішнє українське.

Так ось чому я, зовсім не думаючи голосити «смерті українському письменству» (ще раз беру на себе сором і виголошую перед земляками в тому «очистительную присягу» проти доносщиків «Правди»!), а, власне, бажаючи добра українському письменству, вважаю тепер потрібним виступати

деякі навіть просто записують його в катковці. Мені навіть один український національник ставить у вину, чому я нічого не пишу проти д. Пипіна; тим паче я боюсь, що на мене розсердяться за те, що я раджу вчитись у д. Пипіна. Теорія примусового писання проти д. Пипіна не так-то й ліберальна. Всякий волен писати про те, що йому інтересне. Для мене ж, та, думаю, й для многих українців, спір д. Пипіна з д. Огоновським і навпаки мало інтересний. Д[обродій] Огоновський написав слабу з наукового боку книгу, хоч з великими претензіями (хиби обробки старшого періоду показані досить ясно в рецензії д. А. С. в «Историческом вестнике»). Ці претензії розсердили д. Пипіна, і він написав рецензію далеко не з луччих, в котрій, видимо, пересолив і забув багато з того, що сам говорив, а рівно й те, що про спірні з д. Огоновським предмети він ліпше сказав у статті «Спор южан и северян» у «Вестнике Европы» ж. От і все! Не варто було роздувати спору між рецензентом і автором. Що ж до справи про широту української літератури й права її на рівність з російською, то спір у цій справі — найпустіша гайба часу. Щоб література мала право на широту, треба, щоб вона була широка. От, напр., голландська література пише, власне, діалектом долішньонімецької мови, та коли на ній появляються твори первокласної наукової вартості, напр. твори Тіле[27] або Кюнена[28] по історії релігій, то, значить, вона й має право на такі твори. Я з свого боку вважаю ліпшим розказати по-українському про праці, напр., тих же Тіле й Кюненів, ніж споритись з ким-небудь про право української літератури говорити про такі широкі речі, як історія релігій (див. брошуру «Нова теологічна наука»). А головніше — у д. Пипіна є багато праць і окрім рецензії на книгу д. Огоновського. З тих праць, напр., «Опыт литературной истории русских сказок и повестей», котра появилась раніше знаменитої праці Бенфея[29] про Панчатантру, якби була переложена на яку-небудь західноєвропейську мову, могла б мати високе місце в усесвітній науці як один з початків нової порівнявчої школи, котру часто звуть школою Бенфея. А українці можуть знайти в цій праці й досі вказівки для історії старого письменства і впливу його на народну словесність і на Україні, яких не дасть, напр., компіляція д. Огоновського, найслабша, власне, в подібних точках. Я вже в «Зорі» сказав, що виключаю з писаного українцями в Галичині прекрасну роботу про родинне життя на Україні в XVI-XVII ст.[30]. Це єдина справді наукова й свіжа праця, написана по-українському, з усього, досланого українолюбцями в Галичину за остатні 10-15 років.

проти тих, хто відкида російське письменство як буцімто нічого не варте і тим відкида найприступніший для загалу нашої громади колодязь, де все-таки тече жива вода, й хоче засудити ту громаду на виключне вживання загнилої вже водиці, а то й просто мертвої, котра бучно зве себе «патріотичною» українською наукою, белетристикою й т. ін.

А окрім того, тепер, власне, треба раз назавше вияснити справу відносин українського письменства до російського взагалі. Не один уже десяток років чуємо ми про самостійність українського письменства, про його право бути рівним з російським і т. ін. Тільки ж дійсна праця українських письменників зовсім не відповіда таким претензіям, а в письменстві, може, ще більше, ніж у чому другому, право без праці, котра дає силу, не має ніякої вартості: буряти, напр., мають, може, ще більше право мати свого Шекспіра, ніж англічани, котрі з певного погляду могли б задовольнятись латинською мовою, та, отже, англійського Шекспіра увесь світ чита, а про бурятського не чути. В часи «Основи» українські письменники ображались, коли навіть московські слов'янолюбці, такі як Ів. Аксаков, В. Ламанський, згоджувались на те, щоб українське письменство було собі, та тільки для «домашнего обихода». Але ж тепер, майже через 30 років, по совісті треба сказати, що ми самі, російські українці, мало зробили для того, щоб добре виповнити навіть ці рамки, хоч зробили кілька кроків, щоб виступити з цих рамок, переважно в літературі переводній, хоч виключно поетичній. Прози української, окрім белетристичної, як не було, так нема ніде, окрім у женевських виданнях.

При цій нагоді замічу, що пора б уже порахувати перешкоди й переслідування, яких дізнали за остатні 30-40 років літератори і письменство російське ліберально-радикального напрямку і українське. Звісно, проти російського письменства не було таких загальних заборон, як проти українського 1863 і 1876 рр., та все-таки, напр., кара Чернишевському і круж-

кові його в 60-ті роки, висилка в Сибір цілої купи літераторів у 70-ті й 80-ті роки, заборона «Современника», «Русского слова», «Отечественных записок», «Дела», не числячи газет, і вигонка цілого ряду ліберальних професорів з кафедр — чогось та коштують. А проте ліберальна наука й література в Росії живе й бореться далеко енергічніше, ніж українське письменство, котре має коло себе ґрунт у Галичині. Напр., заборона 1863 р. не виключала можливості печатати по-українському не тільки белетристики, але й наукових праць, а забороняла тільки духовну й популярно-наукову літературу. Чому ж ні один український учений не видав наукового діла за ті часи? Далі, закон про печать 1865 р. давав усякому можливість обійти попередню цензуру, печатаючи в Петербурзі й Москві книги в 10 листів, котрі заборонити мав право тільки суд, і кілька років цей закон досить совісно сповнявся. Чому ні один український письменник не попробував скористуватись тим законом і поставити навіть адміністративну заборону 1863 р. перед судом, котрий в ті часи держав себе досить независимо й пропускав не раз такі книги, котрі цензори хотіли задержати, й навіть (вироком про Вундта[31] «Душа человека и животного») укоротив руки духовній цензурі взагалі? Тим часом російські ліберальні писателі тим законом користувались і навіть вибороли для себе певний простір, котрого зовсім не сміє відняти від них і побєдоносцівська доба. Нарешті, я спитаю, хто перешкоджав, напр., Костомарову видати переклад «Біблії» й популярно-наукові брошури, напр., у Галичині? Хто перешкоджа вченим українолюбцям закласти в Галичині серйозне наукове видання і т. д. і т. д.?

Не дуже-то багато зроблено й у Галичині, а надто осібними українськими національкими, бо якби від їх письменського плоду відкинути те, що мусило бути зроблено, бо від самого уряду згори були признані русинам школи, і що зроблено за оплатою урядовою, то зостанеться не дуже багато; а як ще й

те розібрати щодо середньої вартості, то зостанеться справді цінного ще менше від того, що зроблено російськими українцями. Не можна пропустити того факту, що в галицькій печаті проби перенести до своєї хати передові наукові й літературні думки й заходи європейські, тобто надати живий характер літературі, роблені були майже виключно радикалами: в «Громадськім друзі», «Дрібній бібліотеці»[32], «Науковій бібліотеці»[33], «Літературно-науковій бібліотеці»[34]. Проби ці прийшлось радикалам робити не тільки без помочі національників, а при опозиції з їх боку. Те ж треба сказати й про такі проби, як «Жіночий альманах»[35]. Навіть єдиного галицького белетриста після Федьковича, котрого може читати літературно вихована публіка поза Галичиною, радикала Франка, націоналістична громада трохи на той світ не загнала й не перестає обкидати болотом. Та й самого Федьковича повісті видав радикал і навіть «обруситель», по словах націоналістів. Ось де, між іншим, треба шукати причин невеликої прихильності радикалів галицьких до націоналістів. Усе живе, не тільки в політиці, але навіть в письменстві, приходиться радикалам вносити в свою громаду з бою проти національників, котрі хочуть вдержати скрізь панування мертвецької рутини і *добровільно спиняють зріст нашого письменства до рівності з європейським.*

Тим часом російське письменство, не глядячи на всі перешкоди з боку уряду, не спало й добилось собі становиська світового й осібно в кругу слов'янському. Чи це кому подобається, чи ні, а європейський світ признав російське письменство рівноправним членом у своїй сім'ї, і тепер не проходить тижня, щоб не появлялось чого-небудь перекладеного з російської на яку-небудь світову мову: французьку, німецьку, англійську. Багато європейців тепер учиться російської мови, й недалеко той час, коли вона буде прийнята в число мов світових.

Серед слов'ян російська мова стала вже дійсно посередньою. Цього хіба сліпий не примітить, коли буде їздити по слов'янських землях. Я, напр., ще в 1871 р. у Празі ніяк не міг вдержати з чехами розмови по-чеському, бо вони (навіть ті, що ніколи не були в Росії) говорили зі мною по-російському. Недавно мені довелось бути в Сербії, і я побачив те ж саме. На одному офіціальному візиті розмова почалась по-французькому, та приймавший мене достойник попрохав у мене «дозволу говорити по-російському». А йому добре було звісно, що я далеко не прихильник офіціальної Росії. В Болгарії щодня бачу приміри, як, напр., чех або галицький русин (народовець, котрий ніколи не був у Росії) говорить з болгарином по-російському. Поляки більш других слов'ян опираються проти вживання «московської» мови. Напр., у Женеві можна побачити студенток-польок, котрі скінчили гімназію на московській мові в Варшаві або й в Одесі, а розмовляють з росіянами не інакше як по-французькому. Тільки ж коли поляк за границею стає до практичного діла, зараз пише на своїх дверях у Женеві й Парижі, як і в Софії: *«Здесь говорят по-русски»*, а в Болгарії польські емігранти, напр. лікарі, ще до війни 1877 р. просто починали говорити з болгарами по-російському, і є такі, що й досі майже на тому й зостались.

І зовсім не треба думати, щоб таке вживання мови російської було зв'язане з яким-небудь «москволюбством», а надто з таким, про яке говорять у Галичині. Зовсім ні. Специфічні питання секти «московських слов'янолюбців» всього менше читаються слов'янською (як і російською) публікою, а читаються нею, власне, ті писання, котрі звались колись у Росії «западническими», — твори Тургенєва, «Вестник Европы» і т. ін. Таке я бачив у 1871 р. в Празі; те ж саме бачу тепер у Болгарії. Ніде в світі тепер так не лають Росію, часом не саму тільки урядову, як у Болгарії, і ніде тепер так багато не купують російських книг, як у Болгарії ж, і купують тих книг

багато на кошт уряду, котрий на ножах з Росією. Читають болгари російські книжки оригінальні, а також переводні, бо як же, напр., студентові вищої школи, історикові, не прочитати Бокля, або Спенсера, чи Момзена, а коли він не зна англійської ані німецької мови, то мусить читати по-російському. Недавно я робив пробу: давав болгарам-студентам читати польський переклад звісної книги американця Моргана про первісні громади, так мені його вернули: кажуть, «важко розуміти».

Цю пригоду — *всеслов'янську* вартість *російської мови* — треба признати як дійсність, проти котрої упиратись — все рівно що *противу рожна перти.* (Подібна проява показується і в германському світі. Так, напр., датчани хоч не люблять німців, а часто пишуть по-німецькому, коли хочуть ширшої публіки. Так робить звісний Брандес[36]. Так же поступає й багато голландців.) Не важити цеї дійсності — така ж сама глупість, як і задля вартості російської літератури зневажати осібні національні слов'янські мови й письменства, в тім числі й наше українське. Всякому своє, по його силі! В усякім разі, ми, російські українці, нічого не тратимо на тому, що признаємо російську, «московську» мову за посередню слов'янську, бо ми її знаємо й завше знати будемо. Тому ж, хто б у такому признанні побачив яку зраду чи шкоду для осібних українських справ, я нагадаю, що таке признання входило в програму кирило-мефодіївських братчиків 1847 р. Костомарова, Шевченка й ін., котра й досі є найрозумніше з усього, що вигадало українолюбство.

На цьому тепер ми й скінчимо розмову про вартість для України російського письменства, а мусимо поговорити про те, що таке «обрусеніє», звідки воно взялось, на чому опирається, і після того про те, як найліпше з ним боротись.

IV

Звідки пішло обрусеніє? Самобутні мудрування в цій справі українсько-галицькі. Потреба наукового досліду цеї справи. Державно-національний централізм і культурний космополітизм з національним автономізмом у старі віки. Дві системи в початку середніх віків у Европі. Латинський централізм в церкві римській і національний автономізм протестантський. Централізм у церквах східних. Національний централізм в англійській державі (нормано-анжуйська Англія, Валлія, Ірландія, Шотландія), у старій королівській Франції, в Бургундії і новій пореволюційній Франції. Французькі республіканці-централісти, правдиві батьки теперішніх «обрусеній». Германізація. Обрусеніє.

Сподіваюсь, що скільки-небудь безсторонні читачі розібрали, нарешті, мої думки про національність і космополітизм, а також і про вартість для українців теперішнього російського письменства й про вагу для них надалі російської мови. Хто буде мені ще тикати, що я взагалі не признаю національностей, а почастно української, або що я проповідую обрусеніє, з тим я більше говорити не буду. Тепер по черзі справ нам треба розібрати, *що то таке система обрусенія,* звідки пішла вона, на чому держиться. Тільки тоді, коли ми точно відповімо на ті питання, ми можемо відповісти й на друге: як ліпше боротися з цим лихом.

Знову я б радніший просто приступити до розбору цеї справи, не зачіпаючи нікого, так знову не можу так зробити, зваживши обставини, при котрих мені приходиться говорити з громадою.

Мене повідомляють з певного боку, що слова мої приймаються гірше, ніж як чудацькі, що вони «страшенно непопулярні», бо українська громада гаряче почуває свою національність і ставить її вище всього, *обрусеніє* ж так допекло їй, що вона гаряче готова битись не тільки з ним, а зо всім, що хоч поверхово нагадує *обрусеніє,* і навіть з тим, хто холодніше дивиться на нього. Ще мене повідомляють, що українська громада дуже не задоволена полемікою проти тих, хто,

нехай і з помилками й хибами, а все-таки служить найважнішій тепер для неї справі — ширення національної української свідомості й ненависті до *обрусенія*.

Треба коротко відповісти на ці закиди.

Перш усього скажу, що хто хоче по правді служити громаді, той мусить не гнатись за популярністю і навіть пам'ятати мудрі слова Ренана, котрі я вже раз мав пригоду нагадувати, що *«іноді найліпший спосіб мати рацію — не боятись пробути певний час не в моді»*. А ще важніше, що сама боротьба з певним лихом потребує холодного розсліду справи, мабуть, чи не більше, ніж гарячого почуття. Щоб ви сказали про лікаря, котрий би озброївся самим тільки гарячим почуттям на боротьбу з певною хворобою? Чи не прирівняли б ви його до того кухаря в Гоголевих «Мертвих душах», котрий державсь системи: «катай, валяй, было бы горячо»?

Щодо полеміки та ще й різкої, то я покликуюсь на одну з поезій Шевченка:

Ой вигострю товариша,
Засуну в халяву;
Та піду шукати правди...
Та спитаю в жидовина...
І у ченця, як трапиться, —
Нехай не гуляє,
А святе *письмо читає*,
Людей навчає...*

Оті наші вчені національники, що, маючи всі засоби і навіть будучи просто службою, обов'язані стежити за наукою, досі сидять на думках, які наука в Європі вже покинула 30-40 років назад; оці наші публіцисти і політики, котрі стають до праці, не вислідивши її цілей і способів науковим способом, не познайомившись, як така робота ведеться по більш освічених сторонах, хіба це не ті ченці, котрі гуляють? Хіба не треба

* У вірші «Ой вигострю товариша ...» стоїть — «Людей поучає» (упор.).

хоч показати їм гострого товариша з халяви? Помилиться той, хто подума, що полемістові так любо ходити по світу з таким товаришем замість того, щоб ходити з хлібом-сіллю, або санітарові любіше гребтись у бруді, ніж ходити по рожевих садках... Зрештою в словах моїх про більшу частину названих вище писателів і вчених українців нема, власне, ніякої полеміки, а є тільки одвертий вияв моєї думки, на котрий всякий має право в літературній республіці і котрий є навіть обов'язковим знаком пошани до чесних і заслужених писателів. І мені б першому стало гірко, якби мої уваги були ким-небудь взяті за напади. Коли я з чим полемізую, так це з лінивим на думку, а буйним на слова шарлатанством та з крутійством, котрі хочуть взяти монополію українолюбства. Це такі прояви, котрі справді мусять бути викоренені ножем полеміки з нашого поля...

По тій передмові, гірко зітхнувши, о Музо, над нашею долею, трошки пополемізуймо, а потім приступимо просто до діла.

В остатні часи по-нашому написано чимало проти *обрусенія,* тільки в більшості писання це нагадує страви Гоголевого кухаря. На нашій половині Європи мозок у людей ще дуже лінивий і довго думати не любить, а любить короткі заходи, рішучі слова. Це можна запримітити однаково в москаля, як і в українця, в поляка, як і в болгарина, — у консерваторів, як і у революціонерів, у космополітів, як і у націоналістів. До того я мав уже нагоду завважати, що наші українські національники, хоч на словах і бунтуються проти Москви, а на ділі живуть московськими ж думками і московськими ж способами думати, навіть не дуже-то перелицьованими, беруть, напр., основи своєї націоналістичної філософії просто в московських «самобытников» і навіть ще не першого сорту. Між іншим, у таких «самобытников» ще за часів царя Миколи була думка, що, мовляв, «русскому человеку все немецкие науки и машины может заменить одна

природная сметка да глазомер». Така самобутня думка ускочила навіть в голови російських соціалістів-революціонерів бакунінського «согласия», вважаючих себе космополітами, котрі проповідували нікчемність «буржуазних наук», і глибоко залягла в головах «русских народников» всяких «согласий», від Юзовського[37] до Льво-Толстовського. Подібна ж зневага до «науки узловатого німця», котрій противуставлялась «своя мудрість», продиктувала Шевченкові звісні уступи в його «Посланії»*, істинно глупі, і вони, власне, через свою глупоту, котра освящає лінивство нашого мізку, так само стали популярні, як і виклики Бакуніна проти буржуазних наук і шкіл.

Звісно, тепер зовсім без наук (і досі для нас німецьких та буржуазних!) та без сяких-таких машин не проживеш. Я знав колись у Женеві одного російського народника-соціаліста, досить доброго кравця, котрого «спропагандировали» бакуністи і котрий схотів бути *хліборобом*** та ще й на «чистій» землі, в Америці. Той народник не признавав ні наук, з книгами, географічними картами, ні машин, напр. залізниць, пароходів і т. і., але все-таки вживав ножів і ножиці, хоч я йому й доказував, що відповідно до його думок не треба йти дальше зубів та нігтів. І в Америку він хотів дістатись не просто плавом руками й ногами, а все-таки на старенькому човнику, котрий стояв прив'язаний коло берега Рони і котрий він думав украсти. Атласів наш народник не признавав, а все-таки уривки географії дійшли до його і він таки знав, що Рона тече в море та що Америка за морем; він тільки не знав про пороги на Роні, про Perte du Rhône та про те, що таке Середземне море, а що Атлантика.

* Мова про послання «І мертвим, і живим...» Т. Шевченка. Гострі закиди М. Драгоманова проти ідейності твору суб'єктивні (упор.).

** Бачите, хлібороби — це чистий «народ». К слову сказати, й наші русько-українські радикали не могли інакше назвати газету «для селян і міщан», як «Хлібороб»?

Не раз мені нагадується цей народник, коли я бачу або читаю «самобытников» московсько-консервативних і російсько-революційних, народників, українських народовців і т. і. Надто часто приходиться мені споминати мрії мого народника про човен на Роні. Згадую я його, як він думав викрасти той човник і проскочити незаміченим від берегової поліції швейцарської і французької, коли я читаю темні натяки про те, що наші національники думають визволити Україну з пазурів Москви анонімними статейками в галицьких виданнях. Згадую я його й тоді, коли читаю загальні проби філософії наших національників. Бо що ж таке їх теорія спеціальних національних духів українського й московського, як не старенький човен, викрадений коло берега «Москвы-реки», де його збудовано 50 років назад по образу Гегелевої барки на річці Шпреї?

Приступаючи просто до справи: звідки пішло «обрусеніє», ми знаходимо, напр. у «Правді», десятки вироків, що воно йде «з духу, вдачі, характеру, історії великоруського народу». Коли поглянеш на те, чим підпирають сотрудники «Правди» такі вироки, то побачиш в них зовсім уже кухарів — Гоголевого Ноздрьова, так що спинятися на них значило б зовсім уже гаяти час. Трошки старанніше, хоч в тім же роді, озброєний сотрудник «Діла» д. Баштовий[38], котрий недавно виступив з довгою статтею «Українство на літературних позвах з Московщиною», і про нього треба сказати кілька слів.

Основні історично-філософічні думки д. Баштового ті ж самі, котрі виложив систематично москаль Данилевський в книзі «Россия и Европа» і котрі в своїй суті є ні що друге, як московська перелицьовка Гегелевого германофільства, котра запізнилась років на 30-40. Д[обродій] Баштовий не звернув уваги навіть на російські критики основ цеї філософії, зроблені дд. В. Соловйовим[39], Кареєвим[40] і інш. Про власний перевір та передум тих основ д. Баштовим нічого й говорити. Д[обродій] Б[аштовий] досі вірує в цільні національно-культурні

типи й нічогісінько не знає про інтернаціональні елементи навіть у старих азіатських культурах, більш ізольованих (відділених), ніж середземноморська й европейська культура, в котрій різні національні елементи перемішались з досить давніх часів, коли показався вплив египтян, ассіріян, фінікійців на греків і т. і., тобто з самого початку грецької історії в XII ст. до Р. Хр. Баштовий, зайшовши в суперечці з д. Пипіним про «Історію руської літератури» д. Огоновського аж у стару Азію, шука там цільних національно-культурних типів, говорить про Китай, Індію, Юдею і ані на хвилину не спиняється над тим, що в Китаї теософія Лао-дзи[41] зовсім подібна до теософії індійських брамаїстів, а що потім серед китайців поширивсь індійський буддизм і пустив глибокі корені. Д[добродій] Баштовий ще досі вірує в те, що жидівська культура основана на «чистому монотеїзмі», тоді як европейська наука давно вже доказала, що в свій час жиди були такі ж фетишисти й політеїсти, як і другі народи, що жидівський монотеїзм пізніших часів виробивсь інтернаціональним процесом, під впливами на жидів думок іранських, египетських (в Єгипті державна проба свого роду монотеїзму зроблена була ще під XVIII династією, тобто ще за 1500 років до Р. Хр.) і навіть грецької філософії. Коли вже говорити про «чистий монотеїзм», то треба б пам'ятати, що він появився тільки в освічених европейців в часи деїстичної філософії після реформації, а до того часу навіть християнство було свого роду дуалізмом і навіть політеїзмом. І всією такою старою й хисткою машинерією д. Баштовий хоче доневнити, що в «українців є свій національно-культурний тип, а в москалів його нема й не може бути». Зовсім, мов у звісному анекдоті про те, як колись високий візитатор зайшов у шпиталь божевільних і стрів там індивідуума, котрий показав йому усіх хорих, а, нарешті, сказав про одного: «А це послідній дурень! Дума, що він Ісус Христос, коли всьому світові звісно, що Ісус Христос — я!».

Сівши на крадений човник, стару й підгнилу теорію осібних цільних і віковічних національних духів, д. Баштовий пустивсь розмовляти про справу національно-державних централізмів і національної автономії в Європі. Про цю справу не могло нічого дати д. Баштовому російське письменство, очевидно, єдине, котре йому доступне, бо по-російському в цій справі є тільки мої статті «Новокельтское и провансальское движение во Франции» в «В[естнике] Европы» та С. Подолинського про Каталонію в «Русской мысли». Перших д. Баштовий не згадує і, очевидно, не знає поданих там фактів; другу зна тільки в досить безцеремонній переробці д. Мордовцева. То й прийшлось д. Баштовому або піти в науку до «узловатого німця», або проповідати «мудрість свою», склавшись на «глазомер». Як добрий український національник, він вибрав останнє і по «глазоміру» поділив Європу на три полоси по породах (расах): на романську, німецьку і російську. Держави першої раси, по слову д. Баштового, можуть прикласти до себе приказку: *живи сам і другим давай жити.* Про Австрію й Пруссію (держави німецькі, по д. Б-ому) можна сказати, що там вже інший девіз: *живи сам і другим трошечки давай жити.* В Росії же панує такий девіз: *живи сам і нікому іншому не давай жити!* («Діло», 1891, ч. 66).

Далі ми будемо докладно говорити про відносини державної й недержавних національностей у Франції, і читач сам побачить, наскільки вірно схарактеризував «глазомір» д. Баштового романську полосу Європи. Поки що скажемо, що не тільки Австрія, навіть у Транслітавії[42] рай для провінціальних національностей, але й Пруссія і сама Росія не дійшли ще до державного національного централізму французького.

Щодо Росії, то ми тут скажемо, що до неї тепер в усьому, а надто в літературних справах, скоріше може бути приложена приказка: *і сам не живи, і другим не давай жити!* В літературі ця приказка олицетворяється попередньою поліцей-

ською цензурою, котра була колись в усій Європі, в часи, коли там панували політичні порядки, подібні до теперішніх російських, а тепер зостались тільки в Росії вкупі з самодержавієм царським або ліпше чиновницьким. Ця цензура зробила можливими заборони української літератури приказами 1863 і 1876 рр., звісно, неможливі тепер ні в якій державі Європи. Але ж цензура душила й душить і російську літературу, і не так далекий від нас той час, коли міністр освіти і шеф цензури гр. С. Уваров, котрий ще був освітніший од багатьох російських чиновників, казав прилюдно: «Хоч би вже раз література російська зникла, спокійніше б було!» Винуватити громаду росіян за систему обрусенія так, як можна винуватити *французів або німців* за французацію або германізацію, тепер ще принаймні передовчасно, бо закони в Росії пишуться не парламентами, вибраними поголовним голосуванням, як у Франції та Германії. Пождімо, то тоді й судитимемо.

Як дісталась у романську полосу д. Баштового Бельгія, ми й зрозуміти не можемо. В Бельгії властиво германців більше, ніж романців, бо по ревізії 1880 р. було 2 479 747 душ людності з виключно фламандською мовою, 2 327 867 душ з французькою та 433 749 обомовних, так що в ній германська раса перемагає тим більш, що обомовні здебільшого фламандці зроду. Дійсно, Бельгія належить до держав рішуче мішаного національного складу, як Швейцарія та Австрія, і не диво, що там мови обох національностей дійшли майже до повної рівноваги, але це сталось зовсім не через толерантність романську проти других національностей. Ми покажемо далі цю толерантність властиво в Бельгії, а тепер скажемо, що й у новому бельгійському королівстві, котре вийшло із спільного повстання фламандців і французів (валонів) проти корони голландської в 1830 р., фламандці лиш довгою боротьбою в письменстві, в радах міських і державних добились того, що тепер мова їх майже рівноправна з французькою. Не далеко ходячи, досить було прочитати, напр., в «Independance Belge»

(котра досить поширена і в Росії) спори в бельгійському парламенті, які велись три роки тому назад з поводу проекту закону, що примушував офіцерів армії знати обидві крайові мови, щоб побачити, що катковщини є чимало й у Бельгії. Вся різниця тільки в тому, що при парламентському порядку, хоч би й цензовому, не можна придушити національність, котра становить більшість в державі і котра свідома себе.

Це все міг би знати досить легко й д. Баштовий, якби замість того, щоб покладатися на «глазомір» та на окрушки, які до нього дійшли з московської ж літератури, він пішов на час у науку до «узловатого німця», і щоб говорити про Прованс і Францію, переглянув хоч за два роки «Armana Provançau» та «Le Félibre», а для Бельгії глянув би в книжку de Haulleville «La nationalité belge ou les Flamands et les Wallons» та Роденберга «Belgien und die Belgier» або хоч на витяг з неї про фламандську літературу в «Deutsche Révue», 1881 (IV-V), коли не працю Графа про літературу в Бельгії в ювілейному виданні «Cinquante ans de liberté» (1830-1880). Не пошкодило б заглянути в книжечку Ad. Fischhof'a «Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität», котру колись хвалило й «Діло».

Вся ця «німецька наука» потребувала б 7-10 день праці та 20-30 франків видатків, а просвітила б д. Баштового й про Прованс і про фламандців почастно і про всю справу національного централізму й автономізму взагалі, та ще де про що.

Тепер же, читаючи таких оборонців українства, як д. Баштовий, не кажучи вже про публіцистів «Правди», скільки-небудь тямущий прихильник українства мусить молитись: *Боже, порятуй нас від приятелів, а від ворогів і самі ми врятуємось!*

Галицькі редакції, котрі друкують самобутні проби українських любомудрів в справі «обрусенія», могли б від себе поучити їх трохи, нагадавши, що в самій Австрії було й навіть досі є чимало германізації, румунізації, італьянізації, поло-

нізації, мадяризації, навіть над нашими ж українцями, так що коли такі системи родить певний дух, то духу того досить по всіх расах: германській, романській, слов'янській, фінській. Та в Галичині до лінивства мізку прилучаються ще явні хвороби, котрі виносять люди зі шкіл попівської й адвокатської, через котрі звичайно переходять освічені галичани. Ці хвороби: поверхова балаканина й партійність, при котрій людина й сама зна, що говорить нісенітницю, та вдовольняється тим, що так, мовляв, треба для справи, котру ми тепер боронимо.

Тим часом серйозні люди мусять же зрозуміти, що ні «глазоміром», ні партійною балаканиною серйозного діла не виясниш і поважної та досить складної справи не наведеш на добру дорогу. Треба іншого заходу — холодно наукового. Попробуємо ж підступити до справи обрусіння з таким заходом, наскільки вистачають наші сили, й поставить наші досліди на суд громадський, котрий може доповнити або поправити в наших думках те, що в них є невірного, або й зовсім їх перекинути, та тільки все ж таки не «глазоміром», ані гарячністю, а холодним науковим дослідом.

Перш усього спитаємо: чи не було або чи нема й досі в державах інших народів, окрім великорусів, чого-небудь подібного обрусінню?

Наскільки нам звісна історія й теперішній стан Європи, то ми можемо сказати, що не було й нема такої нації й національної держави, де б не було свого «обрусенія» або й не зосталось слідів його й досі, і що, значить, *системи, подібні обрусенію, суть ознакою не певної національності, а певного порядку громадського, котрий відповідає певному періодові зросту народів.*

Оглядаючи історію всіх культурних народів, ми мусимо прийти до виводу, що *система примусової національності* є такою ж всесвітньою проявою в громадському життю, як і система *примусової релігії.* Першою підставою обох систем

служить дикий суб'єктивізм, котрий пхає людей дивуватись тому, що не подібне до їхнього, сміятись з нього, ворогувати, нищити. З певною культурою цей дикий суб'єктивізм може то систематизуватись і розростатись, то ослаблятись і щезати. В життю релігійному нетолерантність систематизується й росте до крайніх розмірів вкупі з ростом монотеїзму, як це ясно видно з закону жидівської синагоги, котрий приписано Мойсею, і з релігійної політики християн і магометан. Те саме, що монотеїзм в політиці релігійній, є *державна централізація* в справах політики національної; до тих же наслідків приводить і *централізація церковна,* перший ступінь до котрої робить *церковна аристократія.* Це доказує історія всяких рас.

Звісно, ми не можемо тут давати спеціальної наукової дисертації, а тільки нагадаємо в певній системі важніші факти, в тім числі деякі досить звісні навіть з гімназіальних підручників. За останнє просимо прощення в читачів, звертаючи вину на тих наших національників, котрі пускаються в політику й публіцистику, закинувши навіть гімназіальну науку.

Оглядаючи історію національних централізмів, природно здибаємось із проявами противенства тому централізмові, з пробами заснувати *національний автономізм* на ґрунті теоретичному. Перший звісний приклад національного примусу в історії можна побачити в учинках одної з перших військових держав — *ассірійської,* царі котрої, завоювавши Єгипет в VII ст. до Р. Х., примушували єгипетських князів переміняти імена їх столиць і свої власні. Певно, подібні вчинки робились й другими подібними державцями, та тільки нам вони не звісні. Друга велика деспотія, котра досить скоро по ассірійській завоювала Передню Азію й Єгипет, *персидська,* показує нам противний приклад — певну національну толеранцію, бо до нас дійшли декрети персидських царів, писані мовою не тільки персидською, а й вавілонсько-ассірійською, сузіанською, єгипетською. Та тільки тут не можна вбачати спеціально расової толеранції персів; це було наслідком чисто

історичних обставин. Перси в момент, коли завоювали або, як тепер виясняється, взяли за згодою певної части людності Вавілон, стояли культурно нижче від сузіанців, серед котрих давно засіла персидська династія, і вавілонян і були під впливом сузіанської і вавілонської культури, через те й поставились до неї толерантно. Це той же самий прояв, який ми бачимо в перших вчинках римлян відносно до греків, у відносинах варварських королів (готів, бургундів, франків і інш.) до римлян, а в наших сторонах — у політиці литовських князів. Прояви подібної толеранції бачимо у греків за часів Птоломеїв у Єгипті (де знаходимо декрети царів грецькі й єгипетські), але дуже слабі, бо в ті часи греки вже з погордою дивились на чужинців-варварів, так що вище державне життя в поолександрівських греко-азіатських царствах, як і в Єгипті, правилось на грецькій мові (як мало в таких справах має ваги «національна вдача», видно, напр., із того, що перси за часів Ахеменідів були досить толерантні до віри чужинців, тоді як за часів Сасанідів, коли віра їх дуже наблизилась до монотеїзму, гонили єретиків і чужовірців майже так, як християни). Політика цих греко-азіатських держав до національностей негрецьких виложена вся в словах листа Арістотеля до Олександра Великого: «Пам'ятай, що для греків ти старшина, а для других ти пан». Грецький національний централізм пустив такі корені в західній Азії, що навіть у державі партів (іранської породи) офіціальна мова була грецька, як потім у середньовічних державах Європи такою мовою була *римська*.

На заході старої Європи першою завойовницькою державою на велику скалю стала римська, котра й, будучи ще республікою в Римі, була централістичною на провінціях. Маючи певну культуру й опираючись на досить численну італьянську народність, римляни дивились звисока на більш-менш варварські нації заходу і, покоряючи їх, ставили під адміністрацію й юрисдикцію своїх чиновників, котра вся справ-

лялась на італьянській мові, так що *римська держава дає нам перший великий приклад денаціоналізації провінціалів, обрусенія окраїн*, коли хочете вжити такого терміна. (З західноєвропейських своїх підданих римляни мусили найбільше попускати галлам (кельтам) заальпійським, так і то тепер звісно з надписів, що галльська мова дуже ще була розширена по всій теперішній Франції навіть до кінця римської держави, але всі офіціальні надписи там виключно латинські (Mommzen «Röm[ische] Gesch[ichte]», V, 90-92).

Як було сказано, спершу римляни обертались толерантно до більше культурних греків і певно до напівгрецького Сходу. Але згодом звичка централізації взяла перевагу й тут, і латинська мова стала брати перевагу в офіціальному життю й східної половини римської держави настільки, що навіть після того, як держава та поділилась, навіть у Візантійської імперії, пройшло кілька віків, поки грецька мова визволилась із-під латинської і стала офіціальною, на свою чергу примусовою для *окраїн*.

Тим часом, коли так на ґрунті державного централізму розроставсь по культурному світові централізм національний, появились зерна й реакції йому — свідомого *національного автономізму*. Зерна ті зародились у початках *культурного універсалізму*, котрому помогло зрости саме лихо — завоювання. Найстарші звісні початки того універсалізму дає нам пропаганда буддизму, релігії, котра повстала серед стосунків різних націй в Індостані й котра (як свідчать надписи Асоки) вже, напевне, за 250 років до Христа проповідувалась різним націям і поза Індією осібними апостолами (місіонерами-посланцями) на різних мовах. Так ця перша на світі *протестантська й демократична* віра (котра йшла проти вір старих попів і навчала, що всі люди рівні), а також перша віра *інтернаціональна* (спільна багатьом народам), перша стала вживати й усяких мов, між ними й зовсім невчених і навіть диких, і освящала їх. Так в Індії буддівці вживали, попри мові

старих святих книг (санскриту), й мови простої (палі), а далі й мов усяких народів південної й східної Азії, на котрих перше писане було притчі з життя Будди, «добра наука» (євангеліє) цього Великого Учителя, і котрі, певне, через те тільки й не пропали. Цікаво, що через переробки з іранської переробки життя Будди, оповідання про його під назвою «Життя цесаревича Іосафата» зайшло у Європу, де християнська церква признала святим цього Іосафата і де воно розповсюдилось майже на всіх мовах.

Не так упорядкована була проповідь старих вір Передньої Азії й Єгипту, аж поки й тут з різних вір виробилась віра, подібна до буддівської, — християнська. Коли після персидської держави Передня Азія, Північна Африка та Середземноморська Європа зблизились в державах греко-македонських, потім у римській, то почалось досить жваве взаємне познайомлення між різними народами й вірами. Ми знаємо, що проповідачі вір єгипетської, малоазійської, сірійських і других заходили аж у Рим, де їх охоче слухали жінки. Зостались і уривки з перекладів і переробок на грецьку мову святих книг єгипетських (кн. Гермеса), фінікійських, вавілонських і друг[их].

Найбільше звісно нам про ширення на чужих мовах і серед чужих людей віри й святих книг жидівських.

Після того, як старе жидівське царство було зруйноване, жиди поневолі, а почасти й по волі розійшлись по різних країнах, від р. Євфрату до Риму, і стали забувати стару свою мову, котра зосталась у їх святих книгах. В Азії вони почали навіть писати новіші святі книги мовою сірійською, близькою од їхньої, а в Єгипті й Малій Азії говорили мовою грецькою й нарешті переклали (за 150-100 р. до Христа) свої старі святі книги на грецьку мову й подописували на ній нові, так що й увесь збір цих книг стали звати грецьким словом Біблія (Книги).

Коли серед жидів, котрі так перемішувались з чужими народами, повстала друга в *історії протестантська віра, християнство*, то й вона почала робитись *інтернаціональною і вживати різних мов*, як і буддівство, і тим освящати ті з них, на котрих раніше не було письменства. До нас не дійшло християнських книг, писаних по-жидівському. Найстаріші з християнських книг «Листи апостола Павла» писані по-грецькому. Також по-грецькому ми маємо й Євангелія й другі писання апостольські. Але з II віку по Р. Хр. почались переклади християнських книг на мову сірійську й єгипетську, далі з III в. — на латинську, аж поки в V в. переклав св. Ієронім на латину (не дуже зручно і з помилками) всю Біблію, котра й досі вживається в рим[сько]-кат[олицьких] церквах п[ід] н[азвою] Вульґати[43]. В IV в. зроблені проби перекладу Біблії на мову подібних до німців та шведів — ґотів, котрі прийшли було з Дніпрових сторін на Дунай; в V в. появилась Біблія на мові арменській, в IX в. — на слов'янській (староболгарській), на котрій і досі вона читається в наших церквах.

Побік обміну релігійного між народами йшли початки й обміну творами науковими й поетичними, котрі теж підкопували національну пиху й зневагу до чужих народів і підпирали думку культурного універсалізму, цю найліпшу підставу для національного автономізму. Тепер знаходяться сліди проби переробок творів грецьких філософів для єгиптян. Давно звісні переклади творів грецьких філософів і лікарів (Арістотеля, Галена і др.) на мову сірійську (найбільше між V і VIII в.), з котрої вони перекладались потім (з X в.) на арабську мову, а з неї пішли переклади латинські і т. і. (Нагадаємо, що перші проби перекладів Арістотеля з арабського на латинське були прокляті папами 1209 і 1231 р., котрі веліли катам палити ті книги.) Більше розповсюдились: «Повість про Олександра Великого» (котра, певно, пішла з Єгипту та обійшла всі мови Передньої Азії й Європи), «[Повість] про Трою», а ще більше витяги з індійської збірки байок, перероблені

спершу для персів, а далі для сірійців і арабів («Каліла і Дімна»), а нарешті для всіх народів середньовічної історії, та «Книга семи мудрих», теж спершу зроблена по індійських джерелах персами (Сіндібад-Німе). Ця страшенно шкідлива книга, а надто в християнських чернечих переробках, джерело зневаг проти жінок, була найбільше розповсюдженою книгою на світі, аж поки нові місіонери християнські, переважно англічани, не розпустили в XIX в. на сотнях мов переклади Біблії, та все-таки вона, як і другі, згадані вище, переходячи від народа до народа, служила письменському обміну між народами й виробці думки, що *всяка мова варта того, щоб на ній було письменство.*

Так уже в часи переходу старих віків у середні повстали одна проти другої дві думки (принципи, ідеї): 1) *національно-державний централізм, примус до державної мови* і 2) *людяно-освітній універсалізм з вільністю кожної народної мови.*

Розвал римської держави нападом різних малоосвічених (варварських, як казали греки) народів (німців, слов'ян і др.) прикрив обидві думки ніби туманом. Варвари, що завоювали різні країни римської держави і хрестились у римсько-християнську віру, самі вчились латинської мови, хоч при тому держались і своїх і навіть пробували писати на них книги святі й світські. Але згодом, коли в римській церкві запанували єпископи, а над ними найстарший, римський папа, тобто коли виробилось церковне панство й царство, то римська церква, котра здавна не терпіла іншої мови в службі церковній, окрім латинської, почала всяко забороняти вживати в церквах інші мови й перекладати церковні книги на ті мови. (Папа Григорій VII, котрий найвиразніше поставляв своє царство над усім світом та примушував попів не женитись, виразно заборонив у листі до герц[ога] Чехії народну мову в церкві й у св. письмі.) І так стояла ця справа, аж поки серед нових християнських народів не почались противупопівські рухи, котрі навчали, що християнин може *сам просто без попа оберта-*

тись до бога, і котрі противились найбільше панству єпископів і царству папи. Тільки ці рухи рішуче взялись за діло старих християн — нести науки християнські на всяких мовах по всьому світові.

Цікава історія християнської науки, напр., в Англії. Англи почали хреститись в VI-VII ст., а вже з середини VII ст. починають появлятись на англійській мові переробки й переклади частин Біблії, але згодом заборони таких перекладів прийшли з Риму і в далеку Англію. Тільки рішучі противники папства й навіть попівства в Англії, як Віклеф, Пюрвей і другі, перекладали Біблію на нову англійську мову (в 1384-1388 р.). Але римо-католицьке попівство докоряло Віклефові, що він *своїм перекладом Біблії для простих людей «розсипав перли перед свинями»,* і почало палити учеників Віклефа (котрі спершу звались *бідними попами*) і їх англійські Біблії. В 1404 р. собор англійських єпископів рішуче заборонив уживати всякі переклади Біблії, окрім латинського.

В землях французьких почали перероблювати й перекладати частини Біблії з XI ст. під впливом противупопівських учителів грецьких (*катарів, тобто чистих*) і болгарських (*богумилів*), котрі пішли від учителів армянських (*павликіян*). Церкви або товариства, зложені з людей з такими думками, звались у французьких землях, між іншим, *бідними братами.* Вони-то й хотіли мати Біблію на зрозумілих їм простих мовах і спочатку навіть обертались за тим до папи, але даремне. В 1229 р. собор єпископів у Тулузі заборонив світським людям держати й латинську Біблію, а надто читати Біблію на простих мовах, а незабаром другий собор постановив, що хто не віддасть єпископу за 8 день своєї книги перекладу Біблії, щоб єпископ спалив його, того самого вважатимуть за єретика, тобто коли схочуть, то й спалять. Скоро противупопівський рух у південній Франції знищено, по волі пап та королів, огнем і мечем, і проби перекладати Біблію на прості мови (провансальську й французьку) у Франції завмерли.

З кінця XIV і в XV ст. думки французьких «бідних людей» і англійських «бідних попів» зайшли до чехів і зараз же в них явились проби перекладів Біблії на чеську мову. Хоч папа з єпископами і палили і нищили чеських учителів братської віри, напр. Гуса й др., а все-таки не вспіли задушити зовсім їх думок. В 1480 р. Біблія чеська була навіть видрукована.

А тут іще вчених людей скрізь стало більше, почалось *новонародження наук,* і вчені люди навіть римської церкви почали читати Біблії грецькі й жидівські, порівнювати з ними переклад латинський, перекладати частини Біблії на свою мову. Коли німець Лютер став учити проти папи й єпископів та проти римської церковної служби й задумав перекласти Біблію на німецьку мову просто з жидівської та грецької, то знайшов більше 20 проб німецьких перекладів Біблії. В 1522 р. Лютер надрукував німецький переклад Нового Завіту, а в 1534 р. — повний переклад Біблії. З Лютера почалось рішуче *протестантство або реформація* (переміна) в церкві римській, від котрої відпала половина Західної Європи. Зараз за Лютеровим перекладом видруковані були англійські (з 1524 р.), французько-швейцарський (1535), голландський (1537), шведський (1541), фінський (1548), данський (1550), польський (1561, 1565) і т. д. Фінський переклад лютеранських церковних книг і Біблії були перші книги на мові фінів, також само було і з лютерськими книгами на мовах литовській і естонській, котрі так стали письменними і урятовані були від загибелі*. Згодом, в XVIII-XIX ст., серед протестантів в Англії заклались товариства, щоб друкувати Біблії на всяких мовах, котрими говорять в англійській державі, а далі по всьому світові, і ці товариства повводили так в число письменних мов мови найдикіших народів усього світу.

* Перша литовська книга був переклад Лютерового катехізису 1547. Біблію перекладено в 1590 р., та друкований переклад появився в Лондоні аж 1660 р. Щоб придушити протестантство, почали друкувати литовські книжки і єзуїти,

Отак-то вільний церковний рух проти римської церкви з думкою всесвітньою послужив до освячування всяких мов і національностей.

Про це все див.: Herzog «Real-Encyclopaeadie der protestantischen Theologie», статті «Bibel», «Bibellesung», «Bibelübersetzungen» і т. і., подібні ж статті в «Encyclopaedia Britannica» і, нарешті, дуже цікаву книгу Gastera «Graeco-slavonic literature and its relation to the folklore of Europe during the Middle ages», де оглянуто вплив армено-греко-болгарського богумільства на Захід Європи.

Серед східних церков не вспіло вирости церковне царство, подібне до римського папства, і через те там не було такого рішучого утиску нових простих мов у церквах, як у церкві римській. Але позаяк і тут була церковна аристократія — єпископи, то потроху і тут завелась зневага до нових мов у християнських народів і навіть до старих, негрецьких. Так, патріархи-греки в Олександрії, Єрусалимі й Антіохії заходжувались витіснити з церков мови єгипетську й сірійську й замінити їх грецькою.

Подібне ще більше вперто робили грецькі архієреї серед волохів та болгар, і коли недавно болгари рішуче поновили собі осібну церкву, то цареградський патріарх, а за ним і інші східні прокляли болгар, обвинивши їх у нечуваній єресі (схиз-

---

але коли протестантство у Литві завмерло, то перестали. Литовський переклад Біблії катол[ицького] єп[ископа] Гедройця виданий був в 1823 р. російським Біблійним товариством, котре склалось під впливом англійських протестантів. Перша латиська брошурка були 10 заповідей, виданих протестантами в 1530. Далі пішли протестантські ж кусники Біблії, лютеранський катехізис (1566), Новий Завіт (1685) і т. д. Тепер в Росії з усіх малих, недержавних і мужицьких народностей найліпше стоять естонська й латиська, бо хоч мови їх не мають майже зовсім офіціального вжитку, та мають принаймні для себе досить розвиті літератури, а по числу часописів стоять досить високо, бо ести мають на 900 000 людності 10 часописів, а латиші-протестанти в прибалтійських губерніях — на 1 100 000 людності 12 часописів, тоді як латиші-католики в Вітебській губ. не мають ні одної. Безперечно, своїм ліпшим станом ести й прибалт[ійські] латиші (як і фіни) обов'язані протестантству.

мі) — *філоетнізмі* (любові до осібності народної), буцімто противній християнству. Та й у слов'янських церквах завелась своя латина: і досі у православних слов'ян — новоболгар, сербів, румунів, москалів — у церквах служать на мові староболгарській, котру тепер навіть у Болгарії народ мало розуміє, а в інших країнах — ще менше.

Коли тепер на різних мовах слов'ян православних або уніатів східного обряду появились переклади Біблії, то сталось це дуже недавно і під впливом протестантів, а в Болгарії так і просто заходом протестантів. Сербський переклад зробила світська людина В. Караджич, і перше подав його російському] Біблійному товариству ще в 1819 р., та воно дало його на перегляд сербу ж Стойковичу[44], так той обурився простонародною мовою перекладу і ввесь його перекрутив на церковне таки. Тільки 1847 р. Караджич видав свій чистий переклад і за те дістав трохи не анафему від сербських архієреїв і попів, і тільки нескоро потім переклад його уряд допустив у Сербію.

В Росії єпископи заборонили було ще в 1824 р. російський переклад Біблії, виготовлений Біблійним товариством, а коли недавно дозволили — тільки щоб читати дома, а не в церквах, — то заборонили переклад український. В Австрії для українців східного обряду надруковано русько-український переклад молитов і Нового Завіту, та зробили те зовсім не українські попи східного обряду, а світські люди, і св. Юр довго не хотів благословити навіть перекладу молитов, а перекладу Нового Завіту і досі не хотять ширити галицькі попи, та й не можуть ширити, не зриваючи з римською церквою, бо той переклад зроблено не з латинської Вульґати, котру собор єпископів римсько-католицьких у Тріденті признав обов'язковою для всіх римських католиків. (Нагадаймо, що римські попи, навіть після реформації, видавали накази, котрі коли не забороняли так рішуче простим людям читати Біблію, як у середні віки, то так утрудняли її, що це було рівне забо-

роні. Така булла папська 1713 р. «Unigenitus Dei filius, breve 1816» на ім'я єпископів Гнєзневського і Могилевського проти дозволених раніше перекладів Біблії, 1824 р. — проти біблійних товариств і різні прикази 1829, 1844, 1849 рр.) Треба спом'янути як дуже добру пригоду в церкві російській те, що в ній ще в XIV ст. Степан Пермський переклав кілька церковних книг на мову досить диких зирян і тим зробив таке добре діло, яке тільки через 400-500 років стали робити англійські місіонери. Русолюбці бачать у тому особливий знак народного характеру москалів — доброї терпимості (толеранції) до всяких чужих націй. Але ми, не відмовляючи самому Степанові доброcті, думаємо, що вчинок його можливий був тільки через те, що в його часи ще не вспіло в північній Московщині втвердитись церковне панство.

Почасти через подібний недогляд або непорядок церковний появились у XVI ст. проби приблизити Біблію до мови народної на Білій Русі та у нас, на Україні. Тоді тут церкви східно-православна й західно-католицька стояли одна поряд з другою і начальство церковне було розстроєне, а до того сюди через Польщу приходив з чехів дух гусівський. От ще з XV ст. дійшов до нас кусник Біблії, переложений з чеської на мову, приближену до української, далі в 1517 р. світська людина Фр. Скорина почав друкувати в чеській Празі, раніше Лютерової, Біблію українську мовою, близькою до білоруської. А далі вже, коли прийшло й до нас західне протестантство, то чимало людей стало пробувати перекладати Біблію на народну мову, та мало з тих проб було надруковано 1580, а найліпша т. зв. «Пересопницька рукопись», переклад чотирьох євангелістів (1556-1561), так і зосталась у єдиній рукописі. Знаменитий руський печатник Іван Федорович Москвитин говорить в передмові до церковнослов'янського «Євангелія Учительного» 1560 р. від імені накладчика, литовського гетьмана Григорія Ходкевича, таке: «Помыслил же был есми и се, иже бы сію книгу, выразуменія ради простых людей,

преложити на простую молву и имел есми о том попеченіе великое. И совещаше ми люде мудрые, в том писме оученые, ижь прекладаніем здавних пословиц на новые, помилка чинится но малая, якоже и ныне обретается в книгах нового переводу. Того ради сію книгу, яко здавна писаную, велел есми се выдруковати». Оці мудрі люди православія й католицтва і є найбільші вороги, котрі спиняли у нас і на Білій Русі зріст національного письменства!

В XVII ст. у нас запанувало в країнах, що козаки відбили від Польщі, архієрейство та попівство православне, а в тих, що зостались під Польщею, уніатське, і церковне панство не потерпіло такого хлопського непорядку, як переклади Біблії та інших церковних книг на просту народну мову. Так наша народна мова й не визволилась з-під церковнослов'янської чи староболгарської через те, що наша країна не пристала рішуче до всеєвропейського руху протестантського.

Таким робом на нашій землі склався сумний стан речей, однаково в частинах її православних, як і уніатських: *щонеділі або навіть щодня в церкві*, котру наш народ привчили поважати як найвищого суддю в справах духових, *виявляється зневага мові нашого народа*, показується, що мова та не достойна стати способом розмови між богом та людьми. Ось де найгірше «обрусеніє» в загальному смислі цього слова, ось де перша підвалина всякої «денаціоналізації» серед нашого народа, окрім того, що, як ми покажемо в свій час, це вживання старої болгарської мови в церквах на нашій землі було почастно тією дорогою, котра привела освітнє життя російських українців до помосковлення! І цікаво, що навіть найревніші національники-народовці серед галичан ні слова не говорять проти такої зневаги нашої народної мови церквою, проти цього кореня всяких денаціоналізацій нашого народу!! А як би вони глибше розуміли речі, то мусили б кричати проти неї вдесятеро дужче, ніж проти цензурних утисків на українську мову зі сторони московського уряду!

З усього попереднього огляду історії церковного «обрусенія» по різних сторонах ясно, що коли в церквах християнських під пануванням єпископів та патріархів і пап зріс національний централізм і примус, то проти нього знову піднявся рух просвітньо-космополітичний, протестантство, і довів принаймні деякі сторони Європи, котрі рішуче пристали до того руху, до пошани всяких мов народних — до національного автономізму в справах релігії. Але на цьому не спинився вплив руху протестантського: визволення простих народних мов з-під ярма латини в церкві причинилось до того, щоб дати волю цим мовам і в письменстві світському. І до того по різних сторонах Європи робились проби письменства на різних простих мовах, та все-таки, коли латина була єдиною святою мовою, то проби ті робились, немов гріх який. Коли ж живі народні мови через переклад на них євангелій і т. і. посвятились в очах християнського люду, тоді вони почали сміливо вживатись для всякого письменства й науки.

Тільки ж державні обставини в Європі склались так, що деяким народним мовам довелось боротись з іншими, котрі, ставши державними, нав'язувались чужим людям, як колись латина нав'язувалась всяким народам у римській державі. Так склались нові «обрусенія», світські, котрі тепер й оглянемо.

Після того як розвалилась держава римська, в різних країнах Європи складались окремі держави майже завше через військову перевагу певної національності над іншими. В тих державах неминуче почав рости й свій національно-письменський централізм, хоч на заході Європи довго він маскувався й здержувався перевагою мови латинської, наслідуваної від держави римської і піддержуваної церквою.

Коли після того, як нормани осілись в Англії, більш-менш закінчився на заході Європи період «мандрівки народів», найбільше централізованою державою там стала Англія, під королями нормандського й анжуйського роду. Навіть коли королівська самоволя, зручно організована Вільгельмом І Норманд-

ським за поміччю церкви як противенство сучасному континентальному феодалізму, була зломлена дружним напором різних станів народу (панство, попівство і міщанство) і коли Англія стала монархією конституційною, то все-таки державна сила там сцентралізувалась так, як ніде в середньовічній Європі. Натурально, що перші систематичні заходи до державно-національного централізму в тій Європі ми знаходимо в державі англійській. Звісно, як зневажено було все саксонське при перших королях Англії з норманів і анжуйців з їх французькою мовою. Знищити зовсім саксонську мову було заважко для нормандсько-французької меншості, і згодом виробилась в Англії мішана мова, новоанглійська, котра нескоро стала увіходити і в державне життя. (В перший раз цею мовою написаний був королівський маніфест в 1258 р. попри мові латинській і французькій, а в перший раз промова від імені короля в парламенті сказана була по-англійському тільки 1363 р., значить, майже через 300 років після того, як пофранцужені нормани завоювали Англію (1066). Та ще й після того французька мова вживалась довго в державному житті Англії. Тільки ж з того часу тим енергійніше взялись англічани до денаціоналізації людності кельтійської, котра ще зоставалась на британських островах.

Адміністративна політика англічан у кельтійських країнах була зовсім римська: завойовуючи нову країну, англічани оселяли там свої колонії, заводили свої порядки з своєю офіціальною мовою: французькою або новоанглійською (звісно, попри латині). Так поступали вони в Валлії і пізніше в Ірландії.

Вже англосакси нищили національність кельтів у Британії, але то було нищення самої людності, щоб зайняти її місце. Так перед часом Вільгельма Завоювателя знищені були бритти майже в усій теперішній Англії, окрім західних окраїн. Зараз же після того, як нормани осілись в саксонській Англії, вони почали захоплювати землі бриттів у Валлії (Gwallia Wales), де держали себе, як потім іспанські «конквістадори» в Аме-

риці. Але на півночі країни стояли ще кельтійські державки, хоч і вони мусили признавати своїм господарем короля Англії. Валлійці не були варварами, бо не тільки були здавна християнами, а мали від X ст. свої збори законів, писані по-кельтському й по-латинському. Під кінець XIII ст. найдужчі князі Валлії задумали увільнитись від англічан. Коли архієпископ англійський поїхав у Валлію, щоб спинити повстанський рух, то валлійські барони сказали йому виразно: «Ми не хочемо покорятись Едварду (1-му королю Англії) і не потерпимо, щоб наш князь покорявся чужинцям, *котрих мови, звичаїв і законів ми зовсім не знаємо*». Едвард переміг валлійців і знівечив їх національні державки. В країнах, котрі захопили нормандські авантурники (Lords Marchers), англійський король зоставив порядки, котрі вони там завели, хоч там було багато феодального свавільства, котрого англійський уряд не терпів у себе, але в бувших чисто валлійських землях Едвард завів англійські порядки. Осібний Statutum Gwalliae (1284), хоч і признавав почасти валлійські закони, та ставив вище їх англійські і англійську адміністрацію; чимало землі роздав король англійським панам. Валлійцям це не дуже-то подобалось, і вони стали бунтуватись. Англічани били їх, а надто їх кобзарів-бардів. Бунт барда Оуена Гліндура в 1400 р. був досить важний, бо бунтовщик став князем широкої країни. Тоді англійський уряд видав такі закони, по котрим валлійцям заборонено було володіти власністю в городах, мати які-небудь чини, носити в городах зброю; шлюби між англічанами й валлійцями були заборонені; валлієць не допускався перед судом як свідок проти англічанина; сходи й товариства валлійцям були заборонені. Останнє підрізувало, власне, товариства бардів і їх поезію, котра, як звісно, мала вплив на всю Європу. Такі закони були поновлені в 1447 р. Кажуть, що Генріх V (1413-1422) виразно заборонив школи й книги валлійські. І тільки коли подібні заходи принесли свій плід — підрізали національність валлійську, то закони англійські

за Генріха VIII в 1536 і 1543 зрівняли особисті права валлійців і англічан і дали депутатам Валлії місце в англійському парламенті.

Це було прекрасно, тільки не мало безпосередньої ваги для національності валлійських кельтів, котра при всіх англійських державних і адміністративних порядках не могла мати ніякого державного права, а при тодішньому аристократичному цензі депутатському не могла мати й заступників у парламенті, бо зосталась тільки серед простого народу. Багато кельтів поанглилось, література їх збідніла і коли зовсім не вмерла, то тільки дякуючи реформації, а надто радикальним її сектам, котрих держава не тільки не признавала, а ще й досі примушує адептів їх платити податки на англійську єпископальну церкву. Реформація і ці секти принесли валлійцям переклад Біблії (1567 — Новий Завіт, 1588 — вся Біблія) й сяку-таку релігійну літературу. Далі прибавилось археографічно-лінгвістичне дилетантство, котре зацікавилось старою кельтійською поезією бардів, фольклором, і в XIX ст. основалось спеціальне валлійське літературне товариство, котре робить щорічні з'їзди (Eistedfod) по прикладові старих бардів і оживило й біжучу літературу на валлійській мові.

Тепер у Валлії на 1 359 895 душ людності ще говорить валлійською (кімрійською) мовою 934 530, а в усій Англії — 996 530 душ; з них зовсім не розуміють по-англійському і говорять тільки по-валлійському 304 110 душ.

Валлійська мова тепер має 11 часописів (усіх часописів у князівстві Валлії 75) і школи, звісно, приватні. Позаяк в конституційній Англії розвилась велика вільність товариств і навіть до недавніх часів не було міністерства народної освіти і все шкільне діло держалось корпораціями, то й не могло ні відки вийти перешкоди приватним школам валлійської мови. І тепер елементарні школи в Англії держаться не стільки просто державою, скільки товариствами та субсидіями держави, котрі видаються через громадські й окружні шкільні

ради, то й валлійські школи можуть діставати державні субсидії. Тільки ж тепер учать на валлійській мові майже виключно тільки в школах недільних, і спеціаліст кельтійський, котрого ми споминаємо далі, пише нам, що йому незвісні школи, котрі б, при кельтійському викладі, одбирали державну субсидію. Так тепер можна сказати, що, при англійській вільності, кельтійська національність тільки терпиться, а не признається офіціально, коли не рахувати свят в честь наслідника трону принца Валлії, на котрих тепер, ради археологічно-етнографічного дилетантства, танцюється валлійський танок в старій національній одежі: з шпедами через плече і з короткими спідницями замість штанів. Ліберально-радикальна партія, такі люди, як Ґладстон[45], котрий живе в Валлії, мають велику популярність серед валлійців і похваляють їх на святах за те, що вони енергійно відстояли свою національність і мову, але офіціальної ваги мова ця майже зовсім не має. Тільки недавно кілька законів та один рапорт були переложені офіціозно на валлійську мову, причому уряд заплатив кошти перекладу. Закладені два роки тому назад органи крайової (по-нашому повітової) автономії (local government) дуже радо прийняті кельтійськими патріотами в Валлії і можуть стати політичними осередками їх руху, але поки що наслідків їх для кельтійської національності не видно (Див.: York Powell, «History of England»; Ferf. Walter, «Das alte Wales»; H. Gaidoz, «Les Celtes du pays de Galles et leur littérature» в «Révue des deux Mondes», 1971, Mars; «Révue Celtique», IV — Sebillot, «Les langues celtiques dans les îles britanniques et en France»; Windisch, «Keltische Sprachen», стаття в «Encyclopaedie von Ersch u. Gruber», II, Section, 35 Theil.). До того ми додали власні досліди по газетах, а також по розмовах і листу оксфордського професора Pica (Rhys), котрий тепер один з перших кельтістів в Європі.

Розмову про Валлію не можна скінчити, не нагадавши, що власне радикальний, майже зовсім безпопівський характер

протестантських церков у Валлії причинився не тільки до того, що тепер з усіх старих кельтійських націй все-таки найлінше стоїть валлійська, але й до того, що Валлія стала точкою, звідки вийшли великі релігійно-просвітні рухи, котрі прислужились і іншим націям. В 1662 р., коли упала англійська республіка і повернувшийся королівський уряд вигнав з парафій 2000 попів за церковне й світське радикальство, один з них заложив «Товариство ширення євангелія в Валлії». Це товариство стало прикладом для інших, між іншим для такого, котре ширило євангеліє і на мові шотландських кельтів-гуралів (1709), і такого, котре ширило недільні школи в Англії і Валлії (1785). Нарешті в кінці XVIII ст. один валлієць, Thomas Charles, настояв, щоб «Товариство ширення християнської науки» видало двічі по 10 000 валлійських перекладів Біблії, а далі змовивсь з кількома радикальними протестантами-баптистами (від котрих тепер пішла українська «штунда») і одним німцем і задумав закласти товариство для ширення Біблії на живих мовах не тільки в англійській державі, а по всьому світові. До такої думки пристав дехто і з англійської королівсько-єпископальної церкви, і так повстало в 1804 р. товариство, зложене з людей усяких християнських церков — «Британське й чужостороннє біблійне товариство («British and foreign Society»), котре почало з того, що видрукувало 20 000 примірників Біблії валлійської та 5000 Нових Завітів, а далі почало друкувати Біблії або хоч Нові Завіти на всяких мовах (тепер коло 250) і розпустило досі коло 200 мільйонів таких книг. Цікавий уряд того товариства по першому ще статуту: в комітеті мусить бути 36 членів, з них — 6 чужосторонців, а 30 — з англічан, 15 прихильників єпископальної церкви, 15 незгідних з нею (дисидентів). Перші видруковані товариством книги були: Біблія *валлійська* й *англійська* та євангеліє по Івану на мові могавків, народу дикого в Північній Америці.

Ніхто більше цього товариства, котрого початок вийшов, як бачите, з Валлії, не прислужився досі стільки для притягання до письменного життя найдальших і найдикіших народів і, значить, для культурної автономії (освітньої вольності) народів. Тепер би слід по прикладу його закласти таке ж всесвітнє товариство для ширення світської науки.

Покаюсь у свого рода національній загорілості: я колись марив, що наша Україна, 20 раз більша людністю, ніж Валлія, зробить щось подібне. Так марив я, коли бачив чимало українців, старших і молодших, котрі присягались на тому, щоб поставити свій патріотизм на ґрунті передових всесвітніх думок, культурних, політичних і соціальних, і рішуче нести в свій народ ті думки словом і книгами. Відносини нашого народу до сусідів самі собою нав'язували нам подібну пропаганду й серед них, а надто серед жидів, білорусів, литвинів, румунів, а далі навіть і серед поляків і великорусів. Та з тих мрій виповнилось тільки трішечки: видрукування в Женеві перекладу української брошурки «Про багацтво та бєдносць» для білорусів та участь галицьких радикалів-українців в початках соціалістичної пропаганди серед жидів та поляків. А щодо загалу українолюбців, котрі присягались до радикалізму 10-15 років назад, то де вони опинились тепер, видно з того, що тепер нам приходиться перед ними навіть доказувати шкідливість для української справи римського клерикалізму звісних «угодовців». Так вони стали далеко не то від науково-світського радикалізму й космополітизму наших часів, а навіть від християнського радикалізму й універсалізму валлійців, основателів британського й чужостороннього біблійного товариства.

Ще нещасливіше, ніж у Валлії, вийшла історія кельтійської національності і далеко гірший стан її і тепер в Ірландії.

І тут кельти, в той час як почались їх стосунки з англічанами, були вже не варварами, мали літературу, закони, але були розділені політично так, що не могли противитись як слід

нормандським авантурникам, а потім англічанам, котрі завоювали частину Ірландії по берегу проливу, починаючи з висадки англо-валлійців в другій половині XII ст.

В Ірландії спершу важко було англічанам подужати велику масу кельтійської людності, так що перші виселки англійські там самі почали покельтчуватись. Англійський уряд піднявсь проти того на такі заходи, приклад котрих бачимо в кількенійському статуті 1366 р., котрий поділив Ірландію на дві частини — чисту й погану, англійську й кельтійську, з котрих остання була безмірно більша. Шлюби й кумівство між англічанами й кельтами і навіть узяти мамку з одного народу до дитини з другого було заборонено, як державна зрада. Так само заборонено було англічанину давати кельтові коня чи зброю чи що інше. Заборонялось англічанам усяке компанство з кельтом, а надто з бардом. Навіть монахи-кельти не могли вступити в монастир англійський і навпаки. Заборонялось англічанам носити одежу кельтійську й їздити на конях по-кельтійському. Ні один кельт не міг вести процесу перед англійським судом, так що навіть убити англічанинові кельта було вільно. Англічанинові заборонялось говорити по-кельтійському, а коли б кельт примішався до компанії англічан, то вся його земля конфіскувалась, а сам він замикавсь у тюрму, поки не вивчиться прохати прощіння на англійській мові і т. д.

Кількенійський статут занадто ідеальний, щоб його можна було цілком видержати на практиці. І після його не тільки кельти ірландські жили, а навіть англічани покельтчувались і ставали, як казано тоді, ipsis Hibernis hiberiniores і бунтувались проти англійської корони. Коли в Англії взяв на час гору монархічний абсолютизм при Тюдорах, то задумано було зробити кінець ірландській анархії й сепаратизму і вироблена була система, котру історик Грін (Green, «History of english people», II, 176) характеризує так: «Генрі VIII-ому мало було покорити Ірландію. Йому хотілось цивілізувати

народ, котрий він покорив, хотілось правити ним по законах, а не самою силою. Але один тільки образ закону, який могли собі здумати король і його міністри, був закон англійський. Звичайний закон, котрий мав силу в Ірландії, за границею Pale (країни, здавна заселеної англічанами), ірландська система кланового уряду й громадського володіння землею, так само як поезія й література, котрою славилась ірландська мова, були не тільки невідомі англійським державним мужам, але висміювались ними, як варварство. Єдиним способом цивілізувати Ірландію й поправити хаотичний нелад, котрий вона показувала їх розуму, було знищити всю кельтійську традицію ірландського народу, «*зробити Ірландію англійською життям*, законами, мовою».

Спершу англійський уряд думав іти до мети потроху, але настав спір релігійний між католицтвом і реформацією, а далі політичний — між королями й парламентом, і в Ірландії, котра в усьому чинила наперекір Англії, англійський уряд узявся за найстрогіші міри.

Треба нагадати, що урядова (королівсько-єпископальна) реформація, котру англійський королівський уряд Генрі VIII і др. проводив і в Ірландії, не могла пустити тут коренів, ані помогти так самій кельтійській національності, як поміг радикально-сектантський безепископальний і навіть безпопівський рух у Валлії. Коли англійський уряд посилав у 1560 р. в Ірландію нові церковні книги, котрі мусили там замінити католицькі, то не збувся своєї зневаги проти кельтійської мови, а написав такі речі, котрі не лагодились проміж себе: «хоч, мовляв, і найліпше б було, щоб церковна служба справлялась на такій мові, яку люди найліпше розуміють, та позаяк важко друкувати ірландськими буквами, й мало в цілій державі розуміються в них, то й нічого справляти в Ірландії службу церковну мовою крайовою, а хай уживається коли не англійська, то латинська» (King, Church, «History of Ireland», I, 755).

Не диво, що ірландці були холодні до такої реформації і воліли вже стару церкву з її латинською службою, до котрої вони принаймні вже привикли. (Нагадаймо, що проби автономії в церковному життю й письменстві ірландців були підкопані римською церквою за поміччю англічан же вже в XII ст.) Англійський уряд страшенно мстився на ірландцях за їх бунти на користь римської церкви, а потім на королів Стюартів, котрих англічани двічі проганяли. Звісно, що виробляли в Ірландії англійські уряди Генрі VIII, Єлизавети, нарешті, голови англійської республіки Олівера Кромвеля. Останній після походу 1649 р. майже знищив ірландців, натхненний біблійними картинами війни жидів з хананеями. Тисячі ірландців були перебиті, десятки тисяч вивезено на тяжкі роботи в Америку, де їх навіть продавали, як негрів. Милість була, коли уряд дозволив ірландцям виселятись на службу в Іспанію та Францію. В усьому краю зостались тільки 850 000 душ, з котрих 150 000 були емігранти з Англії і Шотландії. Спеціально для кельтів Кромвель назначив тільки одну з чотирьох ірландських провінцій (Connaught) і всю землю їх роздав англічанам, з котрих поробились лендлорди. Не треба забувати, що така денаціоналізація йшла поряд з державно-адміністративною централізацією між Шотландією, Ірландією й Англією.

Такими заходами, котрі хоч і не так радикально підновлялись і в XVIII ст., не зломлено сепаратизму ірландського, котрий витворявся навіть у поселених в Ірландії англічан, але зломлено кельто-ірландську національність. В 1861 р. на 5 798 967 людності в Ірландії було вже тільки 105 536 кельтів по мові, а в 1881 р. на 5 174 831 усієї людності кельтів було тільки 950 680 (18%), та й з тих лишень 103 562 говорило тільки по-кельтському, а решта вже говорила й по-англійському. Ніяких державних прав кельто-ірландська мова не має і література на ній майже не існує, хоч у новіші часи заложилось осібне «Товариство для охорони й плекання ір-

ландської мови» («The gaelic Union for the preservation and cultivation of the Irich language»). В самому автономному або й у сепаратистичному рухові Ірландії хоч іноді гаряче говориться про кельтійський дух, незгідний з англосаксонським, та все-таки спеціально кельтійська мова не грає ніякої ролі, і Ірландія властиво показує приклад великої англоненависті при англійській мові.

(Див: Beaumont, «Irlande»; W.A. O'Connor, «History of the Irish People», I-II; Em Lawles, «Irland (the story of the Nations)»; Green, «History of english people», I-IV; Sebillot в «Révue Celtique», IV; Windisch, «Keltische Sprache», Brockhaus, «Konversations-Lexikon», Irland.)

Багато б треба було нам говорити, якби ми схотіли простежити долю кельтійської національності в Шотландії, історія котрої досить сплутана дрібними сварками й мало відома у нас звичайній публіці. Та для нашої мети досить буде привести кілька найголовніших фактів.

Держава Шотландська певно почалась серед кельтів, котрі дали їй ім'я (Scotia); та вже рано центр цеї держави перейшов у південну, здавна посаксонену країну, на котру потім впливала новоанглійська національність. Уже в шотландських законах XII ст. (Regiam Majestatem), писаних по-латинському, видно, що старе кельтійське звичаєве право дуже було занехаяно. Все державне життя справлялось уже від того часу на мові англо-шотландській, коли не на латинській, а кельтійська (гаельська) зоставалась тільки для звичайного словесного права в горах, для словесної, хоч досить багатої, поезії, зв'язаної з ірландською, та почасти для заміток церковних. Ледве під кінець XV ст. літературні аматори почали записувати в горах Шотландії народні кельтійські пісні, та й то ще не досить певно. Реформація, котра, як звісно, прийняла в Шотландії радикальний, женевський напрямок, почала було посвящати й кельтійську мову, коли слідом за англо-шотландською книгою церковних псалмів і молитов («Book of Com-

mon Order») подібна книга була зроблена й на кельтійській мові й надрукована в 1567 р. То була перша друкована книга кельтійська. В 1690 р. видана була Біблія для Ірландії з словничком для шотландських кельтів.

Так положена була культурна перешкода для знищення гаельської мови. Але ж державні порядки в Шотландії все йшли до такого знищення почасти й не без вини самих кельтів, котрі, як горалі[46] (Highlanders), вживали розбоїв і дражнили проти себе більш освічених англосаксонських подолян (Lowlanders). Заміри знищити кельтів-горалів пішли в Шотландії систематичніше, коли Шотландія прилучилась до Англії в XVII-XVIII ст., англо-шотландський уряд почав побільшувати силу князьків горальських над простим народом, а поряд з тим напирати на те, щоб вони переміняли свою мову й звичаї на англійські. В 1616 р. уряд обов'язав тих князьків посилати дітей своїх на поділля, щоб вони там учились читати, писати й говорити по-англійському. Акт королівської Ради писав тоді про цей примус, що це «єдиний спосіб, щоб вивести панів горальських з варварства і приготовити їх зреформувати й їх країну і довести її до побожності, покірливості й освіти» (to godliness obedience and civilty).

Ремство шотландських горалів проти уряду англійського, а надто в XVIII ст., коли він став дужче нагнітати на них, потягло їх підпирати династію Стюартів, коли її вигнали англічани в 1688 р. З того часу Стюарти кілька разів піднімали бунти між горалями Шотландії; після кожного бунту англійський уряд все більше нагнічував на тих горалів, випираючи їх з рідної країни. В 1725 р. звелено було одібрати в горалів ґвери, і після бунту 1745 р. заборонено навіть одежу горальську й кожний гораль мусив давати ось яку, кумедну тепер, присягу: «Присягаюсь, що так само як мушу я відповідати перед Богом на великий день страшного суду, так я не буду, не мушу держати в себе рушниці, ні пістолета і ніякого ґвера, і що не буду носити тартану (tartan — осібна матерія

для одежі), пледу (pleid — шаль) і нічого з гірської одежі (Highland-garb), а коли я буду таке робити, то нехай я буду проклятий на моїх справах, на родині й маєтку моєму, нехай я ніколи не побачу ні жінки моєї, ні дітей, батька, матері, ні приятелів, нехай я буду вбитий на війні як боязливий і лежатиму без християнського похорону в чужій землі, далеко від гробів батьків моїх і родичів, нехай це все нападе на мене, коли я зламаю мою присягу». Цікаво, що після цеї нагінки на національну одежу шотландських горалів знаменитий артист Гаррік, граючи Макбета, не смів появитись в цій одежі на сцені в Лондоні, щоб не «провалити» спектаклю (Lecky, «History of England in XVIII cent.», III, 53-54).

От такими заходами англічани дуже підрізали національність шотландських кельтів. Коли вони зовсім її не знищили ще й досі, то тільки через те, що все-таки новий освітній рух узяв під свій захист і гаельську мову. Ми бачили, що освічені люди зацікавились народними піснями гаельськими та що на мову гаельську почали перекладати й протестантські святі книги. Перше надало охоти гаельським поетам писати посвоєму, а друге дало сяке-таке релігійне письменство гаельське. В другій половині XVIII ст. велику цікавість до гаельських народних пісень та переказів збудив по всьому світові Макферсон, видавши переробки їх по-англійському, мовбито як поеми старого співака Оссіана. Потім видано частину кельтійських матеріалів Макферсона[47]. В XIX ст. склалось кілька товариств для досвіду поезії гаельської та плекання її мови. Тепер цею мовою говорить у Шотландії коло 300 000 душ на 3 735 000 усієї людності, а в усій Великобританії 309 254 душ, з котрих, одначе, тільки 48 873 не говорить по-англійському. Ніякої офіціальної сили мова гаельська не має і з усіх публічних інституцій вживається тільки в церквах. Само собою розуміється, що мови тої і вільно вживати в приватних школах і що вчені спеціалісти учать про неї по університетах як про наукову цікавість. (Див. про це все: Burton, «History of

Scotland», I-VII; Mackintosh «History of civilization in Scotland», I-IV; Sebillot в «Révue Celtique», IV; Windisch, «Keltisch Sprachen». Ми додали деякі замітки після пр[аці] Ріса.)

Рівняючи долю трьох кельтійських націй, ми не можемо не запримітити, що *ліпше з них вийшли валлійці, у котрих запанувало радикальне, майже зовсім безпопівське, протестантство, гірше вже шотландські горалі пресвітеріанці (попівці), а найгірше ірландці, котрі і зостались при римському католицтві.*

Другою по черзі централізованою державою в З[ахідній] Європі, після Англії, явилась Франція, хоч і на другий лад, абсолютно королівський і бюрократичний. Політика Франції до недержавних національностей була також само проскрипційна*, як і англійська. Ми оглянули долю найважніших із недержавних національностей у Франції в своїй праці «Новокельтское и провансальское движение во Франции» («Вестн. Европы», 1875, август, сент.) і, шануючи формат «Народа», не будемо повторятись. Суть діла в тому, що з недержавних національностей Франції кельтійсько-бретонська не вспіла ще вибитися з-під латини, як дісталась під панство французької мови, так само як і *іберійсько-біскайська.* Обидві вспіли собі здобути з усіх публічних інституцій в середні віки тільки *містерії* (релігійний театр) та почасти церковну *проповідь,* за котру, одначе, католицьке духовенство взялось енергійніше тільки в новіші часи, під страхом протестантства і надто якобінського переслідування в часи Великої революції. (Переклад Нов. Завіту на бретонське з'явився тільки в 1827 р., а всеї Біблії тільки в 1866 р.) Різні діалекти мови провансальської почали було влазити в церкви єретицькі (альбігойців і др.), в акти муніципальні й провінціальні, як за проводом римської церкви наскочила французьку Україну французька Москва в образі хрестового походу проти альбігойців

* Заборонна (упор.)

у 1209 р. і підрізала сходи другої французької національності на ниві публічного життя, і з того часу lange d'oc повернувся в забуту історією мужицьку мову, аж поки не нагадав про неї новий літературний рух у XIX ст.

Така була в середні віки доля недержавних національностей на західній половині теперішньої Франції. Чим було тоді спеціально французьке королівство на цій половині, тим було на східній *герцогство Бургундське.* Воно мало свою «окраїну». Нідерландські землі заселені *фламандсько-голландськими* варіаціями долішньонімецького племені. Багаті через ремесла і торг, поріднені й почасти юридично зв'язані з німецькою імперією городи нідерландські були не те, що села етнографічних острівків біскайської й бретонської мови. В городах нідерландських виросла своя література; буйна автономія городів тих рано стала писати свої публічні акти живою народною мовою, примушуючи шанувати її й феодальних князів своїх, навіть таких, як графи Фландрії, котрі мали підданих і французької мови (валлони). Та тільки коли бургундські герцоги з кінців XIV ст. прилучили правдами й неправдами до своїх французьких земель нідерландські, так зараз же вони почали давити нідерландську національність. В цих заходах бургундського уряду французької національності ми бачимо перший в новій Європі приклад свідомого національного централізму, системи денаціоналізації, направленої проти національності висококультурної й цілком свідомої себе й свого права на автономію.

Хоча двір бургундських герцогів XV ст. топився в розкошах з податків, що йшли від нідерландських городів, але при тому дворі систематично виключена була нефранцузька мова й висміювались делегати міщан і рицарі нідерландські, котрі нею не говорили. Правда, коли треба було Пилипові Доброму (доброму для панів) прохати прибавок грошей (Beden) у нідерландських міщан, то він звертавсь до провінціальних сеймів (Staaten) по-нідерландському, але коли городяни, котрі не могли

зносити герцогського здирства й зневаги їх прав, бунтувались і війна їм не щастила, то вони мусили прохати в герцога ласки по-французькому. А до того бургундські герцоги поставили над автономічними городовими судами нідерландськими апеляційні палати й найвищий суд — герцогські з процедурою римсько-французькою і з мовою урядовою французькою. В своїй «обрусительній» політиці герцоги Бургундії йшли по дорозі, на котру вже раніше ступили французи, графи Фландрії, а також королі французькі, їх сюзерени. Цікаво, що коли король Франції пішов 1382 р. на поміч графу Фландрії проти бунтувавших фламандських міщан, то в армії союзників було під острахом смерті заборонено говорити по-фламандському, хоч там були рицарі з фламандського краю.

Інтересно буде, при цій нагоді, завважити, що бургундські герцоги, а надто король Смілий[48], так само руйнували непокірні їм городи нідерландські, як і московські Івани III і IV — Новгород, так що нідерландські хроніки звуть короля іменем Грізний.

Цей натиск «офранцуження» вкупі з бюрократичною централізацією і деспотизмом господаря викликав у Нідерландах *перший в історії Європи приклад закону про рівноправність національностей в змішаній державі.* В знаменитій *Великій Привілеї,* котру взяли депутати різних провінцій нідерландських з дочки Карла, Марії (1477), — в цьому акті, котрий є один з світліших прикладів і політичного лібералізму середньовічного, поставлено було, що спільна всім провінціям канцелярія мусила мати в собі мужів обох національностей: французької і дольньонімецької, ознайомлених з обома мовами, і що всякі приписи, об'явлені в якій країні не крайовою мовою, не мають вартості. (Дуже жалкуємо, що не маємо тепер під рукою текста цеї привілеї, котрий надрукований в «Verzameling van XXIV originale charters 1787» в часи повстання, бельгійців проти Йосипа II Австрійського, а говоримо про неї з других рук, між іншим, з книги de Leveleye «Le gou-

vernement de la démocratie»). Як звісно, значна частина французьких земель бургундських герцогів одійшла за часи тієї Марії до Франції, тоді як Нідерланди одійшли до габсбурзько-іспанського дому. Через те натиск «офранцуження» Нідерландів спинився, а в північних провінціях, котрі вибились з-під габсбурзько-іспанського дому в окрему вільну державу, зовсім перестав. Але в південних провінціях, що тепер складають Бельгію, цей натиск лишив по собі помітні сліди, і інтересно, що навіть уряди іспанський і австрійський вживали там французької мови в XVII і XVIII ст.

Факти боротьби бургундських герцогів з нідерландцями можна знайти в Баранта «Histoire des Dues de Bourgogne», а також у великих зводах історії Франції Мішле й Мартена. Про адміністративну політику бургундських герцогів у Нідерландах див.: Wenzelburger, «Geschichte der Niederlande», I.

Забравши більшу половину земель бургундського дому, французька держава стала викінчати в себе систему централізації, а далі посуватись до Рейну, забираючи вже й країни німецької мови, долішньої, як частина Фландрії, й горішньої, як Ельзас. Тоді й французька держава стала на дорогу «офранцуження восточных окраин» ще більше рішуче, бо від часів бургундських успів розвитись ідеал централістично-бюрократичної адміністрації. Я маю право думати, що політика, напр., Людовіка XIV у Фландрії, Лотарінгії й Ельзасі, з їх апеляційними судами й другими палатами й адміністрацією виключно на французькій мові, досить звісна скільки-небудь освіченій публіці, про неї говориться навіть і в гімназіальних підручниках, і через те не буду тут розводитись про цю справу.

Вже книга Токвіля «L'ancien regime et la révolution», котра появилась з сорок років тому назад, показала ясно, що Велика революція французька в адміністрації Франції тільки викінчила роботу старих королівських політиків Франції, як Рішельє та Людовік XIV. Республіканці-якобінці — це властиві віртуози державної централізації. Вони вкупі з Наполеоном I,

котрий зібрав коло себе решту їх, виробили ту систему політично-адміністраційну, котра стала взірцем для всіх бюрократичних порядків в Європі включно до Росії й навіть почасти до Турції. *Інтересно, що французькі республіканці-якобінці виробили логічну, свідому систему, підперту навіть формально прогресивними аргументами, і розширили попередні заходи французьких королів «до офранцуження окраїн». Вони конечні батьки новішого державно-національного централізму, усяких германізацій, мадяризацій, обрусеній і т. д.*

Почасти я говорив про це в праці «Новокельтское и провансальское движение во Франции», але треба сказати про це ще тепер і трошки докладніше.

Я думаю, що історія Великої французької революції стане найяснішою, коли в ній розрізнити два *уклади*, говорячи терміном Костомарова: *французький* і *паризький*. Революція всефранцузька, приготовлена всім попереднім культурним процесом і почата провінціальними бунтами в 1788 р. (в Бретані й Дофіне), дала «Декларацію прав людини й громадянина» 1789 і конституцію 1791 р. Але Парижеві цього було мало: він хотів радикальнішої реформи, та ще й не тільки політичної, а й релігійно-філософської. Звісно, в теорії Париж мав рацію, та тільки практично матиме рацію хіба в XX ст. Коли виявилось, що провінція не може піти за Парижем, тоді теоретикам радикальної реформи при тодішніх звичках думки й учинків, вихованих віковою школою абсолютизму державного й церковного, не зосталось нічого, як опершись на Париж, узятись за абсолютистичну палицю й нею гнати всю Францію по дорозі поступу. Ось головна внутрішня причина, чому республіканці-якобінці взялись за політично-адміністративну централізацію, цілком противну заяві «Декларації прав», до котрої й вони молились. Другі причини, між іншим, і роялістично-коаліційна війна, — побічні.

Підтягуючи провінції до свого ідеалу, якобінці наткнулись там і на недержавні національності з їх мовами, котрі почали було відживати серед тепла того руху, що зродив «Деклара-

цію прав», між іншим, перекладати по-своєму цю декларацію. Проскрибовані якобінцями громадські елементи, починаючи від попів і роялістів і кінчаючи республіканцями-федералістами, явились по провінціях і взялись і собі за пропаганду своїх ідей на недержавних мовах, почасти протестуючи при цьому проти диктатури Парижа над усією Францією. Якобінці вгледіли корінь лиха в самому факті життя недержавних мов, відмінних від святої «мови Декларації прав». Вони поспішались якнайскоріше знищити ті мови.

8-го плювіозу II року республіки Барер, член Комітету державного порятунку («Comité du salut public»), зробив у Конвенті рапорт про цю справу. Ми мусимо спинитись довше на цьому рапорті, бо документ цей має в собі всі сорти катковщини, які тепер можна здибати, напр., у російських національних централістів, починаючи від консервативних і кінчаючи революційними, котрих теорії ми розбирали в книжці «Историческая Польша и великорусская демократия».

Барер говорив: «Громадяни (citoyens)! Тирани, змовившись проміж себе, сказали: неуцтво було завше нашим найдужчим помічником; піддержім же неуцтво; воно творить фанатиків, вбільшує кількість противуреволюціонерів; відсунемо Францію до варварства — послужімось з народів малоосвічених або з тих, котрі говорять мовою іншою, ніж мова спільної просвіти...

Комітет зрозумів цю змову неуцтва й деспотизму...

Я тепер зверну вашу увагу на найліпшу мову в Європі, на ту, котра перша освятила одверто права людини й громадянина, на ту, котра має на собі працю передати світові найвищі думки про волю й найбільші погляди державні».

Звісно, для Барера це мова французька. По його словах, вона недавно ще була невільницька, дворова, але від часу революції люди з усяких країн Франції заговорили нею з виразом волі й рівності.

«Тільки чотири є точки в республіці, на котрі мусить звернути увагу революційний законодавець з погляду мов, котрі

найбільше противні ширенню громадського духу й ставлять перепони знанню законів республіки та їх викону.

Між старими мовами, галльськими (velches), гасконськими, кельтійськими або східними, котрі творять відтінки в відносинах різних громадян і країн нашої республіки, ми запримітили (і рапорт послів національних говорить в один голос про це з різними агентами уряду, посланими в департаменти), що мова так звана бретонська (bas-breton), мова басків, мова німецька та італьянська продовжують царство фанатизму й забобонів (superstition), перешкоджають революції проникнути в дев'яти важних департаментах і можуть сприяти ворогам Франції».

Барер огляда ці мови, причому, говорячи про італьянську на Корсіці, каже, що на цьому острові народ навіть не знає про існування нових законів, бо вони написані мовою, котрої той народ не розуміє. «Правда, — каже Барер, — від кількох місяців наші закони перекладаються на італьянське, але ж чи не ліпше б було поставити там кількох учителів нашої мови, ніж перекладчиків на мову чужу?..»

Ось уже три роки, як законодавчі ради говорять про народну освіту. Закони про виховання мають виготовити ремісників, артистів, учених, літератів, законодавців, чиновників; але найперші закони про виховання мусять приготовити громадян, отже, щоб бути громадянином, треба слухатись законів, а щоб їх слухати, треба їх знати. Значить, ви обов'язані дати народові перше виховання, котре дасть йому можливість розуміти голос законодавця. Яку ж противність показують всякому розумному порядкові департаменти Рейнський, Морбіганський, Фіністере і т. і.? Законодавець говорить там мовою, котрої ті, що мусять виконати закони й слухати їх, не розуміють. Старі держави не знали такого разючого й небезпечного контрасту.

Треба розповсюдити (populariser) мову (державну), треба знищити цю аристократію мови, котра немов ставить націю освічену серед нації варварської.

Ми зреволюціонували уряд, закони, звичаї, норови, одежу, торгівлю, саму думку; треба ж зреволюціонувати й мову, котра служить їм щоденним струментом...

Федералізм і забобони говорять по-бретонському, еміграція та ненависть до республіки говорять по-німецькому, контрреволюція говорить по-італьянському, а фанатизм говорить по-баскському. Розбиймо ж ці струменти шкоди й облуди!

Комітет подумав, що треба вам предложити як річ негайну й революційну: поставити в кожній громаді в означених департаментах по вчителю французької мови, котрий мусить учити молодих людей обох полів і читати кожної декади всім громадянам закони, декрети й накази, послані Конвентом. Ці учителі будуть перекладати усно закони для легшого розуміння їх, в перші часи. Рим наставляв молодь, навчаючи її читать закон 12 дошок[49]. Франція буде навчати частину громадян французької мови по книзі Декларації прав...

Якби я сказав таке деспотові, то він би мене вилаяв; за часи монархії кожний дім, кожна громада, кожна провінція була немов осібною державою по життю, обрядах, законах, звичаях і по мові. Деспот мав потребу роз'єднати народи, розділяти країни, інтереси, перешкоджати стосунки, спиняти однаковість думок. Деспотизм піддержував різність мов; монархія мусить бути подібна до Вавілонської вежі, і для тирана нема другої загальної мови, окрім сили, щоб мати слухняність та податки, щоб мати гроші.

А в демократії, противно, — нагляд за урядом довірено кожному громадянинові, щоб наглядати за урядом, треба його знати, треба надто знати його мову.

Кілька видатків ми зробили на те, щоб перекласти закони двох перших державних рад на різні мови Франції, так мовбито мусимо ми підпирати ці варварські жаргони і ці грубі мови, котрі можуть тільки служити фанатикам і контрреволюціонерам.

Залишати громадян в незнанню мови національної (nationale — тут державної) — значить зраджувати батьківщину...

Громадяни! Мова народа вільного мусить бути одна і та ж сама для всіх!

Що це таке? Тоді як чужі народи на всьому світі учаться мови французької, сказати, що в самій Франції є 600 000 французів, котрі не знають ні законів, ні революції, що виробляються серед них?!

Треба нам мати гордість, котру мусить давати першенство французької мови з того часу, як вона стала республіканською, треба нам сповнити обов'язок!

Залишімо мову німецьку, малопристойну для народів вільних, поки (в Німцях) не впаде уряд феодальний і вояцький, котрому вона служить найдостойнішою окрасою.

Лишімо мову іспанську для її інквізиції й університетів, поки вона не виголосить вигнання Бурбонів, котрі відняли трон в народів всіх Іспаній.

Щодо мови англійської, котра була великою й вільною тоді, як вона обогатилась словами величество народу, то тепер вона стала мовою уряду тиранського й ненависного, банків та векселів!

Тільки та мова, котра дала свої згуки вільності й рівності, мова, котра має законодавчу трибуну і 2000 трибун народних... котра розказала всій Європі про вартість 14 армій, мова, котра служить струментом слави відвоювання Тулона, Ландау, Фор-Вобана й знищення армій королівських — тільки така мова може стати всесвітньою.

Це амбіція генія вільності; він її викона! А ми — ми обов'язані перед нашими согромадянами, обов'язані задля ствердження Республіки зробити так, щоб на всьому її обширі говорилось мовою, котрою написана Декларація прав людини».

Конвент дав декрет в дусі цього докладу, а скоро після того слухав новий доклад Грегуара[50] «Про потребу й способи зні-

вечити всі народні вимови (patois) і розповсюдити мову французьку» і видав прокламацію, зложену Грегуаром: «Громадяни, ви маєте щастя бути французами!.. Ви ненавидите федералізм політичний; відкиньте й федералізм мови! Мова мусить бути єдина, як республіка!» і т. ін.

Відповідно таким поглядам політики Конвенту поступали не тільки у Франції, а і в тих країнах, котрі вони покоряли, «увільняючи їх від тиранства королів», як, напр., у Бельгії, де мова фламандська до останку витіснялася з урядів. Слідом за політиками Конвенту пішов Наполеон.

(Див: Vinson, «La convention et les idiomes locaux» в «Mélanges de linguistique et d'antropogie» par Ab. Hovelacque, Em. Picot et J. Vinson; De Haulleville, «La nationalité belge»; Gazier, «Letters à Grégoire sur les patois de France 1790-94». — «Documents inédits sur la langue, les moeurs etc.».)

Так виробилась система французького націоналізму централістичного, про котру в раніші часи не мали й думки. Ця система пустила серед французів глибокі корені, так що тепер ніде нема такого унітаризму, як у французькій громаді. Звісно, коли в XIX ст. по недобитих національностях Франції піднялись рухи до відродження національних мов, то серед висококультурних французів знайшлось досить дилетантів, щоб смакувати в тих рухах і похваляти їх. Але це, принаймні досі, не має ніякого впливу на офіціальне життя, ні в школах, ні в урядах не допускається мова, інша від державної французької. Звісно, не маючи попередньої поліцейської цензури, уряд французький в XIX ст. не міг видавати заборон на книги нефранцузьких мов, але не треба думати, щоб нові провінціально-національні рухи не мали проти себе Каткових у пресі французькій. Я приводив у «Вестнике Европы» приклади криків їх проти «сепаратизму» провансальського, в котрому нема десятої части того соціально-політичного елемента, який є, напр., у Шевченка. Я міг би привести ще новіші приклади, та мушу берегти папір і час.

Розкажу наочні факти. Років 3-4 назад довелось мені жити літом в Савойській долині серед досить освічених французів. Між ними один інженер був з Провансу, а другий — інспектор академії з Бретані. Саме тоді паризька преса чимало писала про провансальських патріотів «фелібрів»[51], з приводу екскурсії, котру робили аматори в Прованс, де в руїні амфітеатру паризькі актори грали трагедію Софокла (по-французькому) і де потім приїжджі брали участь у поетичних святах фелібрів. Парижани — народ до всього цікавий, а до того серед літературної громади в Парижі має вплив симпатичний романіст Доде, провансал (як і Золя) і приятель Фр. Містраля, «короля фелібрів», так що парижани збігались навіть дивитись на популярну процесію, досить дитячу, з «Тараскою» (змій, котрого вбив коло Тараскону герой крайової легенди). Тим більше вони любувались «південними літературними святами під південним небом». Але, як звичайно, не обійшлось в пресі і без виступів проти південного «сепаратизму».

В нашій вілледжіатурі під Монбланом читалась «Le Temps», котра давала гарячі описи екскурсії пера Фр. Сарсе, звісного критика й прихильника «діалектів і patois». Довідавшись, що один з наших сожителів по готелю провансаль, я зводив розмови на рух фелібрів, але дістав відповідь, що це справа чисто поетична, святкова й глибоко в щоденне життя не може й *не мусить іти,* бо інакше вона розділить французів на дві нації. В суті це ж саме казав мені один із шефів фелібрізму поет Руманіля, коли я був у нього в Авіньйоні в 1872 р. Я завважав, що поки весь рух фелібрів буде обмежатись на поезіях, доти він зостанеться гуртковим і поверховим.

«— Що робити? — питав Руманіля. — Писати популярно-наукові книжки, виборчі маніфести, говорити по-провансальському на мітингах і т. і., коли вже закон не позволя вам учити по-своєму в школах». — «Таке саме говорив нам один ваш компатріот», — завважив при цьому молодий фелібр, що був з нами. — «Хто такий?» — «Професор з Гельсінфорса».

(Це був «фіноман», потім таке саме говорив фелібрам імператор бразілійський, і слова його були приведені в «Armana Provençau».) — «Знаєте, — сказав мені Руманіля після одної такої розмови, — на це нам зважитись трудно, бо ми все-таки французи (parce qu'aprés tont nous sommes des *Français*)».

Тепер фелібри пішли трохи дальше: трохи більше пишуть прозою, Містраль навіть говорить про те, щоб пустили мову провансальську в школу, але це все дуже слабе, коли порівняти навіть з працею і змаганнями українофілів у Росії.

Коли я зачепив інспектора бретонця, то він мені з гордістю сказав, що він хоч родився в Бретані, але мови бретонської не зна й не хвалить не тільки щоб писати нею, а навіть того, що уряд піддержує існування цеї мови тим, що дає вчителів народним школам із тамтешніх людей, котрі все-таки, бачачи, що діти не розуміють по-французькому, обертаються до них хоч по-бретонському.

«Треба, — казав мій собесідник, — послати туди учителів чистих французів, щоб слова не говорили бретонського, і тоді зразу справа була б скінчена!» — «Ну, — кажу я, — треба вам узяти приклад з нашого уряду, котрий навіть попів посила в Грузію таких, що слова грузинського не знають, так що навіть тайна сповіді там відбувається з драгоманом!» — «Справді? — спитав мій бретонець і, зрозумівши в словах моїх іронію, прибавив зо сміхом: — А, це дуже вже сильно, сповідь з драгоманом!» — «Правда, — сказав я, — але веде ще радикальніше до «тріумфу національної мови над крайовими жаргонами».

Можу завірити, що 99 на 100 звичайних освічених французів дивиться на патуа, як мій бретонець-інспектор.

Не так давно моя родина купалась в океані в біскайському містечку Гітарі, коло іспанської границі. Раз величенька компанія гостей з різних провінцій Франції, різних професій, гуляючи коло містечка, наткнулась на дітей і хотіла щось розпитати в них. Але діти нічого не розуміли по-французько-

му, а гості не вміли ні слова біскайського. Гості страшенно розсердились, а надто одна дама, котра вилаяла дітей в дусі Конвента, доказуючи їм, що вони *«французи і мусять знати свою національну мову»*. На горе, діти не зрозуміли й цеї рації. В усій компанії знайшлась тільки одна людина, котра доказувала, що коли ми заїхали в біскайську землю, то ми мусимо й вивчитись біскайської мови, а коли ні, то хоч терпіти, що біскайські діти нас не розуміють. «И та бе — украинка!» Решта знала тільки одно: тут Франція, вони французи, вони мусять говорити по-французькому!

Не диво, що єдина концесія від держави французької, яку дістали недержавні «жаргони» в останні часи, — це розказ міністра пошт (фелібра), щоб за телеграми провансальські й бретонські у Франції платити не 15 сантимів за слово, а 5. Бачите, тепер всій Європі можна посилати телеграми, на якій кому вгодно мові, навіть шифровані, аби латинськими буквами та арабськими цифрами (я сам не раз посилав і получав телеграми у Швейцарії й Франції російські й українські). Всередині Франції тариф на телеграми, писані мовою французькою, 5 сант. за слово, за мови чужосторонні (langues étrangères) — по 15 с. От фелібри й підійшли до свого товариша, котрий став міністром пошти, з тим, що мова провансальська не чужостороння, а теж французька, крайова б то, і міністр підвів її під 5-ти сантимний тариф та до компанії прибавив і бретонську! Фламандську, італьянську й біскайську тоді забуто, і не знаю, чи потім хто добавив і їх чи, скоріш, ні. Але Каткови в пресі французькій не пропустили протестувати й проти такої концесії провансалам і бретонцям.

Найгірше у Франції стоїть справа недержавних мов через те, що там вона мусить боротись не тільки з законами, а й з звичаями, в котрих французька громада страшенно консервативна. Звісно, що для французів легше змінити форму держави, ніж викинути зайву букву в академічній орфографії.

По часті мови нема в Європі більше централістичної громади, як французька. В Германії такий Момзен так і ріже свої лекції гольштинським акцентом, і в шкільних книжках побачите зразки провінціальних поезій Ґрота, Кобеля і т. і. В Італії ще більше вільності: там по провінціях є театри, де грають на діалектах, і ніхто не боїться вимови, а то й розмови на діалекті.

Сам перший король єдиної Італії, умираючи, говорив до свого сина по-п'ємонтському. (В Італії є курйозна мішанина партикуляризма з унітаризмом[52]. Напр., між офіцерами армії вважається за добрий тон закидати по-п'ємонтському, бо кадри спільної італьянської армії вийшли з П'ємонту і Віктор Еммануїл[53] любив п'ємонтську мову; на флоті закидають по-генуезькому.)

У французів все, що нагадує patois, висміюється. І цей дух перейшов навіть у т. зв. французьку Швейцарію, де женевець буде невдоволений, коли ви його назвете французом, і скаже вам: «я женевець», і тут же поправить дитину, коли вона скаже або вимовить слово на лад женевського патуа. Водський кантон (Vaud-Waadt) більшою своєю частиною належить властиво не до французької мови, а до провансальської (lange d'oc) і має у себе поетів-лауреатів на зборах фелібрів, але, борони Боже, щоб у школах кантону або в урядах вживано хоч слово з кантонального патуа, а не з академічної французької мови. Інше в німецькій Швейцарії, де хоч книжна й актова мова все-таки neu-hoch-deutsch, та і в домі багатого бюргера, і в шкільних розмовах, і на мітингах почуєте різні варіанти Schwitzer-Dütsh'a*.

Останніми часами науковий фольклорний рух почав трохи зміняти погляди французької громади на патуа (недавно стала виходити спеціальна «Révue de patois») паралельно тому, як і в адміністративних порядках потроху вводиться децент-

* Швейцарсько-німецької мови (упор.).

ралізація. Але, взявши на увагу всі звички французької громади, питаєш себе, що швидше настане: чи нові погляди підкопають державно-національний централізм, чи він заїсть в кінець недержавні мови й діалекти?

Ми розповіли докладніше про стан недержавних мов у світі французькому, бо це річ цікава, а також через те, що наша громада на диво мало зна цю справу. Приклад тому не тільки д. Баштовий з його статтею в «Ділі», а навіть земці-українофіли, котрі в 1880 р. в Чернігівській земській губернській раді промовляли за тим, щоб українську мову допустити в школу і покликувались на приклад Провансу й Бретані!!! Признаюсь, що я прожив тоді кілька тижнів з холодом коло серця, чекаючи, як такі аргументи перекине який катковець показом на те, що у Франції ні в одній раді навіть ніхто й не писне про те, щоб у школу пущено було яку мову, окрім державної французької. Далі про другі держави я буду говорити коротше.

Мені трохи чудно було розповідати в журналі австрійському історію германізаційних заходів уряду німецько-австрійського проти різних слов'янських і інших національностей держави. Та й російська публіка мусить же щось знати про переслідування чеської мови після білогорського бойовища (1620 р.), про германізаційні заходи уряду Марії Терезії й Йосифа II, бо про те досить оповідається в «Истории славянских литератур» Пипіна й Спасовича і почасти в «Новой истории Австрии» Спасовича (по Шпрінгеру).

Я нагадаю коротенько про централістично-германізаторську політику М. Терезії й Йосифа II, бо в ній ясно видно систематичне наслідування французької системи з її мішаниною державно-національного централізму заходами дійсно просвітніми (Anfklärung), через що система ця стає принадливішою й тим більше шкідливою. Нагадаю тільки державно-централістичні інституції М. Терезії, закладені ще в 1747-49 р. (Hofrechnenkammer, K.k. vereinigte Hofkanzlei), германізацій-

ний, хоч добрий в суті своїй на той час шкільний закон 1771 р., германізацію гімназій і празького університету, добру тим, що витіснено латину, та не добру тим, що ніяка інша мова, окрім німецької, не була завважена, та що дітей, що не знали німецької мови, навіть не велено було брати в гімназії; указ Йосифа II 1784 р. про заміну латини німецькою мовою в офіціальних закладах Венгрії, без усякого права для інших крайових мов і т. д.

Не може бути сумніву, що державно-національний централізм у Росії з XVIII ст. наслідував Францію, Пруссію та Австрію. Звісно, підстави для того були й хатні: *дикі* — в національній виключності, котра була в москалів, як і в усіх народів, і *культурні* — в релігійній нетолеранції, котра мусила вкоренитись серед великорусів в часи боротьби з татарами-мусульманами й поляками-католиками, що сіли було в 1610-1613 рр. в самій Москві й поводились там не дуже-то толерантно; нарешті — *державні*, бо й стара Московщина виробилась у централізовану монархію й була свого роду Францією, тільки дикуватою. З усього, що нам писано про Московське царство XVI-XVII ст., б'є в ніс дух нетолеранції національно-релігійної серед вищих верстов людності, хоч, з другого боку, навіть з самих намов духовенства московського видно, що простіші москалі братались і женились з усякими «поганими» — мусульманами, поганцями на Сході і дружили з «лютерами й кальвінами» на р. Двіні, в Новгороді і т. і. Після Петра I, котрий навіть офіціально підписувався по-голландському, ця м'якість великорусів перед чужими націями явно себе стала показувати, хоч, з другого боку, рішуче централістична система політично-адміністративна, котра склалась у Росії на старомосковській основі, але під видимим упливом німців, мусила виробити й систематичний державно-національний централізм. Зовсім рішуче він себе почина проявляти з часів Катерини II, котра в 1764 р. написала знамениті слова в своїй інструкції генер[альному] прокуророві кн. В'яземському: «Малая Россия,

Лифляндия и Финляндия (тоді невеличка східна частина теперішньої Фінляндії) суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями; нарушить оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же оснований єсть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию — глупостию. Сии провинции, также и Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы смотреть, как волки к лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избранные будут начальниками в тех провинциях; когда же в Малоросии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство».

Тільки ж і ці слова Катерини, про котру треба пам'ятати, що вона була все-таки німкенею на російському престолі, мали смисл більше політично-адміністративний, ніж національний. І після Катерини II централізм у Росії був більше державним, ніж національним, аж до самих 1863-1866 рр. В перший раз проявився рішуче централізм національний у Росії після польського повстання 1863 р., коли Катков виголосив характерні слова: «*Чому ми не мусимо й не можемо робити того в Польщі, що Франція робить в Ельзасі, а Пруссія — в Познані?*».

В словах цих ясно видно, що *обрусеніє* не є система, котра витіка з духу національного великорусів або з спеціально російського державного ґрунту, а є, принаймні на добру частину, наслідуванням певної фази всеєвропейської державної політики. Специфічно російським елементом в теперішній системі обрусенія можна вважати певну брутальність, котра проявляється, напр., в поверганні уніатів на православіє або в забороні української літератури. Та й така брутальність видається російським специфіком тільки для нашого XIX ст., бо в XVII-XVIII ст. відносини Людовіка XIV до гугенотів або

англійського уряду до гірських шотландців були ще більше брутальні. Та навіть тепер, коли порівняємо відносини російського абсолютного, тобто тепер архаїчного, уряду до уніатів і українців з відносинами конституційного венгерського уряду до словаків, то ще хтозна-кому треба буде видати премію на конкурсі брутальності. Ми мусили б спеціальніше оглянути відносини російського державно-національного централізму до національності української, але ця справа потребує цілого тому, щоб бути виясненою. Скажемо найкоротше тільки для того, щоб нас не докорили, що ми обминули найцікавіший для галичан-українців вік історії системи обрусенія.

Основу для централізму національного й тут, як інде, робить централізм державний, політично-адміністративний. Певне, lex Jusephovicia[54] 1876 р. можлива тільки через те, що нема ніяких політично-адміністративних інституцій, котрі б стояли на дорозі між петербурзьким бюрократизмом і Україною. В XVII ст. Україна мала такі інституції в козацькій Гетьманщині. Московський уряд почав з того, що обрізав ті інституції. Тільки ж не треба забувати, що Україна стратила свою політичну автономію принаймні наполовину через самих синів своїх. Вже в перші роки після злуки з Москвою чернь посполита й козацька з самим Запорожжям, міщани й частина духовенства, держачись монархічних ідеалів, ішли проти автономних тенденцій козацької старшини й вищого духовенства і підрізали ті тенденції між 1657 і 1663 рр. Потім міщани, запорожці й почасти посполита чернь, скуштувавши боярського уряду, почали зміняти думки, але вже запізно, та й дійшла до ліберального ідеалу, свідомого себе, хіба частина запорожців (К. Гордієнко і т. і.); коли тим часом старшина козацька, повертаючись у панство, за Самойловича й Мазепи, сама підбурювала Москву проти запорожців. Коли Мазепа піднявся проти царя, тоді він і частина старшини козацької попробували зійтися з Запорожжям, але знову запізно. Тим часом самі порядки Гетьманщини, прилагоджені більше до

вояцького, ніж до мирнодержавного життя (бо при них не тільки поспільство й міщани, але навіть шляхта, яко така, не мала політичного права), застаріли так, що український автономізм, проявляючися за часів Катерини II, перед смертю Гетьманщини й Запорожжя був настільки архаїчний і по своїй формі, так мало подібний до всеєвропейського лібералізму того часу, що міг тільки дати урядові петербурзькому привід хутчіше скасувати українсько-козацькі порядки. Великого жалю те скасування на Україні не викликало, надто скасування Гетьманщини, про котре, напр., ми не маємо ні одної пісні. В простому народі скасування Запорожжя, очевидячки, визвало жаль, котрий видно по великому числі пісень, та провідною думкою в них іде жаль не за автономією козацькою, а за те, що «степи подаровано генералам», тобто думка не національно-політична, а соціальна. Так само і в освічених українців, коли виявився літературний протест проти політики Катерини II, то не з приводу автономії козацької, а з приводу кріпацтва, що завела Катерина II (ода Капніста, писана по-російському). Коли політика Катерини до України чим відміняється від політики сучасних їй державних централістів в Європі, так це власне в заведенню у нас кріпацтва тоді саме, як європейські державні централісти, котрих наслідувала Катерина II, хоч касували автономію клас і провінцій, так вменшували кріпацтво. Тільки ж треба пам'ятати, що в цьому Катерина II тільки вивершила й припечатала політику, яку проводила вся козацька старшина українська, починаючи з самих часів Богдана Хмельницького, — москвофіли, як і автономісти, і ще незвісно, хто з них більше. В документах, що можна вважати за maximum автономізму серед козацько-українського панства за часів Катерини II і в котрих можна бачити навіть сліди впливу на те панство сучасних європейських політично-ліберальних думок, а власне в просьбі «о восстановлении разных старинных прав Малороссии», поданій в 1764 р., а також в промові одного українського

шляхтича «о поправлении состояния Малороссии», певне, сказаній тоді ж, найвиразніше проситься *«самовольный малороссийских мужиков переход (которий робиться) в силу прав малороссийских впредь навсегда пресечь»* («Киев[ская] старина», 1883, июнь, 343; 1882, октябрь, 124). Звертаємо увагу ще й на те, що ці автономістичні документи писано зовсім не по-українському, а на добрій тодішній офіціальній російській мові, вже досить повеликорусеній. Подібною ж мовою *писаний* і українсько-*патріотичний* діалог «Разговор Великороссии с Малороссией» («Киев[ская] старина», 1882, II, 325 і далі), писаний в половині XVIII ст.

В новішій нашій інтелігенції деякі спомини про стару козацьку автономію прив'язуються до тенденцій європейського лібералізму, але майже так само, як зовсім уже археологічні спогади про ще старіші городські віча. І всі такі спомини далеко менше вбирають у себе новий лібералізм, ніж спогади про *Земські собори* Московського царства або всеросійську Катеринину *Комісію* 1767 р. (Нагадаємо адреси земств українських в 1878-1881 рр.)

Національно-культурний автономізм український теж пропав на добру частину через недбалість і добру волю самих українців. До самих часів Катерини II, коли шкільні книжки українського видання став заміняти московськими та петербурзькими українець же, київський митрополит Миславський, великоруський уряд не робив нічого для культурної денаціоналізації українців. (Не треба думати, що книжки, котрі виганяв Миславський, були народно-українські: то була церковнослов'янщина з приміткою українщини. Навпаки, українські архієреї, учителі й т. п. могли обукраїнювати Москву, скільки б хотіли. І дійсно, містерії київської композиції грали семінаристи навіть у Сибіру*, Мазепа писав до Меншикова по-ук-

* Нагадаємо, що в початку XIII ст. в протягу 30 р. не було в Росії висвячено ні одного архієрея-великоруса, а все українці, котрі урядували по всіх єпархіях од Києва до Сибіру.

раїнському, і сам Петро І говорив у Білій Русі та в Галичині по-українському. Лихо наше було в тому, що наш освітній рух XVI ст., на котрому видно було вплив європейського відродження наук і реформації, не вигорів через Берестейську унію й визвану нею православно-козацьку реакцію, котра дала в нашому письменстві XVII ст. перевагу церковнослов'янсько-руському макаронізму над елементом народним. Через те наші письменники XVII ст. не чули різниці своєї мови від письменської мови московської, також по-своєму макаронічної. А коли ця остання за часи Петра Великого стала органом розширеної державної культури, з досить сильним для тодішньої Східної Європи процентом світських європейських інтересів, то московсько-петербурзька література, котру виробляти помагали за Петра В[еликого] й українці, стала ширшою й живішою, ніж тодішня українська, й потягла до себе й наших людей, котрі дивились на неї не як на чужу, а як на свою, й незамітно починали всвоювати і її мову. (Див. між іншим дневники українців з XVIII ст., що друкуються в «Киевск[ой] стар[ине]»). Ми боїмось пускатись тут у розмову про справу, котра потребує ще спеціальних студій, але не можемо проминути зовсім одного боку питання про відносини культури на Україні і в Москві в кінці XVII і в початок XVIII ст. Треба бути дуже обережним з такими словами, як ті, що Москва тоді була зовсім дика та що українці й занесли до неї культуру, — фрази, котрими рясує, напр., «Історія руської літератури» д. Огоновського, котрий, очевидно, не дав собі труду познайомитися з історією письменства й культури на Московщині навіть по загальних працях, як Галахова, Порфир'єва і т. і. Безперечно, взагалі культура стояла в XVII ст. нижче в Московщині, ніж на Україні, і українці багато послужились тоді московській культурі. Тільки ж зовсім уже дикою Московщина не була; в ній, напр., зоставалось дещо з культури старих городів, як Новгород, Псков і др. А до того нові культурні впливи йшли в Московщину не з самої України,

а й з Польщі — через Білу Русь і просто через переїжджих, а також і від німців, шведів, голландців, англічан, через приїжджих і цілі колонії чужинців, котрі закладались у Новгороді, Архангельську, Холмогорах і в самій Москві. Ці чужинці, а надто протестанти, несли в Московщину культуру де в чому свіжішу і ширшу, ніж тодішня українська, занадто попівська та козацька, котра в XVII ст. стояла під переважним впливом католицької Польщі, культуру державно-технічну й навіть письменство світське — початки повістей, новели, сатиричні картини і т. і., котрих зостатки тепер розбирають спеціалісти, як Пипін, Веселовський, Ровинський і т. і. Це все готовило в Московщині XVII ст. питомий ґрунт для т. зв. *Петрової доби,* котра зразу поставила державі й письменству завдання світські, широкі й свіжі, перед котрими завдання попівсько-козацької України XVII ст. стали вузькими й застарілими (різницю й відносини культурні між Україною й Московщиною за часів Петра І-го можна бачити, напр., переглянувши самі заголовки книг, котрі показані в праці Пекарського «Наука и литература в России при Петре Великом». Тоді ще на Україні друкувалось більше книг, ніж у Московщині, і Петро І посилав московських друкарів учитись навіть у Чернігів, та на Україні друкували майже виключно стару церковщину, а в Московщині виходили й речі технічні й учебники, як «Книга морского плавания», «Воинские правила», «География», «Геометрия, славенское землемерие» і т. і., та такі освітні новоєвропейські речі, як твори Пуффендорфа, Ґ. Гроція, Ліпсія і др. по історії, політиці, фінансах і т. і. Варто б українолюбцям, а надто галицьким клерикалам, роздумати над цею різницею й тепер!).

В цій відсталості України перед Москвою можна й треба винуватити історичні обставини XVII ст., котрі не дали козацькій Гетьманщині перейти в новоєвропейську впорядковану державу, не дали зреалізуватись проектам закласти на Україні університети й гімназії, проектам, котрі старий про-

тестант, соціанин Юрій Немирич вніс у Гадяцьку умову 1658 р. і т. і. Між тими обставинами винен перед Україною і московський уряд. Та це не зміня факту, що під кінець XVII ст. в Московщині склались умови культури ширшої й свіжішої, принаймні в вищих верствах громади (в нижчих українці й досі культурніші від москалів!), і що до культури тої з XVIII ст. українці потяглися *добровільно*.

Так-то сталось, що Московщина, бувши слабшою від України культурою масовою, стала вище від України культурою передніх рядів громади, і через те перетягла до себе й передні ряди українські. Ось де історична правда, а разом і велика наука для нас! *Коли ми хочемо хоч зрівнятись тепер з Московщиною, то напружімось, щоб хоч де в чому випередити ті передні ряди;* тепер, коли література російська здавлена цензурою, а наша в Галичині може мати велику вільність, саме час для такого напруження. Ось через що тепер нема більших ворогів будучини нашої національної літератури, як усякі консервативні, клерикальні й т. і. угодовці...

Але ж вернемось до історії. Ненормальність свого письменського стану почали розуміти деякі українці XVIII ст. аж тільки тоді, коли в російську літературу став рішуче тиснутись замість церковнослов'янського простонародний великоруський елемент, котрий різав уха українцям своєю відрубністю від нашого простонародного ж, і тоді наші Котляревські почали писати нашою простою мовою. Але ж і вони не думали, що творять осібну від російської національну літературу й не мали претензії бачити мову останньої в школах, принаймні в вищих, в судах і т. і. (Досить характерно, що коли в 1813 р. заклалось і в Росії Біблійне товариство під впливом англійського і в зв'язку з ним і надрукувало за короткий час, поки в 1826 р. уряд його не закрив, біблійних книг на 30 мовах, в тім числі на 17 мовах у перший раз; коли навіть чужинці, як греки, волохи та серби, оберталися до того товариства, ніхто з українців не подумав подати йому до друку україн-

ський переклад Біблії.) Перший в XIX в. документ, в котрому ясно проведено українську автономічну думку, «История русов», писаний прекрасною російською мовою 20-тих років.

Тенденцію провести мову українську в школи, в суди і т. д. почали забирати собі в голови тільки невеличкі українофільські гуртки 40-вих років під впливом думок західнослов'янських національних рухів. З усіх таких тенденцій найбільше розширилась і получила серйозну вагу в часи емансипації селян (1857-1863) тільки думка про народну українську мову в елементарній школі, в популярній літературі, в сільсько-громадському уряді, в словесному мировому суді. (Про це свідчать такі сучасні документи, як, напр., «Замечания на проект средних и низших училищ», видані мін[істерством] нар[одної] освіти в 1863-1864 р., документи, в котрих видно думки не гуртків, а цілих корпорацій, напр. учительської, згідно з котрими потім висловились і деякі земства з Чернігівської губернії під проводом звісного російського педагога бар[она] Н. Корфа.) Вихідна точка таких думок була зовсім не національна, не потреба задовольнити інтереси національної інтелігенції, а чисто демократична й утилітарна: потреба подати простому народові освіту в найприступнішій для нього формі та дати йому можливість розуміти й боронити свої права, дані йому законами. Уряд російський, тоді ще «новичок» в теоріях державно-національного централізму, спочатку не противився таким думкам і в 1861 р. навіть обернувся до українофільських авторитетів у Петербурзі, щоб вони переклали на українську мову «Положение о крестьянах 19 февраля», і справа ця не вигоріла, здається, через незгоду між самими тими авторитетами. (Пригода ця, одначе, не звісна докладно, я чув тільки, що між українофільськими авторитетами вийшла між іншим незгода із-за того, що одні дивились на справу спроста, утилітарно, думали, що «Положение» треба перекласти на мову простих мужиків, щоб вони ліпше розуміли його, а другі хотіли покласти перекладом «Поло-

ження» ґрунт для історично-національно-правової мови і для того зужиткувати мови старих актів.) Тільки з 1863 р. уряд російський кинувся вороже на всяку українську тенденцію.

Тільки ж треба сказати, що рішучої опозиції, навіть осуду, уряд не визнав серед загалу інтелігенції на Україні, бо ополячена частина тієї інтелігенції навіть в 1859-1863 рр. підбивала уряд проти «української» хлопоманії, а помосковлена — була взагалі досить холодна до українства. Опозиція виходила тільки від гуртків і, треба ж сказати, була ні енергійною (навіть настільки, щоб показувати право української літератури цінними працями, друкованими в Галичині), ні зручною.

Нехай я стану свого роду «проклятою Мазепою», для певного сорту українських націоналників, але я мушу сказати, що прирівняння обрусенія, напр., Польщі до «обрусенія» України є не слушне й не зручне. Нехай би наука признала, що українська національність не тільки так само відрубна від московської, як польська, але й німецька або навіть фінська, то з того все-таки не вийде, що «обрусеніє» України усе рівно, що «обрусеніє» Польщі. В Польщі відрубність національна й право на автономію чується не в учених кабінетах, а всюди в житті і маніфестується всякими способами серед польських мужиків, як і серед панів і літераторів. На Україні не так. Навіть заборона 1863 р. перешкоджала, напр. Костомарову, друкувати в Росії по-українському Біблію та популярно педагогічні книжки, але не забороняла йому друкувати по-українському «Богдана Хмельницького», «Мазепи» й т. і. Чого ж він писав їх по-московському? Чого пишуть по-московському наукові твори всі теперішні українські вчені, навіть патентовані українофіли? Чого сам Шевченко писав по-московському повісті або навіть інтимний «Дневник»? Очевидячки, того, що всі ті інтелігентні українці зовсім не так почувають свою відрубність від москалів, як, напр., поляки.

Який же резон ми маємо кричати, що «зажерна Москва» вигнала нашу мову з урядів, гімназій, університетів і т. і. закладів, в котрих народної української мови ніколи й не було або котрих самих не було на Україні за часів автономії, противуставляти цьому «нечуваному варварству» права фламандців у Бельгії або поляків і навіть венгрів у Австрії? Варварством для XIX ст. являється тільки заборона української літератури 1863 і 1876 р. (ще під кінець XVIII ст. за Іосифа II цензурний нагніт на чеську мову був дійсно не менший, ніж ця заборона!), а в усьому іншому Росія трактує Україну так само, як Франція — Прованс. Похвалити за те Росію, звісно, не можна, але й ганьбити її більше, ніж Францію, теж нема рації.

Діло в тому, що ідея національної й навіть адміністративної децентралізації в державах, котрих історія заставила перейти через кілька сотень років централізаційного періоду (а в Європі, власне, тільки дві країни пішли цілком по іншій дорозі — Швейцарія та Нідерланди), — ідея нова. А серед того ще новіша ідея вартості й права національностей, котрих історія обернула в *плебейські* й навіть сільські, та ще, як провансали й українці, попридержавних націй, дуже їм рідних. Дивлячись холодно-науковим поглядом, нічого й дивуватись, що ця ідея має ще так мало прихильників. Дивно було б, якби було інакше!

Такі національні рухи, як український, мусять вибороти собі признання й права — працею культурною й політичною. Наскільки «москалеїдство» може послужити в цій боротьбі? Ми показали в попередньому огляді, як мало воно має за себе історичного резону. В дальшому ми поставимо питання: наскільки москалеїдство практичне і чи нема других способів боротьби за українську національну автономію, більш відповідних дійсному ходу речей, між іншим, і дійсному зросту системи «обрусенія», а через те одне вже й більше практичних?

V

Фатальність українського сепаратизму при погляді на обрусеніє як на наслідок національної вдачі великорусів. Шанси й характер українського сепаратизму. Вартість аноніму в політичних справах. «Одчайдухи» — москволюбці й москвожерці. Конечність боротьби з політично-адміністративною централізацією в Росії при реально-історичному погляді на систему «обрусенія». Союзники українців у тій боротьбі: невеликоруські нації, а надто плебейські, великоруські ліберали, а надто земські. Неслушність спорів з великорусами про наші національні права. Потреба умови з ними на ґрунті чисто політичному: прав особи, вільних порядків державно-адміністративних. Федералізм і земська самоуправа. Тенденції земські в Росії. Природна постепенність зросту українства при політично-адміністративній волі в Росії. Безполітичне українство.

Відповідно до того, звідки ми будемо виводити ту систему «обрусенія», котра тепер давить нас, українців, як і другі невеликоруські нації, ми складемо собі й думки про те, як нам бути з тим «обрусенієм».

Коли згодимось, що це «обрусеніє» витіка з «духа, вдачі» і т. і. (дивись про цю синоніміку в «Правді») великоруського народу, тоді нам зостається одно з двох: або рішуче йти до того, щоб відірватись від великорусів у осібну державу чи до другої держави, або, коли на те нема сили ні охоти, то скласти руки й ждати своєї смерті.

Я не нав'язую своєї думки нікому і навіть радий був би, якби мої думки в цій справі були перекинені фактами, але поки що я кажу одверто, що *ніде не бачу сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії*, а, окрім того, бачу багато інтересів спільних між українцями і Росією, напр., справу колонізації країн між Доном і Уралом. (Про це говорив я в брошурі «Вільна Спілка, Вольный Союз»).

Справа про «український сепаратизм» — справа делікатна. Але зовсім обійти її не можна, хоч би й з огляду на те, що

тепер пишеться в певних галицьких виданнях. Я вже мусив говорити про це в статтях «Неполітична політика» і пробував говорити в відповідях на запити, як мені вбачалось, щирі, деяких українців у «Правді»; так в тих грубостях, з котрими мені вернув мої відповіді директор чи комісіонер «Правди», було написано, що я навіть донощик московському урядові, коли говорю про «український сепаратизм». Я думаю, що московський уряд немає потреби в моїх доносах, коли може прочитати в «Ділі» звісні сеймові бесіди, напр. о. Січинського, або й у «Правді» допись проти мого скептицизму з поводу тих бесід і в ній рішучі слова про *«цілу партію українців-австрофілів» у Росії* («Правда», 1891, т. I, вип. 2, 107-108. З Київщини).

Коли мої слова в цій справі можуть мати яку-небудь вагу в очах московського уряду, то вони мусять хіба заспокоїти його в страхах українського сепаратизму і через те вменшити його гнів на дописачів «Правди» за їх москвожерні і австрофільські фрази. Не бачачи ніде, ні в якій силі громадській на Україні, окрім хіба частини польської шляхти, і то дуже тепер наляканої урядом і мужиками, ніяких підстав для державного сепаратизму і бачачи, що він проявляється тільки слабенькими з наукового й письменського боку анонімними дописами в «Правду», я і відмовляю тепер принаймні всякої серйозності українському сепаратизмові.

Не тільки в російській Україні нема «цілої партії» сепаративної чи австрофільської, а нема навіть і одного гуртка людей з такими думками, котрий мав би яку-небудь серйозну політичну вагу. Основую своє свідоцтво, між іншим, і на тому, що український сепаратизм і австрофільство нічим себе не проявляє, крім анонімних дописів у якій-небудь «Правді». Звісно, всяка противодержавна праця потребує часами таємності, аноніму, псевдоніму, але ж щоб увесь який сепаратистичний рух держався самою таємністю та проявлявся тільки фразами в анонімних дописах, того ми не бачили ні в однім

серйознім національно-політичнім рухові, напр., у італіянців, мадярів, поляків і т. д. Що ж то воно за ідея, що не знайшла собі за 20-30 років ні одної людини, котра б без маски, сміливо проговорила її, котра б не віддала за ту ідею не то життя, а навіть частини свого спокою, кар'єри і т. і.? Очевидно, що таку ідею треба просто вважати за практично не існуючу, за quantité négligeable*. Не маючи під собою ніякого політично-соціального ґрунту, а в собі ніякої сміливості, українські сепаративні тенденції не доходять ні до якої навіть літературної ясності й держаться самими тільки чуттями,

* Москалі кажуть: «Каков поп, таков и приход». Але вірно, що й парафія вплива на попа і що оратор мусить числитись зі своєю публікою, то й ми мусимо часами звертати увагу на ті способи спору, котрих уживають проти наших думок «правдяни», певно ж рахуючи на звісний ефект перед якоюсь частиною української публіки. Способи ті найбільше *особисті напади*, «покази психології» противника, як кажуть дд. «правдяни». Так і в справі анонімної політики мені просто закинули те, що й я сам уживав аноніму. Правда, але тільки тоді, коли моя праця в українських справах торкалась цілком літературних речей та була припадковою. Та й то, коли я в 1865-1866 р. по просьбі кількох земців та педагогів чернігівських написав укупі з покійним Судовщиковим у «СПб. ведомостях» дві статті про «земство і укр. мову в школах на Україні» і коли тодішній попечитель київський заявив, що він розгонить українофілів-педагогів чернігівських, я взяв на себе відповідальність за ті статті. В 1874-75 р. я, «будучи на службі царській», підписував свої праці про Україну, коли передо мною стала дилема або систематично працювати для українства, або кидати це діло. Коли певний український гурток порішив виступити з своїми політичними публікаціями за границею і поручив мені редакцію їх, тоді я поставив зараз справу про аноніми. Гурток рішив виступати без підписів, по прикладу тодішніх російських видань, як «Вперед», «Набат». Резон був такий, що підпис під статтею ясно опозиційного видання буде затрудняти авторам всяку роботу в Росії. Але як тільки мені прийшлось у Відні видавати першу брошуру хоч трохи з політичним змістом («По вопросу о малорусской литературе»), зараз же я почув усю несерйозність політики анонімної і підписав ту брошуру своїм іменем. Зараз же російська урядова цензура вирізала в «Русской старине» мою невинну статейку з поводу рецензій на мою збірку казок, і я став «виелімінований з російської суспільності» і літератури. Але це не вдержало ще кількох земляків, однакових зо мною політично-соціальних думок, підписувати свої писання, котрі друкувались в Женеві. Я не стану ні собі, ні їм приписувати політичної ваги, та все-таки зауважу, що наш федерально-соціальний напрямок виставив одверто свій прапор і імена коло нього, тоді як сепаратистично-націоналістичні тенденції на Україні досі живуть неясними натяками та анонімами.

та й то більше негативними, ніж позитивними, котрі, звичайно, самі себе бояться. Галичани можуть собі уявити українських сепаратистів по тих типах з москвофілів, котрі про себе звуть себе «твердими», про себе моляться на північ, а прилюдно — найзвичайніші попи та чиновники, котрі навіть попереджають других в офіціозній, навіть польській лояльності. Ті люди немов поспішаються загладити гріх свого «помышления» поклонами свого «раболепия».

Такі були ті сепаратисти «помышлением», яких я мав пригоду бачити і описувати. Вони навіть рідко надумувались на дописи в яку «Правду», а казали: «Не треба нам нічого робити, все за нас зробить Бісмарк!». Тепер дописів у «Правду» більше, хоч по стилю їх можна битись об заклад, що авторів їх ніяк не більше, як 5 душ, коли й не менше. Прогрес невеликий, та й про той прогрес галичани можуть судити по дописах власних «одчайдухів», кажучи народовською термінологією. Як і в сепаратистів-«правдян», так і в москвофільських одчайдухів нема реально-політичної думки, навіть нюху до реальних фактів, а є тільки чуття ненависті, котре не може знайти собі навіть відповідного слова і котре, навіть коли праве, то кидається в таку сторону, що само себе ріже. Так москвофільський «одчайдух», коли навіть розказує про дійсну кривду, що терплять русини в Галичині, то не тільки попсує свій малюнок схематичним, а то й фантастичним нарисом, а ще додасть: «Вот какова наша свобода, конституция!» — і тим влучить в цілі російських прихильників «самодержавия». Так само коли «одчайдух»-москвоненависник задума описати яке лихо українського народу в Росії, то безпремінно одними й тими ж стереотипними фразами поставить його як ознаку «російської культури» і тим прислужиться, напр., святоюрським антикультурникам!

Більше паралелей проводити тепер не буду. Читач сам зробить їх колекцію, коли схоче, вибираючи перли з літератури одчайдухів по обидва боки Збруча.

Очевидно, що такими заходами не тільки не поб'єш Москву, а можна тільки побити самих себе в громадській думці й дома, й серед широкого світу. Коли ж признаємо, як дійсно й є, що «обрусеніє» єсть ознака й наслідок не національного духу, а певної державно-адміністративної системи, тоді ми ставимось зразу на реальний ґрунт в боротьбі з тим обрусенієм: станемо боротись з тою системою і притому боротись безпремінно, маючи спільників, між котрими будуть і самі великоруси, бо система шкодить і їм, душить і їх. Ми вже сказали, що система та — політично-адміністративна централізація, заострена чиновницько-царським самодержавієм. Система ця має ворогів в усій Росії, і ті вороги — природні наші спільники, з котрих, проте, ми мусимо зробити вибір відповідно плебейському стану нашої національності, пам'ятаючи, що, напр., аристократичні противники російського уряду самі стануть на його бік проти нас або кликатимуть його проти нас, як тільки виступлять одні проти других їх і наші класові інтереси. (Так в 60-ті роки кликали російський уряд проти «української хлопоманії» польські пани, котрі в той же час самі сприяли польському сепаратизмові!)

Найприродніші наші спільники в Росії — це всі недержавні народи, котрі, виключивши поляків, німців і румун та почасти грузинів і вірмен, суть націями плебейськими. Реальні обставини життя тих народів такі, що й їм політика сепаратизму так же мало личить, як і нам, і далеко ліпша політика федералізму. Найбільше мають шансів на сепаратизм поляки, бо сепаратизм жменьки балтійських німців серед неприятних їм латишів і естів — байка! Та й то багато поляків бачить, що при всіх теперішніх обставинах Європи, котрі житимуть, аж поки соціальний рух не переробить її зовсім (а це, певно, потребує не одного десятка років), відрив Конґресівки[55] від Росії (бо про Польщу 1773 р. й говорити нічого!) був би економічною руїною для тієї Конгресівки. Ведімо ж укупі зо всіма недержавними народами Росії

спільну й енергійну критику теперішньої політично-адміністративної системи в Росії і таку ж агітацію за систему противну — вільності й децентралізації.

На тій дорозі ми знайдемо підмогу й серед самих великорусів. Мені казали деякі дописувачі «Правди»: «Як ми можемо іти спільно з великорусами, коли між ними нема нікого, хто б признавав наші національні права». Щоб уже так не було нікого, це забагато сказано. А далі вся така постанова справи зовсім не політична, а маніловська. Коли ми признаємо, що ми стратили свої національні права через брак свідомості нашої національності і не можемо дійти до них через певну політично-адміністративну систему, то нам може бути інтересним тільки: 1) щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків, а 2) щоб великоруси помагали нам, а не перешкоджали ламати ту політично-адміністративну систему.

Перше єсть наша хатня справа, про котру нам з великорусами нічого й говорити. Коли національна свідомість залежить найголовніше від науки і письменства, то ми мусимо перш усього самі налягти на те, щоб розвинути в себе ту й другу. Звісно, і наука, і письменство йдуть добре при широкому просторі й потребують державної помочі, а надто помочі школи. Але «на нет и суда нет». Ми мусимо робити поки що в теперішніх обставинах, тобто як приватні особи й гуртки. Стан це незавидний, але він не був би дуже вже і гіркий, коли б наші особи і гуртки дали собі заповіт працювати енергійніше, спільно, плодити науку і письменство свіже, а не мертве. Цензура для живого письменства не страшна, бо, напр., цензура не спинила всю письменну Росію вивчити напам'ять «Горе от ума». А ми ж маємо під боком Галичину, де можемо видрукувати майже все, що цензура заборонила в Росії. Я вже в «Зорі» казав як першу чудацьку думку, що найліпше б було, коли б українські письменники змовились нічого не давати в цензуру російську, а все своє друкувати

в Галичині, для чого можна б було провести організацію й зібрати кошти без великого клопоту. Нехай би так прожило українське письменство 5, багато 10 років і показало, що в ньому є жива вода, то воно б пробилось і через кордон і підняло б свідомість національну в ширшій українській громаді.

З великорусами ми можемо говорити тільки про другий пункт — про боротьбу з політично-адміністративною централізацією. Перший приступ до розмови може бути такий: хотять вони вберегти «предварительную цензуру», котра давить і їхнє письменство, чи ні. Звісно ж, що і преса великоруська, і земства, навіть шляхта московська і дума города Москви, говорили за свободу преси, а значить, в суті й проти таких заборон, як ті, котрі давлять українське письменство з 1863 і 1876 р. Нехай собі великоруси як хотять дивляться на наше письменство, але нехай тільки поможуть собі й нам скасувати «предварительных цензорів», то ми вже й виграємо чимало. Те ж саме й у других точках прав людини і товариства. Добудьмо вкупі з великорусами «хоть куцую, а все ж конституцию», то нею покористується наша національність, чи хотять того великоруси, чи не хотять.

Трудніше впорядкувати ті справи, для котрих мало однієї вільності особи й приватних товариств, а де потрібна публічно-громадська поміч і навіть примус: школи, суди, фінанси. Справи ті входять прямо в державні, і тут приклад різних европейських конституційних держав показує, що навіть при конституції можуть бути нації привілейовані і скривджені майже до проскрипції. Безпремінно, і в Росії прийдеться вести боротьбу проти державно-національного централізму, але ж та боротьба зовсім не безнадійна. Найвідповідніше буде, коли боротьбу ту, напр., ми, українці, будемо вести на ґрунті не національному, а державно-адміністративному, тобто виставляти на перший план потребу автономії місцевої і крайової, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх).

Така програма буде мати за себе всіх розумних людей, якої б національності хто не був, а там, коли яка громада чи країна, користуючись своїм правом, впорядкує собі школи з яким викладом національним, то це буде її діло; головне, щоб ніхто згори не мав права їй перешкоджати. На такому порядку, а зовсім не на поділі держави по етнографічній карті держиться національна рівноправність у Швейцарії. В такому порядку й єсть справдішній, здоровий, всім пожиточний федералізм, котрий зовсім не те, що розмін централізмів і національних гегемоній на дрібнішу монету, як це бачимо в різних національників, а надто австрійських.

Зрештою, нам нічого дуже носитися з самим словом *федералізм*, котре лякає людей, що привикли до звичайних централізованих держав європейських. Треба зауважити, що тепер до слова цього навіть серед більше освічених і ліберальніших європейців менше прихильності, ніж було перед 1848 р. Тоді не тільки, напр., слов'янські політичні філософи були федералісти, навіть на еллінський лад*, а і національні рухи паніталійський, пангерманський були федералістичні.

Вийшло ж на ділі так, що навіть Італія, зібравшись у ціле, стала унітарною державою, мало чим відмінною від французької. Германія коли осталась почасти федеральною, то з перевагою прусської гегемонії. В Австрії федералізм опирається на коронні краї, в котрих у кожному непремінно давлять яку-небудь меншість, а федералісти-національники ще стремлять здебільшого до угрупування країв відповідно історичним споминам, що, коли гадати по прикладу корони св. Степана Угорського, мало подає надії, щоб уснуло згадане зло. Вкупі з тим єдина справді федеративна держава в Європі, Швейцарія, після 1848 р. почасти вменшила державного федералізму, державної автономії кантонів, упорядкувавши

* Див. про це, між іншим, в автобіографії Костомарова в книжці «Литературное наследие».

законодавчу і адміністративну силу спільного уряду і поставивши кантональні уряди під певний догляд спільного, хоч зоставила все-таки великий простір для урядів кантональних, а в кантонах — для громад.

Але хоча таким способом *державному федералізмові* після 1848 р. не так-то пощастило в Європі, то за те *адміністративна децентралізація* дуже поступила наперед навіть по старих централізованих державах, як Пруссія, де до старого досить ліберального закону про автономії міст додано незлий закон про провінціальну, а тепер і про сільську автономію, або як Франція, де тепер міста мають досить широку автономію і де покладено початок і автономії департаментів.

Взірцевою для держави нефедеральної може бути тепер місцева і повітова автономія в Англії після нових законів (local government). Коли, як слід чекати, через кілька років ці англійські порядки доповняться крайовими радами (council) для Шотландії, Валлії, Ірландії і осібним крайовим виділом парламенту, для справ спеціально Англії, то получаться такі порядки, котрі даватимуть людності «Сполучених королівств» усі практично пожиточні боки федералізму, хоч без цього слова. Ті порядки англійські мусять стати на довгий час взірцем для всіх великих держав Європи, в тому числі й для Росії. Окрім теперішнього, вже дуже глупого і через те недовговічного деспотизму царського в Росії нема серйозних перешкод для закладу, звісно, ступневого, подібних порядків. Що все розумніше в Росії тягнеться на дорогу тих порядків, це доказало земство за 25 років свого життя. Те земство мало свої хиби; тепер під нагнітом бюрократії зріст його мусить притихнути, але цілком знищити його не зважилась бюрократія; і все-таки воно справдило свою живучість, і з ним зв'язана назавше справа вільності й адміністративного порядку в Росії.

З крайових земств російських далеко не останніми показали себе наші українські, а надто чернігівське й херсонське,

так що ми маємо резон дивитись на земства як на *наші симпатичні національні порядки*, з котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації. *Українські автономісти зроблять найрозумніше, коли рішуче зв'яжуть долю свою з долею земств на Україні і, значить, в усій Росії.* В тій думці нема нічого нового, бо практично українолюбці, котрі що-небудь робили для освіти й добробуту нашого народу, де єсть на Україні земські уряди (тобто на лівім боці Дніпра й у Новоросії), завше рахували на земство й мали від його підмогу. Треба тільки поставити таку практику на ґрунт ясної і широкої теорії.

Хто дав собі труд оглянути історію земських урядів у Росії за 25 років, той не може не завважити однаковості напрямків ліпших земств на Україні й у Великорусії. Напрямки ті — демократизм і думка про децентралізацію, а також про натуральне групування повітів і губерній для практичних справ, економічних і просвітніх, у країни, котрі відповідають натуральним поділам Росії географічно-етнографічним.

Можна сказати, що політично-адміністративні ідеали російських земств, великоруських, як і українських, є однакові з програмою наших кирило-мефодіївських братчиків, звісно, без її занадто ідеального для теперішнього часу федерального американства.

От у цьому ми бачимо ґрунт для практичної згоди нашої з великорусами, хоч би останні й не згоджувались з усіма нашими думками про нашу національну осібність, про наше право на рівну з російською літературу й т. і. По моєму чудацькому розуму, так я б про такі речі ніколи й не говорив з великорусами, як про речі, котрі дійсно до політики, та ще й спільної, не належать, а говорив би про *права особи* (волю друку, товариств, судові гарантії для особи й т. і.) та про *самоуправу* громад, країн, їх право порядкувати свої справи, а разом з тим і школи, давати свої гроші, на що хотять, хоч на видання словника українського чи турецького і т. д. і т. д. А як з історії земських урядів у Росії звісно, що й великоруські земства

бажали й прав особи й самоуправи, то я й певнісенький, що згода між нами й великорусами в політичних формулах для тих усіх справ наступила б скоро, а там уже всяка особа, громада й країна налила б у ті форми такої води, яка їй до вподоби.

Звісно, наливання води української не обійдеться без противенства й боротьби. Так це діло людське. Люди взагалі більше звірі, ніж ангели, і все добре в них не готове, а розвивається, та до того ще й боротьбою більше привичок і інтересів, ніж думок. Українство національне непремінно муситъ боротися з централістичними привичками не тільки великорусів, а ще, може, більше новеликорусених українців, а також з несвідомістю й рутиною самих українських мас. Так все, чого може бажати в цьому випадкові українолюбець, це щоб йому було відкрите поле для боротьби.

Через те, що з усіх ознак національності найбільшу вагу має мова, то уявімо собі, як може піти боротьба за українську мову в Росії при самій найменшій політичній вільності — правах особи й земської автономії, яких виборють собі народи в Росії. Коли б упала попередня цензура, то впали б теперішні перешкоди для українських книг, переважно для популярних. Вже й досі українці доневнили, що вони можуть видавати популярні книжки настільки цінні, що їх перекладали й великоруси. По таких прикладах, які ми бачили в 1874-76 рр., коли українських книг, що були видані і розповсюджувались невеличким гуртком, розходилось по 27 000 екз. у рік, тоді як всеросійський офіціальний комітет грамотності розширив тільки 42 000 екз. російських популярних книг на всю Росію, можна гадати, що при найменшій волі українська популярна література зробила б неможливою всяку конкуренцію з нею на Україні, навіть коли б школи народні й зостались цілком російськими. При одній волі вживати українську мову в школах приватних, навіть попри обов'язковій російській, скоро б показалось, що в українських школах діти хутчіше виучуються читати й розуміти книги, навіть

російські, ніж при теперішньому порядку, а се б притягло до українських шкіл народ і земства, так що останні б почали вводити українську мову в свої школи, а коли б закон тому перечив, то добились би відміни закону. Так в які-небудь 5-10 років однією силою педагогічних аргументів початкові народні школи у нас стали б національними, хоч би з них і не витіснено було цілком і російської мови, та певно й церковнослов'янської.

Трудніша справа української мови в середніх і вищих школах, і не тільки через те, що тут довелося б боротися з законом, а й через те, що класи людності, котрі посилають дітей у ті школи, українську мову знають в усякому разі менше, ніж російську, і через те, що українська наукова термінологія ще не вироблена в нас. В останньому могла б помогти Галичина з її науковими підручниками, так вони ж для Росії чужі і їх термінологія була б у російській Україні для учителів і учнів, напр. в гімназіях, навіть для українофілів, більше чужою, ніж термінологія російська. Через це все треба б було довшого часу, поки б українська мова пройшла у середні й вищі школи.

Треба завважити, що наглої практично-педагогічної потреби вводити тепер українську мову в ті школи нема, а що потреба ця дальшого, сказати б, ідеального порядку. Недобре для громади, коли в ній просвіта різко ділиться на вищу й нижчу, бо тим спиняється натуральний обмін між верствами громадянства. Але цю потребу зразу можуть зрозуміти тільки радикальніші ідеалісти, демократи. Треба часу, щоб за ними пішла ширша громада. Перший увод української мови в школи середні й вищі на Україні, певно, зробиться через реформу викладу російської мови й літератури так, щоб при ньому йшло порівняння з українською мовою, а також читання творів народних і найліпших українських писателів паралельно з російськими. Далі зріст української літератури впливав би й на школу і, нарешті, земська автономія давала б

можливість розширяти вживання української мови до обов'язковості, а з другого боку, автономія професорська давала б можливість закладати й по вищих школах українські курси, котрі привчили б громаду вживати українську мову й для вищої науки.

Так я собі здумую зріст українства в школах при певній політичній вільності в Росії. Подібно до того можна собі здумати й зріст українських впливів у громадському й державному життю Росії. Проти цього нарису можна сказати тільки одне, що трудно добитись політичної вільності в Росії. Правда. Але ж відірвати від неї увесь край від Збруча до Кубані ще трудніше. Діло так стоїть, що треба або одне, або друге. Третього не пригадаєш!

Дорога, котру ми радимо свідомим українцям, зовсім не нова. Вона ясно була показана ще в програмі Кирило-Мефодіївського товариства; не так давно на неї ступали українці в часи земських агітацій 1878-1883 рр. Цікаво, що новонароджена «Правда» почала просто з такої програми, котру похвалила в свій час і «Буковина»[56], що потім посковзнулась на бік львівського угодства*.

* Вияснити генезу того «угодовства» в один бік і сепаратизму в другий, які проводить спеціально «Правда», було б важно й для того, щоб кинути світло взагалі на справу українського сепаратизму. В цьому інтересі скажемо, що возродителі «Правди» в 1889 р. обернулись до мене, щоб я став «на чолі діла» й написав програму для журнала. Знаючи писання тих возродителів, я відповів, що не сподіваюсь між нами згоди в думках, а через те можу написати тільки свою програму, котру віддам на суд як редакції, так і всеї громади. Але впорядчики «Правди» надрукували мою програму як свою, підписавши її «Видавництво», і тільки змінили одну фразу та додали до мого тексту, в котрому я говорив про потребу «лаїцизації політики» галицької, ось яку примітку: «Тим не думаємо відсунути, напр., наших духовників від роботи для народу; навпаки, думаємо, що вони, стикаючись безпосередньо з народом, вельми багато можуть і повинні зробити для нашої народної і громадської справи. *Промовляємо однак рішуче за еманципацію політики з-під власті церковної ієрархії, котра, напр. в Галичині, підпадає в руки єзуїтів*». Знаючи, що по Галичині й по рос. Україні пішла чутка, що я беру участь в «Правді», а з другого боку, побачивши вже в І ч. «Правди» думки, діаметрально противні програмі, я зараз же по виході ч. І написав у редакцію одвертий лист з протестом проти «москалеїдства» і проповіді всякої ненависті

Чим більш рішуче підуть українці по цій дорозі, тим скоріше й тим у більшій пропорції осягнуть своєї мети — вільність і автономію української людності. Чим менше вони покажуть енергії в цьому напрямкові, тим менш корисні будуть для України результати тієї вільності, котра все ж таки колись мусить наступити в Росії.

Над цим мусять роздуматись власне ті українолюбці, котрі змагаються винайти третю дорогу, осібну від тих, що показані вище. Властиво, ту третю дорогу не можна навіть виложити теоретично, бо вона цілком емпірична і зводиться до того: *робім те, що нам обставини дозволяють.* Через те, що обставини тепер найбільше втрудняють роботу політичну, для цієї третьої дороги пригадано було слово *культурна праця* і потім вже праця та *відділена була* й теоретично від *політичної* і навіть їй противупоставлена. Ми вже мали пригоду говорити про те, що поділ культури від політики в основі своїй неслушний і в Росії пояснюється власне неосвіченістю, котра колись давала надію соціалістам-революціонерам зробити революцію без науки, а тепер манить народників надією зробити соціалізм або культуру без політики.

В наших українських культурників без політики психічним ґрунтом теорії лежить перше всього мале знаття історії справді культурних рухів на світі, котрі навіть проти своєї волі брались таки за політику, як, напр., рухи релігійні, що рішуче проповідували: «Царство моє не від сього світа», а окрім

проти других націй. Листу того редактори «Правди» при посередництві д. Франка впрохали мене не друкувати, бо, як писав мені один з возродителів «Правди», *«інакше "Правда" зараз же пропала б»*, а обіцяли зробити в II ч. журнала замітку про те, що опротестовані мною уступи вміщені в «Правду» через недогляд, а надалі обіцяли, що подібного друкувати не будуть. Я мав слабість згодитись, а незабаром уся «Правда» стала наповнятись «недоглядами» і нарешті стала ініціаторкою «угоди» і підданства русинів «власті церковної ієрархії, котра підпадає в руки єзуїтів».

Чи пояснять коли видавці «Правди»: 1) навіщо їм була потрібна моя програма, коли вони задумали йти по діаметрально противній? і 2) як помирити їх примітку про ієрархів з їх угодовською політикою?

того, просто індивідуальні обставини, мало сприяючі енергії взагалі: певний темперамент, літа, розчарованість і т. д. Це такі резони, проти котрих спором не вдієш нічого. Спокійно обдумуючи справу, треба їх признати як факти, і признати, щоб теорія *«робім те, що можна при теперішніх обставинах»* для того, щоб наша національна свідомість не вмерла, а хоч потроху росла, щоб росла наука про Україну, письменство українське і т. і., має за себе деяку практичну рацію.

Тільки перш усього треба, щоб та теорія й видавала себе за те, чого вона справді варта, не більше не менше, тобто за чистий емпіричний спосіб жити й працювати, найвідповідніший для певних індивідуумів, щоб вона не забувала, що властивою підставою її служить приказка: *рада б душа в рай*, так гріхи не пускають, як і казав це мені один з прихильників цієї теорії ще 16 років тому назад. Треба, щоб ця теорія властиво не видавала себе за теорію, за щось загальне, й не оберталась вороже проти тих, котрі її не хотять держатись, а хотять щось робити ширшого й сміливішого. Далі треба, щоб «безполітичники» вже рішуче й не лізли в політику, не завдавались такою метою, як «примирить с нами правительство», кажучи словами Костомарова в листі до мені в 1876 р. зараз після виходу legis Juzephoviciae. Всякі заходи з цією метою перш усього фантастичні, а далі противокультурні, бо, напр., не можна ж пробувати культурними заходами примиряти з нами противокультурну побєдоносцевщину. Та й взагалі треба ж, щоб навіть виключно письменська праця наших культурників була справді культурна, тобто прогресивна, а не реакційна, а не консервативна, а це не така легка річ, вона не менше трудна, як і прогресивна політика, бо перш усього потребує розриву з російською цензурою й переносу письменницької праці за границю*.

* Історія недавнього українолюбського культурництва має в собі, між іншим, таку пригоду: кілька років тому назад в одній петербурзькій газеті д. Мордовцев написав звістку про українську збірку, котра подана була на перегляд в цензуру.

Так воно й вийде, що, нарешті, культурницька програма, коли вона не схоче бути противокультурницькою, буде в основі та ж сама, що й та, котру ми радимо, тільки тісніша або й млявіша і через те менше матиме за собою енергійніших людей на Україні й менше матиме сили відвоювати українству поля в будущій Росії.

Такі-то ми маємо думки про боротьбу з «обрусенієм» за українство. Думки ті зводяться до слів, котрі зчіпляються з усіма нашими думками про національність і людність: обрусеніє не є наслідок якої національності, а є вселюдська проява певного державного порядку і мусить бути побиване певними вселюдськими заходами до реформи їх. Допускаю, що думки ці можуть бути справді чудацькі, але я їх виводив не з якого-небудь суб'єктивного почуття, а тим менше інтересу, а старався вивести їх з усесвітнього огляду культурного й державного життя. Таким же оглядом нехай, хто хоче, й розбива мої думки. Я перший буду вдячний за те, бо в наші часи пора вже ставити всю громадську та навіть індивідуальну працю на ґрунт думок, виведених холодно-об'єктивним дослідом.

VI

Народні чи національні святощі. Перемінність національних ознак. Народні звичаї, одежа. Національність і релігія. Богумільство — релігія маси нашого народу. Страти нашої національності на сектантах.

В тій звістці д. М-в говорив про провідну статтю збірки, котра (стаття) навчала, що український рух не має політичних завдань, а самі просвітні й моральні. «Киевлянин» висміяв таку думку або, по його словах, захід «одурити москаля», а нарешті цензура не пропустила ні цієї статті в збірці, ні кількох наукових, і тим дала українолюбцям науку: статей про неполітичність українського руху зовсім не писати, а для наукових українських статей закласти орган у Галичині. Так ми й зостались тільки з соромом звістки д. Мордовцева та тими слабими статейками, котрі пропустила цензура. Ще спасибі «Киевлянину» за те, що замітив, що український рух не може бути неполітичним, і тим трохи піддержав пошану до українства в очах освічених людей, бо ті люди знають, що тепер усякий серйозний рух іде в політику, тобто виборює собі право жити й проводити в життя свої думки.

Кирилівська азбука і страти нашої національності. Юліанський календар і консерватизм нашого народу. Народна мова як святощ. Однаковість основи національних теорій наших народовців і москвофілів. Перевага «москвофілів» у прикладах теорії національних святощів. Єдиний спосіб побіди над «москвофілами». Кінець: еволюційна теорія — основа «Чудацьких думок».

Тепер поговоримо докладніше про те, до чого ми мусили не раз доторкатись вище, а власне про обов'язковий націоналізм, про культ того, що в Галичині народовці звуть *національними святощами.*

Нема нічого темнішого над ідеї про ці святощі і нема нічого шкідливішого для української справи, а надто в Галичині, як ті ідеї.

Очевидно, що коли на вироб національних ознак мусить мати вплив географія й історія, то, значить, в тих ознаках мусить бути багато перемінного, а окрім того, стільки ж доброго, скільки й хибного. Про сталість національних ознак і говорити смішно.

Починаючи розмову про це, ми пригадуємо собі пригоду, котра сталася років з сорок тому назад у Києві. Ген[ерал]-губернатор Бібіков ходив по Лаврі з великими достойниками краю, в числі котрих був і маршал шляхти, поляк, здається, гр. Тишкевич, котрого один з православних предків похований у Лаврі. «От бачите, — сказав Бібіков, показуючи маршалкові на монумент його предка, — ваші предки були православні». — «А ще раніше язичники», — відповів граф.

І справді, котрої з національних святощей мусив держатися гр. Тишкевич, чи православія, чи культу Перуна? Та й Перунові, певно ж, не від віку кланялись кияни. Певно, не одна національна святощ перемінилась на горах київських з того часу, як наші предки сіли на них!

Тим часом націоналісти примушують нас кланятись національним святощам, вважаючи за них усе status quo теперіш-

нього народного життя й думки. Наприклад, Волод. Барвінський ставив навіть в політичну програму русинів «зберігати й піддержувати в народі народні звичаї». Кумедно, що він в той же час ставив потребу «наводити народ до доброго господарства» («Зоря», 1891, ч. 13, ст. 225, голова*, присвячена В. Барвінському в «Історії руської літератури» д. Ом. Огоновського, котрий так охоче говорить про національні святощі).

Але як же перемінити, напр., хліборобство в нашім народі, не зачепивши його звичаїв?

Скажуть, що між звичаями треба зробити вибір: одні плекати, другі зміняти. Але тоді куди йде вся теорія святості народних звичаїв?

Візьмемо ще один примір. В усіх національних рухах має велику вартість демонстративне вживання національного костюма. Як демонстрація при певних обставинах, це має рацію. Але даремне ми б старались підвести цю справу під логіку. Перш усього: що таке національний костюм? Костюми перемінялись в кожного народу, і, звичайно, тепер за національний костюм для демонстрації вибирається костюм певного стану людей чи в старовину, чи тепер, та ще й певної країни в нації, так що й тут люди поводяться більше-менше суб'єктивними поглядами, а не обов'язковим культом національної святощі, об'єкта котрої неможливо встановити й тут, як і в других частинах всієї справи.

У нас вибрано за демонстративно-національний костюм не історичний, не магнатський, а етнографічний, мужицький (хоч я читав в народовських органах похвали руському боярському костюму д. Федоровича і цікавий був би знати, де він узяв для нього взірці?). Безспірно, в нашому народному костюмі є чимало і естетичного, і гігієнічного. Але щоб він увесь був, напр., гігієнічний, а надто на всі сезони, того ніяк сказати не можна. Наші дами, одягаючись в національний костюм,

* Глава, розділ (упор.).

доповняють його деякими грішними видумками західноєвропейськими, і, конечно, їх за те похвалить найзавзятіший націоналіст, котрому йде о здоров'я тих дам. Та й нам, хворим городянам, мужчинам, національний костюм, зоставляючи горло голим, виносний тільки, коли ми його прикриємо європейським пальто, та ще й пов'язкою круг шиї.

Мені навіть соромно, що я пустився в такі дріб'язки та ще й кравецького характеру. Але що ж будеш робити, коли люди притьмом пристають до нас, щоб ми зберігали всі народні звичаї, а також і одежу. (В програмі В. Барвінського говориться і про потребу зберігати народну одежу.)

Та перейдемо до речей більше поважних, до речей культури духовної, де націоналісти теж показують нам примусові народні національні святощі, починаючи з релігії.

Ми вже говорили в II листі про те, в якому кумедному стані опинились європейські націоналісти-романтики, коли хотіли застосувати релігію до національних ознак, тим часом коли релігія європейських народів тепер одна з релігій інтернаціональних, християнська. Дехто пробував поділити між європейськими племенами віроісповідання християнські, виголошуючи, що православіє відповідає слов'янам, католицизм — романцям, а протестантство — германцям. Але ж сама статистика кричить проти такого поділу, а історія й етнографія — ще більше. Чи можна, напр., виобразити собі протестантство без романської Женеви? Чи не подібніші етнографічно греки з італьянцями, ніж зо слов'янами і т. д. і т. д.? Очевидно, що теперішні релігії, як продукт культурно-історичного процесу інтернаціонального, ніяк не можуть входити в ряд ознак національних.

Обертаючись спеціально до нас, русинів-українців, трудно навіть сказати, яка, власне, віра в нас може вважатись за фактично національну? Коли взяти пам'ятники «народної мудрості» — легенди, пісні, прислів'я українські — та по них характеризувати народну релігію, то побачимо, що в ній над

ґрунтом натуралістично-політеїстичним лежить найбільше кора релігії маніхейсько-богумільської. Так і в болгар, сербів і великорусів, так що коли б треба було застосувати до якої з історичних релігій наш народ, то я о його застосував скорше всього до богумільства, і наперед хвалюсь, що одолію кожного свого противника в науковім спорі про цю справу. А тим часом одні з наших народовців вважають за нашу народну віру православіє, другі — унію, треті — навіть римський католицизм. До того ж серед нашого простого народу є свідомі протестанти, а переважна частина інтелігенції є *філософи* в релігії, навіть більша частина тих, хто лицемірствує перед якоюнебудь церквою.

Що ж тепер ми приймемо за примусову національну святощ в релігії?

А тим часом, коли наші націоналісти кланяються як національним святощам то православію, то унії, залишені ними без уваги штундисти на Україні московляться, русини римського обряду в Ц[арстві] Польськім і Галичині полячаться, а русини-протестанти на Угорській Русі становляться словаками.

Подібну ж прислугу робить нашій національності й культ другої національної святощі — т. зв. кирилівської азбуки, ради котрої наші народовці всіх сортів ворогують з латинською азбукою, називаючи її «польським абецадлом». Безспірно, перемінити тепер у нас азбуку було б справою нелегкою, хоч воно було б добре, бо зблизило би нас з більше цивілізованим світом. Та, по крайній мірі, добре б було, коли б націоналісти не робили собі фетиша з теперішньої азбуки і не переносили свого фетишизму і в народ, та, окрім того, щоб звернули увагу на тих русинів, котрі знають тілько азбуку латинську і тепер зостаються зовсім без руських книг і через те читають виключно польські, волоські і т. ін. та переходять до чужих національностей (я попробував було для таких русинів видати «Марію» Шевченка латинськими буквами, так дістав за те грубу брехню від д. Ом. Партицького).

Поряд з церковним обрядом наші національники поклоняються як національній святощі також і юліанському календарю. Ми вже згадували, що навіть професор університету д. Сумцов, слідом за попом-народовцем Качалою, посвятив цілу статтю в «К[иевской] старине» справі календаря, щоб доказати, що заходи перемінити той календар на григоріанський є замах на нашу національність. Ми говорили, що д. Сумцов не звернув уваги на те, що григоріанського календаря колись також боялись протестанти, а надто німецькі, і що однако ж потім, коли вони прийняли той календар, то ніякого поримлення їх не вийшло.

В справі календаря, як і обряду, нема різниці між нашими націоналістами українофільськими й «москвофільськими»*.

Найгірше в боротьбі наших націоналістів проти григоріанського календаря — це аргументація, котру за Качалою повторя і д. Сумцов, в котрій знаходиться і таке, що «наш народ консервативний», то не треба чіпати й старого календаря, до котрого він привик. Не треба, значить, чіпати і старих способів господарства і самого рабства перед усякого рода деспотами, до котрих народ наш теж привик!.. Добра користь для народу з такої інтелігенції, котра вживає таких аргументів, котра преклоняється перед «консерватизмом народу»!

Ми думаємо, що чим скорше б змінено було старий календар на новий, тим ліпше, бо нащо ж держатись того, що явно противно природі. Тільки ж коли тепер ця зміна могла б образити народ (хоч це ще й не так певне), то до неї треба йти постепенно. Але головне діло в умисловім боці справи — в консерватизмі, що зв'язаний зо справою календаря. Консерватизм — це така річ, котру треба підрізувати при всякій

* Треба сказати, що в основних принципах між цими гуртами взагалі нема різниці. Ось, напр., слова з «Червоной Руси» (1891, ч. 50), котрі могли б любісінько поміститись і в «Ділі»: «Нашей т. зв. старорусской партии расходится головним образом о том, щоб нашу церковь с ея обрядом и наш русский язык с его историческими памятниками, с его азбукою и правописанием сохранити ненарушимыми до пори, пока нынешнии тяжкии времена не станут лучшими».

пригоді, а справа календаря є одна з таких пригод. Про календар часто приходиться говорити й простому народу. От і треба, щоб люди т. зв. «інтелігентні» при всякій нагоді пояснили простим людям різницю між двома календарями і те, відки вона виходить, і привчали простих людей дивитись на цю справу без усякого фетишизму. Думка людська — річ органічна: одним фетишем стане менше в одній справі, то стане їх менше й у других, і поступ народу стане легший.

З усіх ознак національних, в котрих націоналісти бачать святощі, найясніша — мова. Вона й має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта. От через це найбільша частина й політичної справи національників зводиться до права певної мови в уряді, суді, школі, а надто в початковій.

Тілько ж і важність мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святощ, вищу від людини. Мова все-таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінятись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна вчити й уживати й чужі мови.

В таких громадах, як наша, де людність розкололась на класи-національності, через що спиняється природний обмін культурний між класами, вбільшується погорда вищих класів до нижчих і вменшується пошана до себе в нижчих класах, — це справа делікатна. Тільки ж в усякім разі не можна голими фразами проти чужих мов та за нашу «милу, красну мову» помогти лихові, впевнити практичний народ у тому, що мова його справді святощ.

Тут нема іншого способу, як стати на практичний же ґрунт, а не на релігійний, тобто піднімати вагу нашої мови працею над літературою, котра б була корисна народові й замінила б йому в більшій часті пригод життя мови чужі. Противитись же тому, щоб люди з простого народу нашого знали й чужі мови, — значить противитись природі й ризикувати тим, що ми огиднемо народові з нашими намовами. (Най-

більше недоладний резон, котрий виставляють народові, щоб держався свого, словами Шевченка: «Бо хто матір забуває, того бог карає». Адже ж і народ бачить, як Шевченків замикають у тюрми, а «перевертні» роблять кар'єру!)

В Росії були часи, коли навіть без усякої трати національної волі вищі стани настільки погнались за мовою французькою, що дехто з них майже зовсім не вмів говорити по-російському. Патріоти-моралісти докоряли їм і прославляли питому мову майже тими самими словами, які читаємо в наших народовців. І ніщо не помагало, аж поки не появились на російській мові Жуковські, Пушкіни, Лєрмонтови, котрі могли робити конкуренцію французьким письменникам. Тепер уся справа там скінчена. І у нас не може бути інакше.

Ми сказали вище, що культ народних святощей, замість того щоб бути корисним нашій національній справі, навіть просто шкодить їй. Шкодить він не тільки тим, що відбива наших патріотів від прямо потрібної для народу роботи, без романтики, але й тим, що підрізує, власне, корінь спеціально української національної свідомості. З приведеної вище виписки з «Червоной Руси» видно, що, власне, між т. зв. в Галичині «москвофілами» і народовцями в принципах нема великої різниці: ті і другі б'ють поклони перед національними святощами, і для тих і для других національність — альфа і омега всіх змагань.

Але ж скажуть: «москвофіли» признають «один русской народ от Тиссы до Амура», тоді як народовці ісповідують «відрубність малоруського народу від москалів». Правда. Тільки ж культ «народних святощей», котрий спільний обом гуртам, такого роду, що він згладжує між ними різниці й віддає перевагу, власне, «москвофілам».

Дуже смішно виводити «москвофільство» в Галичині тільки від «московських рублів» або від існування «погодінської колонії». Безспірно, галицьке «москвофільство» мусить мати свої органічні підстави. Найбільша з них: реакція полонізмові — одного роду з тою, котра привела Б. Хмельницького до під-

данства Москві. Далі свого роду аристократизм, котрий не вірить в сили самого галицького мужицтва, а обертається до спорідненої держави, котра має уряд, ієрархію, панство руське. Нарешті, притягає галицьку стару партію до Московщини й спорідненість національна, котрої вага вбільшується, власне, теорією національних святощей.

Більшість навіть українських лінгвістів і етнографів признає, що між українцями і великорусами не такі відносини, як, напр., між українцями й чехами, сербами й т. ін., а що відносини ті ближчі і що генеалогія українців серед слов'ян мусить бути не така: батьки — слов'яни, сини — чехи, поляки, серби, українці, великоруси і т. д., а така: діди — слов'яни, сини слов'ян — чехи, поляки, серби, руси, *сини русів* — українці, білоруси, великоруси. (Див., напр., Житецького.) Отже, при такому стані речей відкривається простор однаково і для теорії повної відрубності українців від великорусів, і для теорії панруської. Доказом тому може служити й та легкість, з якою, напр., Головацький і Климкович перейшли від напрямку малоруського до панруського, а Ом. Огоновський перейшов від старорущини до українофільства. Теорія ж національно-історичних святощей дає таке ж право відшукувати ті святощі в козаччині, як і в Московському царстві, в державі Данила, як і в імперії Катерини II, а надто для галичан, для котрих придніпрянська історія майже стільки ж чужа, як і приволзька, тоді як історія придніпрянська все-таки має багато точок, спільних з приволзькою й приневською.

Історія ж церковна і погляд на церкву гречеського обряду як національну святощ дає прямо перевагу галицьким «москвофілам» над народовцями, котрі в цьому пункті виходять навіть менше українофілами, ніж «москвофілами».

Об'являти церкву уніатську національною малоруською святощію — значить розриватись не тільки з історичною малоруською традицією, а й з теперішнім status quo. Клерикалізм уніатський — це галичанський сепаратизм не тільки від

України, а й від Буковини, це просто абсурд, тим паче, що в самій Галичині унія майже зовсім не має щирих прихильників в самому попівстві (в цьому ми переконались, розмовляючи колись в Галичині з попами провінціальними, і це народовці ліпше знають, ніж ми) і що, з другого боку, й самі польські клерикали й Рим дивляться на унію тільки як на перехідну ступінь до чистого римського католицизму. Ввиду цього православні симпатії галицьких «москвофілів», зо всім тим, що з них виходить, являються далеко ближчими до теорії національних святощей, ніж лицемірний уніатський клерикалізм народовців.

На ґрунті «народних святощей» зовсім оправдуються і симпатії деяких, коли не всіх, «москвофілів» і до царського самодержавства в Росії. Історія не дала нашим старим вічам виробитись у систему вільного державства, подібного до англійського або до швейцарського. Потім «козацька воля» захопила тільки частину нашого народу і ледве стала склонятись до свідомого лібералізму, як була зламана. Тим часом церковна проповідь защепила й випестила серед нашого народу ідеал царсько-державний, котрого тепер, безспірно, держиться найбільша частина народу. З тим ідеалом наш народ ворушився проти поляків в Австрії в 1848-49 рр. і проти поляків у правобічній Україні в 1863 р. В 1848-49 рр. всі австро-руські патріоти одушевлялись тим же ідеалом. І тепер за нього викликувались народовці*. Нічого дивного, коли дехто, не бачачи сили абсолютизму в теперішній Австрії, шука її в Росії. Він кланяється одній з «народних святощей»!

Майже так само повертається проти галицьких народовців на користь «москвофілам» і культ мови як національної

* Див. недавні статті в «Ділі» і «Правді» за «батьківську руку» замість «парламентаризму», котрі любісінько могли б знайти собі місце в «Гражданинах» або «Моск[овских] ведомостях». Др. Антоневич буква в букву повторив слова «Правди» на «москвофільському» мітингу 2 февруара] 1892. Так, знаменита трійця «православие (галицька унія), самодержавие и народность» (національность) виходять однаково програмою Николая I і його теперішніх обожателів у Росії, як і галицьких «москвофілів» і українофілів!

святощі. Літературна мова завше щось штучне в порівнянню з народною, котра в дійсності є певна купа крайових діалектів. Коли народовцям вільно виробляти мову літературну з діалектів малоруських, то треба признати певну слушність і тому, що рішучі «москвофіли» беруть мову російську, на котру вони, почасти не без рації, дивляться як на вироб всіх руських племін або навіть, як Наумович[57], хочуть виробити ще новий «твердий руський язик вищої культури» з російського і малоруського на основі церковнослов'янській.

Теорія Наумовича абсурдна з практичного боку, а надто для росіян, з котрих ніхто не схоче залишити готову вже «м'яку» мову Пушкіних, Лєрмонтових, Тургенєвих для «твердого» язичія Наумовичів. Тільки ж за тою теорією не можна не признати певної величності, котра мусить притягати до себе галичан, а надто людей релігійних. Побити ту теорію, а вкупі з тим і все літературне «москвофільство» на Малорусі можна тільки закинувши погляд на мову як на святощ, а глянувши на неї з радикально-демократичного і утилітарного боку.

Мова не святощ, не пан людини, народу, а слуга його. Література мусить нести в маси народу просвіту якнайлегшим способом. Для того мова літературна мусить бути якнайближча до простонародної. Проти такого погляду «москвофіли» на Малорусі являються просто вільними чи невільними обскурантами і не зможуть видержати конкуренції з народовцями перед скільки-небудь живою громадою. Само собою розуміється, що літературні народовці тоді тільки дійсно прислужаться народові й стануть міцно серед нього, коли дадуть народові на його мові літературу йому корисну: утилітарну й просвітню, бо від літератури формально націоналістичної, пустої народ відвернеться, а література ретроградна обезсилить його в конкуренції з сусідами, та, нарешті, від неї, а вкупі з тим і від її національності відвернеться й сам народ, починаючи від своїх більше інтелігентних осіб. Відвертається ж і тепер народ від своїх дійсно прекрасних по мові, а часом

і по поезії старих пісень, бо зміст їх тепер уже не відповіда народному життю. І треба й тут зректись теорії національних святощей, а признати, що народ тут почасти має рацію навіть тоді, коли він заміня прекрасні козацькі пісні на погані солдатські, бо все-таки в дійсності він бачить перед собою «охвицерика молодого», а не «отамана козацького». Візьмімось скілько-небудь енергічно за те, щоб пустити в народ порядні пісні, відповідаючі нашому часу, пояснімо народові, що є реально доброго в старих піснях, і ми витіснимо «охвицерика молодого» скорше, ніж намовами про те, що треба зберігати старі пісні як національну святощ.

Ми скінчили огляд важніших речей, котрі виставляються нашими націоналістами як народні, національні святощі. Разом з тим ми скінчили наші «Чудацькі думки», по крайній мірі, певний їх ряд. Ми назвали їх «чудацькими» через те, що вони йдуть напереріз тому, що звичайно говориться і прихильниками і противниками українського руху. Тільки ж, звісно, ми, як і всяка людина, котра має певні думки, вважаємо їх за вірні, по крайній мірі, доти, поки їх не перекинуть науковим способом наші противники. Поки що ми вважаємо вірною основу тих думок, бо вона є ні що інше, як приклад до певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить усією наукою, — того світогляду, що *не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (еволюцію), рух (динаміку)*. Немає і не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, таких як, напр., обрусеніє, не може бути й національних святощей. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас.

В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемось за марою,

або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не на згубу, й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло — поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробитові й просвіті нашого народу, а вкупі з ним й його національності: охороні й зростові того, що в ній є доброго.

ВІРА І ГРОМАДСЬКІ СПРАВИ

I

Противники всяких поступових домагань виступають між іншим з тим, що «поступ віднімає у народа віру в Бога». Треба цю справу пояснити.

Правда, що є багато таких людей, котрі зовсім інакше думають про світ та Бога, про душу та тіло, про церковні справи, ніж як навчають римсько-католицькі попи. А є й такі, що зовсім не покладаються ні на яку примусову науку, хоч би вона покликувалась і на саме євангеліє, а до всього силуються доходити вільним розумом та пробою. Тілько цього не можна їм брати за зле, бо на то у чоловіка і є розум, щоб думати, досліджувати все. Поки дійдуть люди до правди, не раз помиляться, а все-таки вкінці дійдуть, і буде то на користь усім.

Возьміть наприклад хвороби. Колись усі думали, що хвороби насилаються людям або другими людьми, або богами, — і против хвороб уживали не ліків, а шептання, молитов, або святої води та оливи і т. і. Хто думав інакше, той уважався за поганого безбожника, — аж вкінці подоходили вчені люди до того, що хоч про деякі хвороби докладно знають, з чого вони і чим їх лічити. Так воно робиться і з другими справами, в котрих учені люди не складаються на примусові думки, хоч би ті думки виходили і з церковних книг, а вільним розумом і пробою доходять до правди, котра обертається на користь людям.

А до того треба знати, що думки людей про віру власне не мусять належати до громадських справ. Громада не може домагатися, щоб усі люди мали однакові думки про віру. Тепер навіть у нас нема такого села, де б не було різновірців: християн різних обрядів або й жидів. А коли поглянемо на

ширший світ, то побачимо, що різновірства там ще більше. В однім нашім народі, руськім, є і так звані католики восточного обряду, і католики латинського обряду, і люди греко-восточної церкви, от як на Буковині, де ту церкву звуть волоською, та в російській Україні; а окрім того є серед русинів і так звані протестанти — що обходяться без попів, от як деякі на угорській Руси*, або в російській Україні руські братчики, котрих там начальство зве штундарями. Окрім того, скрізь і в нашій землі є жиди, а по ширшім світі магометани і люди других церков та вір.

Колись то і найрозумніші люди думали, що треба добиватись до того, щоб усі люди мали однакову віру, а для того треба карати і нищити тих, що мають не такі думки про віру, яких держиться громада та її попи. Ось старі жидівські попи напр. поклали були закон, щоб усякого такого, що держиться іншої віри, — вбивати. В жидівських законах, котрі і тепер стоять у біблії як слово боже, говориться про те, щоб вибити всіх людей, котрі жили в землі, куди увійшли жиди, і котрі не поклонялись жидівському богові, а також щоб вибивати всіх людей і навіть товар у тім місті, де би завелась нова віра, а місто спалити. За такими законами жидівські попи засудили на смерть і Ісуса Христа і багато його учеників. Подібні закони видавали против перших християн і цісарі римські, як у їх країні зайшла віра християнська і люди стали відпадати від старої римської віри. Тоді християнські учителі стали казати, що громаді та начальству нема діла до того, якої хто віри: аби чоловік сповняв громадські обов'язки, платив податки, служив у війську, — того й досить для громади і для начальства, — а як він вірує, то справа, котра належить до його совісті, до його стосунків просто з Богом, що Бог не може бажати, щоб кого силою приведено до нього і навіть ображається тим.

* Угорська Русь — давня назва Закарпаття (упор.).

Довго так наборолись усякі попи старих вір і римське начальство, щоб викоренити християнську віру, але даремно; число християн усе росло, — і вкінці цар Констянтин видав закон, щоб усякому, в тім числі й християнам, вільно було держатись такої віри, якої хоче. Так увільнились від переслідування християни. Але скоро їм мало стало волі, і коли, по Констянтині, і царями стали християнами, попи християнські забажали, щоби в державі християнській заведений був старий жидівський закон, після котрого колись мучено самих християн. Єпископи християнські стали намовляти царів, щоб вони заборонили усякі віри, окрім християнської, та це такої, яку викладають єпископи на своїх соборах. Тоді стали уряди християнські руйнувати церкви старих вір та бити їх прихильників. Але ж і християни не однаково думали про такі речі, котрих навчали єпископи, як то, що Бог один і потрійний, що Ісус Христос рівночасно і Бог, і людина; про то, чи годиться молитись до образів, чи ні і т. і. Та й на соборах самі єпископи не однаково постановляли. З того виходили спори між християнами; — одні християни називали других єретиками, схизматиками і проклинали одні других, і кожна сторона тілько себе уважала за правовірних, або православних. Як царем ставав прихильник якої сторони, то думки її становились обов'язковими для всіх, а християн других думок мучено. Деколи один і той самий цар за життя переміняв думки, то перемінялись і примуси й карання. Ніколи поганські уряди не мучили так християн, як мучили християни одні других.

Міліони людей пропали через то, особливо в сторонах церкви восточної, грецької; цілі країни спустошились, — але все-таки різниця в думках про віру не щезла там, бо не можна силою примусити людину, щоби не думала. Всі ці заходи довели тілько до того, що попівство грецької церкви та уряд царський грецький остогид многим людям і вони раді були,

як прийшли на грецьке царство війною араби нової віри, Магометової.

Магометова віра в основі своїй подібна до жидівської та християнської, — тілько простіша (узнає одного Бога, без Трійці, не знає образів святих, — менше має приписів про їду і т. і., ніж жидівська віра), — а до того спершу Магомет признавав повну волю і рівність для християн і жидів, хоч відтак став і він силою притягати людей до своєї віри. Та все-таки в магометанській державі була признана воля для всіх громад християнських та жидівських, тілько що магометани уважались за єдиних правовірних і тілько самі одні мали права державні: до уряду, до війська, платили менші податки і т. і. Через це все багато християн, котрим остогидла бійка за віру, спершу радо приймали магометанський уряд, а дальше багато їх перейшло і до віри Магометової. Тілько ж і по магометанських державах остались і християни, і позаяк вони уважаються за нижчих, ніж магометани, то вони тим ображаються і сприяють тепер ворогам тих держав. Так і магометанський уряд, як колись грецький християнський, не міг добитись, щоби знищити різницю в думках про віру, а нерівність права між тими, що уважаються за правовірних і не правовірних, доводить магометанські держави до того самого, що ослабило державу грецьку християнську, — то єсть до ненависті не правовірних против держави.

II

В західній, латинській, половині християнського світа спершу було менше розвинене письменство і через то люди менше вдумувалися в церковну науку і менше вироблялося незгідних з наукою єпископів думок про віру, ніж у восточній грецькій половині. Тілько ж з часом різниця в думках цих стала зростати й серед християн латинської або рим-

ської церкви. І трохи виробилися тут думки, котрі тепер звуть євангелицькими, — то єсть що людина, щоби спасти свою душу, мусить слухати тілько того, що навчає євангеліє, і читати євангеліє просто самому і розуміти, як Бог на душу покладає. Єпископи та папи карали огнем людей, котрі таке навчали, світські уряди за приводом панів пустошили цілі країни, де такі думки ширились дуже між людом, ось напр. як південна Франція або чеська земля в австрійськім цісарстві, але — все-таки знищити таких думок не могли. Триста років тому назад стала в землях церкви латинської велика зміна, або по-латинськи реформація: цілі країни, як половина Німеччини та Швейцарії, Англія, багато людей у Франції, Австрії, Польщі і т. інших наклонились до думок більше або менше подібних до євангелицьких, відпали від римської церкви і склали собі осібні церковні громади. Звуть ті громади протестантами, бо батьки їх протестували колись проти примусу слухати римської церкви, що видав був цісарський німецький уряд.

Довго уряди, що слухали римських папів, боролися з протестантами, палили їх, мучили, воювали. Протестанти й собі, як де була їх більшість, били прихильників римської церкви й папи, котрого вважали за антихриста. Та все-таки ні в цілім світі, що колись належав до латинської церкви, ні в поодиноких країнах уряди не добилися того, щоби знищити різницю в думках про віру і витворити однаковість чи то римську, чи то протестантську. Розказують, що цар Карл V, за котрого сильно вибухнув в Німеччині, за проводом Лютера, протестантський рух і котрий багато вибив і намучив протестантів, під кінець свого життя любувався в годинниках, мав їх багато і все хотів довести до того, щоби стрілки в усіх годинниках показували однаково, мінута в мінуту, і ніяк того не міг добитися. «От воно, — як сказав одного разу цар Карл, — а я ж то хотів, щоби люди однаково думали!»

По довгих суперечках та війнах з поводу віри, що піднялися по християнськім світі, коли повстав протестантський рух, розумніші та ліпші люди різних вір додумалися до того, що всякий примус в справах віри є річ погана і шкідлива для громади і для самої віри і що ріжниця в думках людських виходить з самої природи людей і не тілько не шкодить людям, а служить їм до того, щоби доходити до правди та випередити одно другого наукою та добротою. Відповідно до таких думок розумні люди різних вір стали навчати, що громада й кожна людина мусить полишити кожній людині волю думати про віру та й про все на світі, як її розум схоче, а домагатися тілько, щоби ніхто другому не робив лихого та щоби всякий сповняв спільні громадські, світські обов'язки.

Після таких думок тепер влагоджено більше або менше церковне життя в усіх просвічених державах. Найбільше проведено в життя такі думки в Сполучених Державах північної Америки, куди тепер мандрують і наші люди. Там державний уряд зовсім не мішається до справ віри, то є не тілько кожному воля держатися такої віри, якої він хоче, належати до якої церкви, чи не належати ні до якої, але державний чи громадський уряд і не дає грошей ні на які церкви і ні на яких попів — їх удержують ті, що до них признаються в школах державних чи громадських, всі діти записуються на світську науку, а церковну науку діти побирають осібно, коли того хотять батьки. Такі порядки звуться розділ церкви від держави.

І в наших, европейських, державах діло йде до таких самих порядків. Сього домагаються скрізь радикали, котрих багато тепер скрізь. Але вже тепер у всіх просвічених державах в Европі старий примус до віри державної зломано. В австрійській державі напр. закон дає волю кожному належати до якої схоче віри, чи церкви, або не належати ні до якої, за-

писатися безцерковником (безконфесійним). В конституції австрійській написано, що належність до якої церкви не має ваги на громадське чи державне право людини.

Отже хто би став докоряти чи радикалам, чи кому іншому його думками про віру, той тілько піднімає шкідливу колотнечу межи людьми, заборонену навіть законами. Розуміється, кождий може стояти за свою віру, змагати словом чи письмом перетягати до неї людей, але се він повинен робити осібно від громадських справ і зборів, на котрих можна говорити тілько про справи спільні для людей усяких думок про віру, то є про справи світські, податки, військо, дороги, господарство і т. д.

В більше просвічених сторонах так роблять навіть найгарячіші прихильники церковних думок. Це тілько у нас непросвічені попи думають, що вони мусять опиратися радикалам, а в других сторонах то до радикалів належать і попи, і навіть єпископи церкви, і виступають за радикальними думками про громадські справи спільно з протестантами і навіть людьми, котрі не хотять належати ні до якої церкви. Так в Ірландії є велике радикальне Товариство земельне, котре змагає до того, щоби уся земля належала до хліборобів, і в тім товаристві беруть участь латинські попи поруч із протестантами. Так у Швейцарії є Робітницька Спілка, до котрої належать робітники всеї держави, латиняни, протестанти й безцерковники. Спілка та прямує до такого упорядкуваня фабрик, якого бажають соціалісти. Недавно в швейцарській державній раді було постановлено завізвати всі уряди, щоби видали однакові закони на користь робітникам про працю на фабриках, і підняли сю справу в швейцарській раді державній два посли, один найгарячіший римський католик, а другий безцерковний професор. В Англії недавно помер римсько-католицький архиєпископ Манінґ, котрий був кардиналом, то є найвищим церковним достойником, що вибирають з-поміж себе папу. Так той Манінґ був радикал,

обставав за робітниками враз із соціалістами, домагався, щоби кожній родині була забезпечена праця і прожиток, щоби робітники не працювали на фабриках більше, ніж десять годин на день, а в копальнях то не більше, як вісім годин. Кілька років тому назад, коли робітники в англійській столиці Лондоні справляли велику процесію і віче, де домагалися закона про восьмигодинну працю, то несли портрет кардинала Маніна поряд з портретом звісного соціаліста Карла Маркса, котрий з роду був жид, а відтак належав до зовсім безцерковних вільнодумців.

Так то по просвічених сторонах люди вже знають, що віра сама по собі, а громадські справи самі по собі, що кожний може думати про віру, як хоче, а в громадських справах люди всяких думок про віру можуть виступати спільно. Пора се знати і у нас.

ВІДПОВІДЬ

Позаяк я не певний, що моя одповідь Вам дійде до Вас дорогою приватною, то одповідаю прилюдною. До того ж я думаю, що в нашій кореспонденції єсть деякі точки, варті публічного обсуду.

Звісно, я постараюсь виповнити Вашу просьбу, настілько це для мене можливо, — тобто сунути одповідні звістки в деякі газети, але мушу сказати Вам, щоб Ви не багато ждали од мене, а ще менше ждали плоду од мого заходу. На те єсть багато рацій і індивідуальних, і загальних.

Індивідуально я почуваю в собі далеко не багато сили голосу, щоб говорити перед Європою в імені України, далеко менше, ніж почував її 12-15 років назад. Тоді я мав рації вважати себе репрезентантом значної части інтелігенції української, спеціально посланим нею за границю, щоб заложити вільну українську пресу і говорити з европейським громадським судом. Коли в чому була різниця межи мною і тою інтелігенцією, а надто в Вашім преславнім місті, то хіба лишень в тому, що я був не так радикально-революційно настроєний, як вони. Я зостався при старих думках — тимчасом коли мої колишні політичні товариші значно подались назад. Я кілько разів получав од многих із них прямі заяви проти всяких політичних виступів українських, в тім числі навіть проти таких, як печатання «Політ[ичних] пісень укр[аїнського] народу» або «Поезій Шевченка», заборонених у Росії, як проти вчинків, «шкодливих укр[аїнській] справі». Я не згодивсь з такими думками, але мусив змінити характер виступів своїх перед европейською публікою. Звісно, я не пропускав нагоди говорити перед нею про Україну в печаті і на наукових конгресах, але виступав я зовсім індиві-

дуально, переважно як етнограф серед товаришів по науковій праці: так, я виступив з рефератами про українські матерії на фольклорних конгресах в Парижі, Чікаго, в різних журналах і т. ін. Так і тепер я можу написати од себе кілька кореспонденцій в ріжні євро[пейські] газети, з котрими маю зв'язки.

Звісно, я сам не думав зрікатись політичної роботи і прийняв досить активну участь в акції р[усько]-укр[аїнської] рад[икальної] партії в Галичині. Тільки ж всі проби мої притягти моїх головних контрагентів і сотрудників по «Громаді» до підпори праці цієї партії як до такої, котра, власне, єсть лишень більше локалізованим (і в цьому змісту більш націоналізованим) прикладом принципів «Громади», не довели майже до нічого. Спеціально з Вашого преславного місця, в котрому я в 1875 р. всилу одстояв, що «Громада» не була прямо бунтарським органом, я не дістав навіть відповіді ні на печатні, ні на приватні листи до старих контрагентів.

В імені кого б став тепер я говорити перед Європою? В імені Вашого кружка молодіжі? Так скажу Вам прямо, Європі мало інтересний голос кружка, а такого класу політичного, про котрий часто говорять росіяни — «молодіж», За-х[ідна] Європа не зна. В ній і в старі часи «Молодої Італії» та «Молодої Германії» назва «молода» значить, власне, «н о в а», і під нею стояли і молоді, і старі — Маццині[1], Гарібальді і т. ін., через те вони і домоглися свого.

До того і в самій Зах[ідній] Європі, навіть в спеціальних гуртках, інтерес до українства впав проти недавніх часів. Років 15-20 тому назад на Україні появлялись етнографічні видання, про котрі можна було писати в європейських журналах; писав про них і я і розсилав їх європейським ученим, котрі про них теж писали. Тепер що робиться по цій части на Україні? Що печатається в Галичині, де єсть навіть українська академія в формі Тов[ариства] ім[ені] Шевченка? Окрім

того, років 20-15 назад зах[ідні] європейці почули про укр[аїнську] літературу як про новину, котра подавала інтересні надії, їм говорено було, — в тому числі і мною, — що ось, мовляв, піднімається нова література скривдженого історією, але талановитого народу, котра носить явно демократичний характер і хоче просто пристати до європейського передового руху — політичного, соціального і культурного, хоче переносити в найглибші мужицькі маси, в сільські хати (на котрі в Європі звичайно опирається реакція) найпоступовіші європейські ідеї. Європа ждала від нас чогось нового і сильного.

По правді кажучи, ми обманили надії, і тепер мені самому часто соромно буває дивитись в очі європейським писателям, з котрими я говорив про Україну в 1870-ті роки, коли вони тепер питають мене: «Ну, що нового робиться в Вашій Україні?».

От тим-то й важко мені тепер забирати голос у Європі про Україну. Ідеальних прихильників всесвітньої вольності, цих, свого роду, Дон-Кіхотів, не може бути багато. Більшість людей, навіть добре цивілізованих, керуються близькими інтересами або цікавістю до нового, ефективного. Через те все тепер на континенті Європи російський уряд далеко інтересніший, ніж російські опозиційні елементи, а надто такий слабий, як український. Мені навіть дивно, як можете Ви мати надії на Францію. Та в французькій печаті тепер не пускають голосів навіть авторитетних писателів, як тільки вони хотять щось скритиковати в поступках рос[ійського] уряду. «Ви можете поставити армію на прусській границі, ви всі — ліберали, нігілісти, федералісти і т. ін.? — сказав мені не так давно досить звісний французький писатель, — а цар Ваш може». І я йому нічого не вмів на те сказати, окрім того, що при армії царській будуть знову і дурні шефи, і крадливі інтенданти, але він мене не став слухати. В Германії тепер теж

пройшла мода нападати на Росію, мода, котра, зрештою, ніколи не доходила до того, щоб систематично критикувати, як поступа ро[сійський] уряд не з німцями балтійськими, а з слов'янами своїми. В одній Австрії приймаються охоче всякі звістки проти російського уряду, так зате й проти громади, і народу, і зовсім не з тою ціллю, щоб нам, підданим царя, було ліпше, а з тою, щоб визискати всяку чорну звістку про Росію на користь тепер пануючих партій в Австрії — німецьких, польських і угорських, так що нам навіть соромно обертатись в австрійські газети. Зрештою, як тілько повернулось на торговельний трактат з Росією, так і австро-німецькі газети почали підлещуватися до царського уряду. Так, не далі як сьогодні ж, в один час з Вашим листом, я получив номер «Neue Freie Presse», в котрім знайшов допись з Петербурга про те, що трактатом з Германією і засватанням наслідника з німецькою принцесою реакція в Росії скінчилась і уряд злився з народом, а поряд з тим замітку, котра жде найліпшого од перереформи мін[істра] Муравйова в судовій реформі 1864 р., що мовбито не одповідала стану речей в Росії і т. д.

Тільки в Англії єсть деяка купка людей, справжніх філантропів, сторонників всесвітньої вольності, і в них можна знайти спочуття і для українського горя, та не думайте, що це спочуття може тепер мати практичну вартість і навіть великий інтерес. Я з власної проби знаю, що англічани більш мають інтересу до справи, напр., штундистів, ніж до справи української мови, вартості котрої вони не розуміють.

Щодо практичних послідків, то Ви зовсім помиляєтесь, коли думаєте, що рос[ійський] уряд прислухається до голосу европейської преси. Поляки не то що ми: вони давно мають зв'язки в Европі, котра давно звикла оступатись за них, та що з того? Далі вся Европа не хвалить поступовання рос[ійського] уряду з католиками, протестантами, уніатами. Спе-

ціальні товариства обертались не раз в цій справі до уряду російського, просячи в нього віротерпимості. А що вийшло? Ще недавно Побєдоносцев не спинився одповісти на адрес Alliance Evangélique в цій справі зовсім, як Пилип II Іспанський.

Це стара історія про кота в байці:

А Васька слушает да ест!

По всьому виходить, що лік, хоч не скорий і важкий на українські лиха, лежить лишень в руках самих українців, — в тім числі і в Ваших, молодіж українська. Перш усього Ви мусите тілько учитись, щоб стати серйозними європейськими поступовцями, щоб піднімати українську науку, літературу і політику з теперішнього упадку. Дон-Кіхотів, котрі готові б були проливати навіть чорнила, напр., за теперішню літературу українську, не знайдете.

Ви, напр., ображаєтесь тим, що заборонили в Росії «Зорю» і «Дзвінок», і я, звісно, ображаюсь, але по совісті можу про це говорити лишень в такій формі: навіть такі пусті по змісту видання заборонили — єдино за слово українське! Візьміть, напр., «Зорю» за 1893 р. і побачите, що вся вона була заповнена пустою повістю Нечуя, безпорадною драмою Старицького і працею проф. Огоновського[2] про речі, котрі далеко ліпше виложені в «Истор[ии] русской этнографии» Пипіна. А що було в «Дзвінку», то навіть пам'ятати важко. Одно лишень враження в мене зосталось, що в редакторів і сотрудників нема до цього діла, ні дотепу, ні фахового образовання, ні плану видання.

Хто-небудь скаже, що цензура російська вже була б давно не потерпіла ліпших видань (Ви майже те й кажете), — ну, так цим, власне, вся суть діла і поріпшена.

Коли українські писателі дійсно мають що сказати світові сильне і нове, то нехай просто закладають в Галичині науково-літературні товариства (не з головою ренегатом і

єзуїтом, як Тов[ариство] ім. Шевченка, і не з попівською цензурою, як «Просвіта») і журнали, котрі б не звертали увагу на рос[ійську] цензуру. На перших порах було б важкенько вдержувати такі товариства і журнали, хоч, може, коли б повернути на це хоч ті гроші, котрі проїдаються щороку в честь Тараса, то можна б було покрити половину видатків. Звісно, нелегко б було і перевозити заборонені в Росії видання через границю, але зовсім не неможливо. Та в усякім разі вони б служили тому, щоб дійсно просвіщати все ж таки 3 1/2 мільйона синів нашого ж народу, австрійських русинів. Та дійсно свіже, талановите, те, що одповіда хоч одним боком потребам громади, знайшло б собі дорогу і в Росію. Цензура не перешкодила всій письменній Росії вивчити напам'ять «Горе от ума». Шевченків «Сон» і «Кавказ» читали більше тоді, коли вони ходили в рукописях, бо тоді вони більше відповідали літературному смаку публіки, ніж тоді, коли вони були напечатані хоч за границею. І тепер все-таки вся Росія чита в рукописях і заграничних виданнях заборонені цензурою твори гр[афа] Л. Толстого, бо вони, хоч з приміткою містики і чудацтва, все-таки попадають в демократичний, гуманний і противоцерковний настрій публіки. Так само було б і з свіжими українськими творами.

Про політичну діяльність у Росії я говорити не зважуюсь, а надто з молодіжжю, бо я був завше противний завчасовій політичній акції молодіжі, котра мусить перш усього набути собі загальне (в тім числі і політичне) образовання і спеціальні відомості, щоб з ними жити в громаді. Та все-таки одно я маю право сказати, що нічого себе обманювати: поки в Росії не буде політичної волі, доти український рух не буде мати там серйозного ґрунту. Політична ж воля в Росії не може бути осягнута інакше, як спільною акцією всіх її освічених народів. Тож і українолюбцям треба кинути надії, що вони

можуть чогось осягнути безполітичною культурною працею, а рівно надії на Австрію. Це все маніловщина, за котрою ховається певна доля чичиковщини.

Тож українцям зостається або терпіти, або ставати перше до пропаганди, а далі до акції в цілях політичної вольності в Росії. Поки ж що треба їм підпирати демократичну політику в Галичині, політику радикалів. Говорячи таке, я зовсім не думаю ідеалізувати галицьких радикалів. Вони можуть мати тисячі хиб, та діло не в них, а в принципах радикалізму, котрі одні можуть одповідати інтересам нашої плебейської нації і котрі лишень новіша европейська форма всього живого, що думалось і робилось на Україні з XVI ст.: в повстаннях народних, в Запоріжжі, в обществі «Соединенных славян», в Шевченку і братстві Кириловськім, в більш образованих кружках хлопоманів і українофілів 1860-70-х років і т. д. Галичина тепер — єдиний куток України, де інтелігенція може стати прямо перед масами і попробувати передати їм свої науково-поступові думки, організувати їх для боротьби за свої власні інтереси. Тут може бути зроблена ясна проба того, чого варті українські національно-демократичні і поступові тенденції. Проба та не може зостатись без послідків і в Росії. Уже і тепер маленькі результати, осягнуті галицькими радикалами, напр., віча народні, возвіщаються депешами телеграфних агентств на всю Европу і проходять і в усі газети російські. Уже і тепер про радикальний рух галицький писано було в російських часописах більше, ніж про щонебудь українське за цілі 10-15 років. Коли в Галичині виробиться численна свідома українська демократія — світ заговорить про неї дужче і українством заінтересуються і в Росії не лишень самі тісні кружки, а вся освічена громада. І купи людей з неї захотять бачити те ж саме і в себе. Коли ж цього захоче численна частина освіченої громади, то вже чи тим, чи другим способом вона того доб'ється.

Ось де правдиві ліки на наше теперішнє горе!

Лишень тоді, коли ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Європа. Наївно ждати, щоб загал людей, навіть найгуманніших, турбовався з-за других лишень того, що їх б'ють. Мало хіба кого б'ють на земній кулі?! Люди інтересуються звичайно лишень тими, хто одбивається — і таким лишень звичайно і помагають.

ВСЕОБЩЕЕ ГОЛОСОВАНИЕ И РУСИНЫ В АВСТРИИ

Характерными явлениями в современной политической жизни Австрийской империи представляются в Цислейтании — движение в пользу расширения избирательного права до поголовной подачи голосов, а в Транслейтании — требование невенгерских народов признания их национальных прав. По всей вероятности, оба движения сольются в одно. Нынешняя цензовая система выборов в Транслейтании дает искусственное преобладание элементу более богатому, — венграм. В Цислейтании же, хотя различные народности и не так притеснены, но теперешняя избирательная система — трехклассная (крупные землевладельцы, города и сельские общины), с двойным избирательством для селян и с особенно хитрым распределением числа голосов по классам и провинциям — вовсе не имеет целью дать равноправное представительство разным общественным элементам, даже соответственно количеству платимых ими податей, как это объявлялось при составлении нынешнего избирательного закона. В западных провинциях Цислейтании этот закон благоприятствует немцам, в Галиции — полякам, и везде — феодальной аристократии; составлен он точно нарочито так, чтоб и при парламентском правлении перевес в государстве остался в сущности за бюрократией, как и во времена абсолютизма, только в других формах. И, действительно, различные общественные и национальные элементы, не имея естественного представительства ни в провинциальных сеймах, ни в державной думе, только нейтрализируют друг друга и не в состоянии даже составить парламентского большинства, так что вот уже больше 15 лет в Цислейтании правит «надпарламентское» министерство гр. Таафе, стоящее «над партиями», как гово-

рит его шеф, и кое-как составляющее себе чуть не в каждую сессию новое подобие большинства.

Мало-помалу противоестественность такого порядка вещей раскрылась перед значительною частью австрийского населения, и многие пришли к убеждению, что выход из него может быть только в установлении поголовного избирательного права. Из теперешних политических партий в венском парламенте решительно заявили себя в пользу такой реформы немецкие демократы и младочехи[1]. Вообще, славянам эта реформа может быть только выгодна, но словинцы и далматинцы еще боятся пристать к агитации в ее пользу, чтобы не стать в оппозицию с правительством, от которого они получают по временам и еще надеются получить уступки «надпарламентским» способом; поляки же, т.-е. шляхетское большинство польских политиков, не желают выпускать из своих рук политической власти в своем крае и своего преобладания над русинами, почти исключительно селянами, а эта власть и это преобладание вполне обеспечиваются теперешней избирательною системой, которая вдобавок, имея последствием отсутствие в венском парламенте твердого большинства, дает польским депутатам значение решителей судеб, смотря по тому, на чью сторону они станут.

Из всех славянских народов Австрии нет другого, более обиженного теперешним порядком, в том числе и избирательным законом, как русины*, так как они осуждены оставаться в меньшинстве даже и в галицком сейме, даже и тогда, если бы выборы производились без всякого вмешательства полиции, находящейся в руках поляков. Судя по этому, следовало бы ожидать, что движение в пользу поголовной подачи голосов встретить себе энергическую поддержку со стороны русинских политиков. Но на деле это далеко не так. Малоразвитые политически вожди русинов, члены старой партии,

* Українці (упор.).

или так называемой москвофильской, и «молодшей», так называемой украинофильской, или народовой, держатся вообще консервативных идей и предпочитают политику скромного услуживания существующим министерствам смелым пробам опереться на свой народ, пробудив в нем политическое и социальное самосознание.

Но в недавнее время формально образовалась в Галиции «русско-украинская радикальная партия»; она решительно отделилась от народовцев, в сущности потерявших право на это название и передавших это право радикалам, особенно после пробы «угоды»[2], или соглашения с польскими магнатско-клерикальными кругами в 1890 г. Радикалы сделали из агитации в пользу всеобщого и тайного голосованния главное свое политическое дело на настоящее время. С этой целью в восточной (русской*) Галиции они собирали несколько митингов и распространяли для подписей проекты петиций в сейм и парламент о такой реформе. Прошедшим летом с этою целью образовано в Коломые, — центре края, называемого Покутием, где радикализм более пустил корни в сельском населении и где выходит два радикальных органа, «Народ» (для интеллигенции) и «Хлибороб»[3] (для крестьян и мещан) образовалось специальное политическое общество для агитации в пользу вышеозначенной политической реформы. Статут этого общества «Народна Воля» (свобода) утвержден правительством 17 июня 1893 года. Главные параграфы этого статута — 1-й и 2-й. Они определяют цель и средства общества.

«Цель общества, — читаем в статуте, — есть социально-политическое образование возможно более широких кругов русского народа в Галиции, а прежде всего в уездах покутских: Коломыйском, Снятинском, Косовском, Городенском и т. д.; оборона прав гражданских и старание всякими закон-

* Українській (упор.).

ными средствами о расширении этих прав в радикально-демократическом направлении, а, особенно, введение всеобщего, непосредственного и тайного голосования при выборах во все представительные учреждения.

«Для достижения этой цели служат обществу следующие средства:

а) Собрания членов общества для обсуждения дел политических, культурных и экономических и постановление на этих собраниях соответственных резолюций. Собрания эти могут происходить в каждой местности в Галиции.
б) Публичные, равно доступные для членов и нечленов общества, митинги (вича), которые тоже могут происходить в каждой местности в Галиции.
в) Публичные, общедоступные для членов и нечленов, чтения, производимые членами общества или лицами, нарочито с этой целью приглашенными, а также вечера и содержание читален и библиотек.
г) Издание газет, воззваний, книг и всяких брошюр, а также поддержка таких изданий.
д) Законное влияние на выборы в представительные учреждения государственные, областные, уездные и общинные.
е) Высылка петиций, адресов, мемуаров и депутаций». (Переведено с украинского).

Статут этот подписан пятью лицами, из которых два адвоката, один журналист и двое крестьян. 30 июля было первое учредительное собрание общества, на котором присутствовало 250 лиц, почти исключительно крестьян. В число членов вписалось 200 лиц, из которых 160 тотчас внесли членский взнос: по 20 крейцеров. Тогда же выбран быль распорядительный комитет, общества из 8 лиц, между которыми один адвокат (доктор прав Данилович), один адвокатский помощник, один председатель торговой ассоциации кустарной промышленности карпатских горцев (Гуцульска Спілка), один

журналист (редактор «Народа» и «Хлибороба», М. Павлик) и четверо крестьян. «Головою» общества избран доктор философии (по славянской филологии) Ив. Франко, известный галицко-русский поэт* и беллетрист.

Агитация среди самих лиц галицко-русского народа в пользу всеобщего избирательного права заставляет уже считаться с собою и политиков старых галицко-русских партий. «Москвофилы», поставленные вышеупомянутою «угодою» 1890 г. в оппозиционное положение, начинают обращаться сочувственно к этой агитации, хотя со свойственными им колебаниями и стремлениями. Так, сеймовый депутат доктор Антонович не решился явиться ни на одно русское виче, созванное радикалами, но появился на виче, созванном в Перемышле польскими прогрессистами и произнес там речь в пользу всеобщего голосования, по-польски, хотя там же один крестьянин-русин, радикал, говорил по-русски. Старые украинофилы, связавши себя «угодой» с польскою магнатско-клерикальною партией, должны были высказываться отрицательно по отношению к всеобщему голосованию. Но в прошлом году выяснилось, что польские политики, в сущности, очень неохотно идут на уступки русинам даже в формально-национальных пунктах, а в то же время массовое стремление к эмиграции крестьян в Россию открыло всю социальную бездну, какая разделяет галицко-русский народ и польскую шляхту. «Угода» сильно поколебалась, и теперь староукраинофильские политики выступили с своим, хотя менее радикальным, проектом избирательной реформы. По этому проекту число депутатов от селян Галиции должно было бы быть увеличено, и выборы от них должны бы были сделаться прямыми, а не двойными. Само собою разумеется, что проект этот был отвергнут польским большинством галицкого сейма даже без обсуждений и послужил только для удостоверения невоз-

* Український (упор.).

можности соглашения между галицко-русской демократией и польской шляхтой. Староукраинофильские политики никаких дальнейших действий в пользу своего проекта реформы не предпринимают, тем более, что часть из них, представляемая журналом «Правда»[4], занялась новой «угодой», — реформой галицко-русской униатской церкви в приятном для польских магнатов-клерикалов ультрамонтанском направлении. Но среди младших галицких украинофилов, особенно в провинции, развивается сочувствие к производимой радикалами агитации в пользу всеобщего голосования, а потому можно надеяться, что агитация эта будет расширяться, тем более, что движение в пользу этой реформы в западных провинциях Австрии становится все более энергическим. Благополучное окончание подобного же движения в Бельгии придает силы и австрийской демократии.

Для славян и, в частности, для русинов австрийских реформа избирательная в демократическом духе будет иметь решительное значение, так как она впервые поставит каждую славянскую национальность на собственные ноги и даст ей такое представительство в советах общинных и уездных, в сеймах областных и в державной думе, какое ей надлежит по ее численности. Поставивши же каждую славянскую народность Австрии в возможность самой ведать свои дела, избирательная реформа австрийская будет иметь влияние и на постановку славянских теорий не в одной Австрии. Реформа эта заставит каждое славянское племя заниматься своими делами дома, не развлекаясь ни надеждами на помощь извне, ни опытами блоготворительности за границей.

ПРОПАЩИЙ ЧАС

Українці
під Московським царством
(1654-1876)

Плакати про старовину, бажати вернути її — завжди даремне діло, а особливо для нас, слуг «простого» українського народу. Ми знаємо добре, що того, чого ми хочемо, не було ще ніколи на світі, а тільки буде колись, як люди стануть далеко розумніші, ніж тепер. Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні і два десятки років після того, як козаки українські за приводом Богдана Хмельницького піддались під руку «царя Восточного, Московського», у 1654 році. Перше, що кинеться в очі, як глянеш на Україну в часи Хмельницького і на Україну цього часу, ось що: тоді була козаччина, тепер нема. Вчені люди, що пишуть історію, чужі, а то й наші, завсігда кажуть: така зміна і мусила бути; козаччина — діло не пригідне для життя чоловічого; козаччина появилась у гіркі часи життя люду руського, тоді, як його неволив татарин та лях; козаччина своє одслужила: вона обороняла землю українську од чужих, поки могла, поки на півночі не вкріпилась велика братня держава, Московське царство, потім прилучилась до нього, — передала в руки його свою воєнну працю і мусила одступити туди, де була ще потрібна, на далекий край руського царства, на Кубань, щоб там битись з невірами. На Україні ж мусили завестись інші порядки, стрій держави для життя мирного: промислового, ремісничого, наукового, умілості. Далі кажуть вчені люди, що нібито проти московської держави і її порядків на Україні впирались хіба які завзяті вояки, що не хотіли знати нічого, окрім «лицарства», та змінники, котрих збивали

вороги народу руського, та люди, звиклі до несупокою та до «шатости», як колись казали.

Розказуючи, яке то гарне життя завела по низовим Дніпровим степам цариця Катерина, що пороздавала землі панам та чужим, німцям-колоністам, московський професор Соловйов каже, що коли запорожці прохали, щоб їх землі зоставлено було за ними, то це б то значило, щоб краї ці, «Новая Россія повернулась в пустиню»*. Звісно, виходить, що цариця мусила військом знищити Запорожжя! Такі погляди виучують наші діти по школах та гімназіях і держать їх в головах своїх, не думаючи довідатись, чи правда воно чи ні, чи справді козаки, мов божевільні, тільки й думали, щоб завести круг себе пустелю, а що усе добре позаводили круг нас царі, котрі мусили викорінити тих божевільних розбишак, та й що ми справді живемо не знать в якім добрі!

Ось, приміром, д. де Пуле, чоловік бувалий і в Московщині, і в Литві, і в нас на Україні, де він був чи й є інспектором воєнної гімназії в Полтаві, чоловік, котрий не раз писав, що не може того бути, щоб на всій великій обширі царства руського були однакові порядки, та ще й порядки московських чиновників. А як торкнувсь цей д. де Пуле нашої України і написав статтю про Горленків та Ломиковських[1], ворогів царя Петра і прихильників Мазепи, то й забув, що він же сам писав про московські порядки**. Ось що говориться в кінці статті д. де Пуле, ось що прочитали ті тисячі письменних людей, що купують і читають на Україні «Вестник Европы»:

«Старая казацкая воля, старая казацкая слава, что по всему степу дыбом стала», выражаясь словами народного эпоса, могли существовать тогда лишь, когда было для них питание — войны с неверными, турками и татарами, защита и спасение русского юга от поглощения его Польшей. Но затем, когда

* Учебная книга русской истории, Сергия Соловьева, ст. 347.

** Малороссийские эмигранты при Петре Великом («Вестник Европы», 1872 р.).

удалось отстоять свою самостоятельность, когда стала мельчать борьба с неверными, казацкая слава, естественно, должна была становиться анахронизмом, переходить в область эпоса и только в нем быть окруженною поэтическим ореолом, в действительности же обращаясь или долженствуя обратиться в разбой, как обратилась она везде на русских окраинах, где казачество стояло живою стеною, защищавшею Русь от азиатских кочевников.

В Малороссии, где задачи казачества были шире и роль несравненно значительнее, чем на Дону, Волге и Урале, в начале прошлого века, и при Петре Великом, от прежней славной деятельности, от старой казацкой воли оставалась устарелая, на военный лад построенная община, в которой аристократия, «старшина», высшее военное сословие, резко отделяется от народа и, любя «волю» для себя, не признает ее необходимой для простого народа, которого начинает давить и порабощать задолго до введения крепостного права. Кроме русской народности и православия, в малороссийской военной общине не выработалось ничего оригинального, своего: все зачатки гражданской жизни, все формы ее были в ней польские. Самостоятельное существование было немыслимо: приходилось быть или Польшей, или Москвой. Но Польшей не захотели быть еще отцы и деды современников Мазепы и Горленко. Перейти к Польше значило повторять зады, отказаться от славного прошлого, ибо Польша, забрав себе почти $^2/_3$ русских земель, не перестала быть Польшей, не сделалася западной Россией, как некогда сделалась ею Литва; что же оставалось делать? Правда, дело сделано, и давно, еще Хмельницким; но Москва, московские порядки, московский деспотизм, московская грубость... Несомненно, еще до Мазепы и Горленко с товарищами, многие из малороссиян, без всякой мысли об измене, не раз и серьезно думали и передумывали об этом, вздыхали и поминали прошлое... Но вот появился гениальный человек и прошел по всей Малороссии

левого берега Днепра, прошел своею особою, с другими «москалями». Только старые, отпетые люди, вроде Мазеп, Горленок и Ломиковских, не могли в нем видеть нового русского человека, каких не давала прежняя Москва, но с какими легко можно было ужиться и малорусам, вкусившим, в высших своих слоях, через посредство Польши, европейскую гражданственность; вместо Москвы создавалась новая Россия, вместо москалей появлялся новый народ, русский, чуждый местной и этнографической узости».

Себто так виходить, що цар Петро був не москаль тільки, а такий новий русин, що вбрав в себе усе, що було доброго в українського і московського чоловіка, а ті порядки, які позаводились на Україні після нього, були нові европейські порядки, тобто воля не для самих тільки панів, як в Польщі, не для козаків тільки, як в нашій старій Гетьманщині, а для усіх людей: воля робити, думати, вчитись, говорити, *правитись народові, як сам хоче, ось як в Швейцарії та* тій Голландії, де вчивсь Петро кораблі строїти; або хоть така, як була вже й тоді в Англії, де вже не сам король правив землею, а з виборними хоть од панів та купців і міщан; або хоть не така воля, так хоть рівність, хоть льгота, коли не увільнення од кріпацтва, як то було вже й за часи Петра по Західній Європі, і як то незабаром сталось в ній скрізь за часи великого повстання французів. А до волі та рівності прибавим науку, освіту: за часи Петра вже жили Ньютон, Вольтер, Лессінг і т. д., що увільняли розум людський од путів попівських.

Так ось на яке добро пощастилось нашим прадідам перемінити старовину козацьку українську!

Шевченко узивав ту козацьку старовину «срамотньою годиною», казав, що він би оддав половину свого віку молодого, тільки щоб *забути тяжкі діла батьків наших*. Так то не жаль українським народолюбцям старовини своєї!

Чому б і не так! Розумні українці давно вже перестали плакати за старою козаччиною з її гетьманщиною. На Ук-

раїні якось не звикли дуже захвалювати усе своє, старосвітське, через те, що як недавно було тут щось подібне до власного царства та панства, то нікому було привчити українців пишатись своєю славою. Одну недовгу хвилину, як було тільки знов почали пізнавати освічені українці свою старовину, у 30-40 роки цього століття, горстка людей покричала про славу козацької України, але зараз же сама знайшла в ній плями, і тепер, коли хто хоче пізнати ті плями, пізнає їх найскорше з вчених праць українців: з звісних усім праць Костомарова, з коротких, але цінних Лазаревського «Про крестян та панів на Україні. (Малороссийские посполитые крестьяне)». — «Записки Черниговъ. Статистич. Комитета» т. 1. та й «Очерки малор. фамилий». — «Русский Архив», 1875 р.), Антоновича («Последние годы казачества на правом берегу Днепра»). Та й самий Шевченко, котрий попереду виспівував про «бунчуки й булави» гетьманські, скоро приглянувсь до гетьманщини, побачив, що там давили простого чоловіка і торгували Україною, запродуючи її то москалеві, то королеві, крикнув:

Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани,
Раби, підножки, грязь Москви! *
Чого ж ви чванитеся, ви,
Сини сердешної Украйни?

Уп'ять кажемо: чому б не так! Чому не проміняти мирну пряцю над ремеством або наукою на гарцювання по степах, щоб «скородити татарські** ребра»? Тільки оглянемося: чи багато вспіли ми в сій мирній праці, чи сповнилась хоть половина навіть того, «за що ми билися з ляхами, за що скородили списами татарські ребра», — бо хоть деякі із наших батьків, як деякі з усяких народів в свій час, любили війну для війни, били «невіру» за те, що він «невіра», та не всі ж тільки

* У Т. Шевченка цей рядок перед двома передніми (упор.).
** У Т. Шевченка українці «скородили списами» саме «московські ребра» (упор.).

затим і гарцювали по степам, щоб битись та гарцювати. І гарцювати наші батьки були примушені для того, щоб одігнати од свого краю гарцювання татарське та турецьке, що іменно не давало рости на Україні мирній праці над хазяйством та письменством. І не глядючи на се козацьке гарцювання, — відкіля ж і сама Московщина за батька й діда царя Петра та й за його самого брала і вчителів і духовних, як не з нашої України! Це кажуть і вчені московські, тільки якось не вміють держати в головах своїх одної думки. Вони навіть хваляться й тим, як де військо царське погарцює, — от хоть би по усяких Пруссіях та Швейцаріях, куди царі після Петра посилали й наших козаків та некрут, не знать для чого, тільки не для того, щоб боронити нашу землю.

Погляньмо ж на те, яке життя справді настало на Україні після того, як скасовано козаччину, на те, що ми дістали замість неї, — і як вийде, що Україна не зовсім згаяла останні двісті років, то чи справді через те, що в ній скасовано старі питомі порядки, а заведено нові, московські та петербурзькі. Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала вже років двісті мирному життю нашої землі і руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а зоставлено Донщину? Хіба степи донські не так же потрібні для «миру і освіти», як дніпрові і дністрові? Одповісти буде легко: Дон більш свій Московському царству, вірніший йому, хоть і Донові врізано волі, бо й він колись бунтувавсь! Ну, та це ми залишимо! Ми зовсім не заздримо «тихому Донові», — хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, як ще зосталось в нього, до других, ліпших часів, поки воно зійде буйним деревом. Тоді він непремінно згада, що колись Дон і Дніпро, як правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали кобзарі українські «славу війську запорозькому і донському, з усією черню низовою на многая

літа, до кінця віка» («Дума про те, як запорозький отаман Кішка вибавивсь із турецької неволі*»).

Ми лишимо других, а переглянемо, що ми самі, українці, виграли за останні двісті років, як пропадали наші старі «негідні» порядки, а зводились нові, московські і петербурзькі, будімто европейські.

Не знайдеш тепер такого европейця, котрий би не думав, що без волі народу, а при одній царській самоволі не може добре жити ніяка земля, що народ не може добре правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє самовольний цар. Тепер трудно знайти і таких людей, котрі б не згоджувались з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люди в тих краях, для котрих пишуться укази; тепер навіть і в руськім царстві заведено земства та городські управи, щоб хоть менші діла свої робили самі краєві люди, як самі знають, а не чиновники, що сьогодні тут, а завтра там.

А коли так, то що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра І, остервенілість Меншикова і німців біронових, дурості Павла І, солдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволю Миколи І, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували», бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямих хохлів», ніж своїх «руських». Хіба помоглось що-небудь і великорусам од того, що терпіли рядом з ними і «браття черкаси», вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство «царя восточного»? На що ж було руйнувати ті права краєві, ті ви-

* Це варіант назви «Думи про Самійла Кішку» (упор.).

борні уряди, які були колись на Україні, коли тепер усі освічені люди думають, що без краєвих прав та виборних урядників обійтись не можна? Двісті років мучення, поки царі доконали старі українські порядки, пропали, значить, даремне!

А все, що не робилось царським урядом для України після Хмельницького аж до 1775 р., коли зруйновано Січ, усе те роблено ні для чого, як щоб доконати старі українські порядки. І скільки то хитрощів пішло на те в московських бояр та петербурзьких чиновників, скільки муки прийняв простий українець, скільки попогнувся та призвичаївся ябедничати український пан та полупанок, поки це случилось, — для того, щоб потім признатись, що усі ці «нові» порядки нікуди не годяться!

Коли в 1654 р. Україна прилучилась до Московського царства, то була між українськими козаками, з одного боку, і московськими боярами і царем, з другого боку, ось яка умова:

«Прошение гетмана Богдана Хмельницкого к Алексею Михайловичу с приложением договорных пунктов»

Божией милостию великий государю царю и великий княже, Алексию Михайловичу, всея Великия и Малыя России самодержче, и многих государств государю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы, Богдан Хмельницкий, гетман войска запорожского, и все войско запорожское, и весь мир християнский российский, до лица земли челом бьет.

Обрадовался вельми спожалованья великого и милости неисчетныя твоего царского величества, которою нам изволил твое царское величество показать, много челом бьем тебе, государю нашему, царскому величеству, и служити прямо и верно во всяких делах и повелениях царских твоему царскому величеству будем повеки, только просим вельми, яко и в грамоте просили есмы, изволь нам, твое царское вели-

чество, в том всем пожалованье и милость свою царскую указати, о чем посланники наши от нас твоему царскому величеству будут челом бити.

1) Вначале изволь, твое царское величество, подтвердить права и вольности наши войсковыя, как из веков бывало в войске запорожском, что своими правами суживалися и вольности свои имели, в добрах и в судах чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались, но от старших своих чтоб товарищество суждены были: где три человека казаков, тогда два третьего должны судити.

[Под сими статьями помета думного дяка Алмаза Иванова[2].]

Сей статье указал государь и бояре приговорили: быть так по их челобитью.

2) Войско запорожское в числе 60 тысяч чтоб всегда полно было.

Указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью 60 тысяч человек.

3) Шляхты, которые в России обретаются, и веру, по непорочной заповеди Христовой тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, чтоб при своих шляхетских волостях пребывали и меж себя старших на уряды судовые обирали, и добра свои и вольности имели, как при королях польских бывало, чтоб и ныне, увидя такое пожалованье твоего царского величества, клонилися под область и под крепкую и высокую руку твоего царского величества со всем миром християнским. Суды земские и градские через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправлены быти имеют как и прежде сего; тако ж шляхта, которые казну свою имели по крепостям на маетностях, тогда и ныне, любо чтоб им поплачено или на маетностях довладети дано.

Сим статьям указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью.

4) В городах урядники из наших людей чтоб были обираны на то достойные, которые должны будут подданными твоего

царского величества, исправляти или удержати, и приход на лежащей в правду в казну твоего царского величества отдавати.

Указал великий государь и бояре приговорили: быть по их челобитью, а быти б урядником, войтом, бурмистром, райцом, лавником, и доходы денежные и хлебные и всякие на государя сбирать им и отдавать в государеву казну тем людям, кого для тое сборныя казны государь пришлет, над теми сборщиками смотреть, чтоб делали правду.

5) На булаву гетманскую, что надано со всеми принадлежностями староство чигиринское, чтоб и ныне для всего ряду прибывало.

Указал государь и бояре приговорили: быть по их челобитью.

6) Сохрани Боже смерти на пана гетмана (понеже всяк человек смертен, без чего не можно быти), чтоб войско запорожское само меж себя гетмана избирали и его царскому величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже тот давной обычай войсковой.

Государь указал и бояре приговорили: быть по их челобитью.

7) Имений казацких чтоб никто не отнимал: которые землю имеют и все пожитки с тех земель, чтобы при тех имениях добровольно имели; вдов после казаков осталых чтобы и дети такие же вольности имели, как предки и отцы их.

Быть по их челобитью.

8) Писарю войсковому чтоб, по милости его царского величества, одна тысяча золотых для подписков, также и мельницу для прокормления, что великий расход имеет.

Быть по их челобитью, давать из тамошних доходов.

9) На всякого полковника, чтоб по мельнице было, для того что расход великий имеют, но когда милость будет твоего царского величества, и больше того, чем твое царское величество пожаловать изволишь.

Государь пожаловал по их челобитью.

10) Также на судей войсковых по 300 золотых и по мельнице, а на писаря судейского по 100 золотых.

Государь пожаловал по их челобитью, а про судей допросить, сколько судей.

11) Также ясаулам войсковым и полковым, что на услугах войсковых завсегда обретаются и хлеба пахать не могут, по мельнице б им было, просить твоего царского величества.

Государь пожаловал по их челобитью.

12) На поделку снаряду войскового и пушкарей и на всех людей работных у снаряду, просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостиво призрение, яко о зиме, так и о станах, такожде на обозного по 400 золотых.

Государь пожаловал, велев давать из тамошних доходов.

13) Права, надання из веков от княжат и королей как духовным и мирским людям, чтоб ни в чем не нарушены были.

Государь пожаловал, велел быть по тому.

14) Послы, которые из века из чужих земель приходят к войску запорожскому, чтоб пану гетману и войску запорожскому, которые к добру б были, вольно приняты, чтоб то его царскому величеству в кручину не было, а чтобы имело против его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извещати.

Государь указал и бояре приговорили: послов о добрых делах приймати и отпусках, а о каких делах приходили и с чем отпустят, о том писать к государю; а которые послы присланы от кого будут с противным делом государю, и тех задерживать и писать об их государю; а без государева указу их не отпускати, а с турским салтаном и с польским королем без государева указу не ссылаться.

15) Как по польским землям дань вдруг отдается, воли бы есмя и мы, чтоб ценою ведомою давать от тех людей, которые твоему царскому величеству належат: а если бы инако быти не могло, тогда ни на единаго воеводу не позволять, о том договариваться разве бы из тутошних людей, обобравши вое-

воду, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавать.

Сей статье государь указал и бояре приговорили быть по тому, как выше сего написано, сбирать войтом, и бурмистром, и райцом, и лавником, а отдавать в государеву казну тем люд ем, кого государь пришлет, и тем людем над сборщиками смотреть, чтобы делали правду.

16) А то для того имеют посланники наши договариваться, что наехав воевода права бы ломати имел и установы какие чинил, и чтоб быти имело с великою досадою, понеже прав иному не могут вскоре навыкнуть и тяготы такие не могут носити: а из тутошних людей когда будут старшие, тогда против прав и установ тутошних будут исправляться.

О правах государев указ и бояр же приговор написан в иных статьях.

17) Прежде сего от королей польских никакого гонения на веру и на вольности наши не было, всегда мы всякого чину свои вольности и для того мы верно и служили; а ныне, за наступления на вольности наши, побуждены его царскому величеству под крепкую и высокую руку податься. Прилежно просити имеют послы наши, чтоб правился его царское величество нам на хартиях писанные с печатьми, вислыми, един на вольности казацкие, а другие — на шляхетские дал, чтоб на вечные времена непоколебимо было, а когда то одержим, мы сами смотр меж себя имети будем, кто казак, тот будет вольность казацкую иметь, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыклую его царскому величеству отдавать, как и прежде сего; такое и на люди всякие, которые его царскому величеству подданные, на каких правах и вольностях имеют быти.

Государь указал и бояре приговорили: быть по их челобитью.

18) О митрополите помянути имеют, как будут разговаривати, и о том послом нашим изустный наказ дал есмь.

Государь указал и бояре приговорили: митрополиту на маетности его, которыми ныне владеет, дать жалованную грамоту.

19) Такожде просити прилежно послы наши имеют его царского величества, чтоб его царское величество рать свою вскоре прямо к Смоленску послал, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправиться и с иными совокупиться для того, что войска ныне принуждены, чтоб никакой их лести не верили, если б они имели в чем делать.

Указал государь и бояре приговорили: про поход ратных людей объявить посланником, с которого числа государь сам и бояре, и ратне люди с Москвы пойдут, а к гетману не писать.

20) И то надобное дело припомнити, чтоб наемного люду зде по рубежу от ляхов, для всякого бесстрашия, с 3000 или, как воля его царского величества будет, хотя и больше.

Допросить, в коих местах по рубежу стоят.

21) Обычай тот бывал, что всегда войску запорожскому платили: просить и ныне его царского величества, чтоб на полковника — по 200 золотых, на ясаулов войсковых — по 400 золотых, на сотников — по 100 золотых, на казаков — по 30 золотых.

Отговаривать Великий государь, его царское величество, для православныя християнския веры, хотя их от гонителей и хотящих разорити церкви Божия и искоренити веру християнскую, от латынь оборонити, собрал рати многия и идет на неприятелей, и свою государеву казну для их обороны ратным людем роздал многую. А как было у гетмана, у Богдана Хмельницкого, государев ближний боярин, и наместник тверской Василий Васильевич Бутурлин с товарищи, и говорил с гетманом о числе войска запорожского, и гетман говорил: «Хотя число войска запорожского и велико будет, а государю в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут»; а говорил

гетман при их, и при суде, и при полковнике, и им ныне о том говорить не доводится.

22) Орда есть ли бы вкинуться, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступати, такожде и донским казакам готовым быть; а ныне еще в братстве дати сроку, а их не задирать.

Сказать: на Дон к казакам государево повеленье послано будет: будет крымские люди задору никакого не учинят, на них не ходить, а буде задор учинять, и в то время государь укажет над ними промысл чинить.

23) Кодак-город, который есть сделан на рубежу от Крыму, в котором пан гетман всегда по 400 человек там имеет и корм всякия им дает, чтоб и ныне его царское величество как кормами, так и порохом к наряду изволил построити; также и на тех, которые за порогами Коша берегут; чтобы его царское величество милость свою изволил показать, понеже нельзя его самого без людей оставити.

Допросить: по скольку корму человеку на тех 400 человек дают и за порогами для Коша сколько человек, и о чем за них бьют челом.

Доложить государю бояре говорили: которые государевы всяких чинов люди учнут бегати в государевы черкасские города имеете, и тех бы сысков отдавати».

Ми не считаємо цих переяславських статей за «верх премудрости» державної. Те, що ми тепер бажаємо, нам «собі дорожче», як кажуть купці, ніж те, що втратили українці. Переяславські статті писали козаки і думали про самих козаків. Вони вважали за Україну не всю землю, де живе український чи, як вони казали тоді, руський або російський, або малоруський народ, а тільки ту землю, де по давнім умовам козаків з поляками мусили жити козаки: не усю землю по Сян в Галичині і по гірний Дунаєць і гірські Тиси в Карпатах, а тільки по Случ (воєводства Чернігівське, Київське та

Брацлавське). Переяславські статті вмовлялись з царем тільки про волю козацьку, а «пашенного крестянина» зоставляли «должность обыклую отдавать его царскому величеству, как и прежде сего», значить, як було це за часи Польщі, проти котрої уставали і «пашенні крестяне» укупі з козаками. Ті шляхтичі, котрі верховодили канцелярією Хмельницького (та й сам цей батько козацький був шляхтич), не забули осібно написати в статтях переяславських про шляхту, щоб вона «при своїх шляхетських волостях пробувала, як при королях польських бувало, і щоб уряди судові, земські і городські, як і за Польщі було, вибирали шляхтичі», а не пашенні люди. Тільки козаки мали б свій власний суд, — після цеї умови!

Окрім козаків та шляхти, права і вольності вимовлені були для попів і ченців, щоб і вони мали те, що їм було надано од королів польських, значить, і землі з пашенними людьми, та для міщан, щоб вони обирали для себе і для своїх діл войтів і магістрати та ратуші, щоб то як тепер городських голів та городську думу.

Так-то зроблені козаками статті вдержували стару нерівність між людьми українськими і не дбали зовсім про пашенних людей, про бідних хліборобів. На користь їм можна б було хіба повернути 13 статтю, що «права, надані од князів і королів духовним і світським людям, щоб не були ні в чім порушені». Та тільки прав таких простим пашенним людям ніхто не давав. Поки що вони тільки зоставались вільними там, де повтікала шляхта. А як земля за ними не була признана, то потроху і стали ці прості люди обертатись у «послушенство». Сам козацький батько Богдан Хмельницький мав од королів польських надані села «на праве поместном с подданными». А посланці його, котрі їздили в Москву вмовлятись з царем про вольності козачі, — генеральний суддя Самійло Богданов і переяславський полковник Павло Тетеря, подавали в марці 1654 р. цареві челобиття, в котрім прохали,

щоб: «мне судье на местечко Имглеево-Стятый с подданными в нем будучими и со всеми землями издавна до Имглеева належащими и на тех землях подданными будучими, а мне полковнику на местечко Смелую також с подданными в нем будучими и со всеми принадлежностями, полями, лесами, уходами и озерами, которые имеют быть со всем, как и прежде было. И чтоб есмы были вольны в своих подданных, как хотя ими уряжати и обладати, мы и дети и наследники наши, которые бы имели от нас те маетности одержати; и чтоб до них никто, кроме нас и наследников наших, никакого дела не имел вечными времяны. Также чтоб нам вольно было на тех землях своих, которыя с милостивого жалования его царского величества будем имети, людей селить, как которые к нам будут приходити, мельницы ставити и всякие пожитки, какие-нибудь прежде были и какие сами можем привлащить и вымыслить можем, приспособляючи без всякой в том ни от кого помешки. Также потом челом бьем, чтоб нам вольно было всякия питья для своих же подданных держати, вино курити и откуп, как и звычай есть на Украине имети и при всем том извычаю, как в том крае ведется, пребывати». Про це усе просили пани Богданов і Тетеря у царя «привили на хартіях, золотими словами писаних».

Колись польські пани також позабирали землі і перш усього старались захопити затим такі струменти та заводи, що найпотрібніші хліборобові, або такі, котрі переробляють хліб — млини та винниці, щоб хлібороба держати в своїх руках, та захоплювати луки, щоб не було куди без плати хліборобові скотину вигнати, та ліси. Народ именно через те і піднявсь проти Польщі укупі з козаками, що «вражі ляхи» ріки і луки жидам заарендували, а тепер козацькі старшини, вмовляючись з московським урядом про козацькі вольности, почали вимовляти собі те, що за часи Польщі мали в себе пани

та їх рандарі жиди. Потроху почало йтись до нового кріпацтва, а Московське царство не тільки не зупинило цієї ходи, а ще помогло розростись злим зернам, що були в козаччині, а добрі заглушило.

А були в переяславських статтях і добрі зерна іменно такого устрою громадського, до котрого також прямують скрізь освічені люди. Тут умовлялось, щоб чужі люди у діла краєві не вступали, щоб усякий уряд був виборний, щоб ніхто без суду не був скараний і щоб судили свої люди, товариші, хоть козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так була на частину огорожена воля краю і народу од самоволі царської. Гетьман і старшина тільки нічого не сказали напроти слів бояр, посланців московських, об тім, що тільки козаки мусять присягати на умови з царем, а ні сам цар, ані посланці його не можуть, що «піддані тільки присягають царям, а царям не личить присягати підданим, і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то тільки тому, що польські королі невіри і несамодержці, і що коли прості козаки просять, щоб цар заприсягнув, то старшина мусить пам'ятати милість великого государя, що ради християнської православної віри і святих божих церков зволився прийняти козаків під свою велику руку, а тому мусить привести на вірність цареві військо запорозьке, а нерозумних людей, — цебто простих козаків, — вдержувати од непотрібних розмов». На ті усі права, які ми вище прописали, козаки пристали, як «на пожалования і милість царську», а не так як на право своє; наперед згоджувались дань давати і не так, як колись давали, тільки щоб не царські чиновники її збирали. Козаки вимовили своєму гетьманові, щоб до нього посли чужих царів приїздили, та тільки мусили гетьмани цареві казати, що до них ті посли говорили. Так козаки зоставляли у горі непорушеним самодержавне право царя над землею і підданими.

Однако як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було у государстві Московськім, то усе-таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав европейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня Російська імперія.

Всі знають, як з дуже малого почала рости теперішня воля народу в Англії. Як порівняти ті права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельним (1215 р.), звісну Велику Грамоту про вольності (Magna Charta libertatum), то вийде, що вони були не багато більші, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей.

Англійська грамота була писана після бунту проти короля, через те де в чому вона виразніше напира на права підданих перед королем, особливо на те, що король не буде брати податків без того, щоб не згодилась рада земська. Одначе про права і вольності осіб, громад і городів і в англійській грамоті не виразніше сказано, ніж в нашій. Деякі слова англійської грамоти мовби слово в слово такі самі, як в українських козацьких умовах з царем; ось напр. пункт 1), по котрому обіцяється, що церков англійська буде вольна і вживатиме усі свої права і вольності і що ніхто їх не дотикатиметься; або пункти 2, 16, 48, 49, у котрих король каже: «Ми подарували усім нашим вольним підданим у королевстві Англії за себе і за наслідників усяку вольність, котру пересчитуємо далі, — ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привілії,- наперед ніхто не буде ні задержаний, ні ув'язнений, ні в кого не одніметься добро його, ні права, ні вольності, ніхто не буде покараний смертію, ніяким способом без суда рівним з ним людей по законам краєвим»*.

* Dufau, Duvergier et Jaudet. Collections des constitutions, chartes et lois fondamentales des peuples de l'Europe, et des deux Ameriques, I, 362.

І англійська грамота вимовляла права і вольності найбільше баронам, панам, воякам! А далі, за великими панами, баронами, в Англії ширшу волю получили менші вояки, ось якби наші козаки, далі міщани, а тепер має її увесь народ. Скрізь в великих краях в Європі вольності попереду вимагали собі вояки, з котрих виходили пани, а далі вольності ширилися і обнімали більшу частину людей. Правда, скрізь ми бачимо, що зрівняння прав усіх людей у краї не йшло поруч з ширенням вольності. Ті, хто був поставлений нижче, міщани, селяни, аби тільки вибавитись з-під керування панського, раді були помогти королям уменшити вольності панські. Од того згодом скрізь уряд чиновничий узяв гору над виборним, та не до кінця. Все-таки з цієї виборної старовини щось зоставалось, що опісля підправлялось або підновлялось: які-небудь сойми, земства або таке інше. Земля, де найдовше зоставались такі старинні виборчі порядки та ради, швидше могла перебудуватись на нову вольну державу, де вже не одні краєві діла, але й більші, державні, не міг кінчати король та чиновники, не спитавши ради народної, сойму виборних, де не одного тільки пана, але нікого не можна було, як це й досі можна в Росії, ні замкнути, ні покарати без суду, де кожний має право вольно, що хоче, говорити, печатати книги і газети і їздити, куди хто хоче. Вигода України двісті років назад була в тім, що вона через війну з татарами, через повстання проти Польщі мала ще земський вольний, воєнний стан і виборний уряд, — вже тоді, як скрізь по більшій части європейських земель військо було вже не земське, а королівське, вербоване, котре слухало тільки королів та князів, коли вже уряд чиновничий узяв майже скрізь гору над виборним. До того на Україні простір і свіжа оселя на степах робили те, що більша частина сільського люду була на ділі вольною. А тоді вже були часи, коли встроїлись народоправства, або республіки Голландська і Швейцарська, а на який час було

і Англійська, котра хоть перемінилась вп'ять в королівство, та таке, в котрім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королівського, і в кінець розрослись зерна старої англійської вольності: король втратив право що-небудь зробити без ухвали ради земської, або в чім-небудь порушити право якого-небудь англічанина.

Тоді, як наша Україна прилучилась до Московського царства, такі вольності заводились не тільки по стародавньому звичаю, як було колись за часи городських народоправств руських до татар, або в Пскові і Новгороді, котрі вибирали і виганяли князів «по старине»; ні, двісті років назад вже думка про вольність піддержувалась і освітою, читанням книг про народоправства у греків та у римлян. Так же само двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала вменшати кріпацтво, котре українці майже скрізь тільки що скинули у себе, повставши проти польських панів.

Од того можна думати, що в Україні мала б з'єднатись старосвіцька вольність вояцька з новою, всенародною, про котру вже турбувались освічені люди в Європі, можна було ждати, що те, що завелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитою думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали, наприклад, про Голландську республіку, котра також одбилась од королів іспанських, як Україна одбилась од королів польських.

Навірно можна сказати, що якби Україна, одірвавшись од Польщі, стала була осібним княжеством, або королівством, або хоть і козацькою республікою, то з часом і в ній би узяли б більшу силу чиновники і пани над вибором і народом, як і скрізь це було. Та тільки навряд без помочі збоку, яку давала неволя московська, і пани вспіли б за яку-небудь сотню років переломити старосвітську звичайну вольність, бо вже через сто тридцять років скрізь прочули про таке діло, як зміна королівського порядку у Франції. Знівечити хоть

старосвіцьку, але свіже заведену вольність на Україні помогли застарілі невольні порядки тих держав, з котрими зв'язувалась Україна: панська Польща, а особливо ж порядки Московського царства, у котре увійшла Україна і в котрому вона знайшла знову панство, таке, як і в Польщі, та ще й царство, не дуже ліпше, як у Турції.

Ніяк не можна сказати, щоб народ московський чи великоруський був не способний до вольності. В старі часи і там були вольні городи, як і в Київській Русі, що потім стала Україною. Хто такі з первоначалку були псковичі та новгородці, чи наші українці, чи ні, — тільки в XIV столітті, тоді як ці народоправства були найдужчі, вони вже були великоруськими. Великоруси ж були й козаки донські, та яїцькі або уральські, котрих устрій був майже такий, як і в нашому Запорожжю. У великорусів задержавсь і досі стародавній вольний звичай володіти землею громадами і переділяти її по громадському приговору. Цей звичай, може, задержавсь через те, що земля великоруська велика і тут було місця донедавна ще усякому, та ще й через те, що хоть великоруси — народ і давній, як і другі новоевропейські народи, однако кожна оселя в ньому не дуже давня, бо народові усе приходилось переходити з місця на місце, тікаючи то од татар, то од ляхів, то од власного начальства, і кождий раз ніхто як громада робила займище на землі, рубала ліс і т. д. Устроювати артілі з виборними старшинами великоруси уміють, як рідко яка з других пород людських. Але такі громадські порядки здавна вже вдержались у Московщині тільки для малих громад, осель, артілів. А всі ширші справи, земські і державні, у Московщині здавна вже звикли оддавати в руки царя і його чиновників. Московщина внизу в селах — ще й досі молода земля, в котрій люди самі собою ще вміють правитись без начальства. А як держава Московщина стара, як наприклад і Франція. Рід князів і царів в Московщині не переривавсь

довго, і був свій, не те що в нас, литовський або польський. Церковний уряд теж завсігди був свій, от він і привчав народ слухатись царя, як божого помазанника. До того попереду татари підпирали московських князів, а як потім ці князі пішли й проти татар, то народ увесь став більш шанувати їх, а попи ще більше хвалили. А народ великоруський розлазився по землі такій широкій, що одна оселя тільки через те й не одривалась од другої, що задержувала спомин про Москву-матушку і царя-батюшку, і чим далі усе забував, що це мовбито серце Росії, Москва, було й єсть для всіх, навіть великоруських, земель просто навуком, а зовсім не серцем.

От через це усе уся історія Московщини, як і Франції за часи од XII до XVIII в., пройшла у тому, що чим дальше, все більше росла сила царського уряду над старосвітськими громадськими земськими порядками, чиновників над виборними. Так виросли чудні і не всякому зрозумілі ознаки життя державного, а почасти й народного в Московщині: внизу, в селах, поки не чіпається царське начальство, — у великоросів бачимо зовсім громадський дух і самоправ, немов в старих кантонах Швейцарії, а зараз над селом — царську і чиновничу самоволю, таку, котрої не бачила Європа навіть в часи, коли найбільша була сила королів і чиновників, при якому-небудь Людовіку XIV французькому або Фридериках прусських. До того треба придати велику різницю Московщини, наприклад, од Франції і других західноєвропейських земель. Тут, у Європі, завсігда була наука, котра вдержувала самоволю царську, помагаючи людям спізнати, що єсть доброго і в других нецарських порядках. Московщина ж, у лісах та степах, далека од старих освічених земель, була дика і не знала другого письменства, окрім церковного. Читала Московщина в книгах не про народ[опра]вства грецькі та римські, а про біблейські царства; бачила перед собою приміри не італьянських народоправств, не Англії, не Швейцарії, не Голландії,

а татар казанських, астраханських з їх ханською самоволею. Скрізь по Європі в XVI-XVII в. королі всилились і ламали вольності земські, та ніде не було такого скаженого душогубця, як Іван IV московський. До того скрізь в Європі, коли королі топтали вольності панів на виборні уряди, то хоть вменшали кріпацтво простих людей, в Московщині царі завели кріпацтво, тоді як воно вже щезало в Європі. Вп'ять і тут показалось таке, що Московське царство було й нове і старе. Старе воно було тим, що давно вже повелось і що народ вже призвичаївсь слухатись царя, а в XV-XVI в. воно стало як би наново заведене, бо саме тільки тоді московські князі поднімали землі у других князів, увільнились од татар і стали напирати на землю князів литовських. Московську землю мовби знову завоювали князі, так як би Францію французькі королі у IX в. або Англію норманські у XI в., і роздавали землю воякам своїм: боярам та дворянам, а щоб народ не тікав з цих земель, щоб у бояр та дворян завсігда були вояки-піддані для царської служби, то народ закріпостили.

От до якого то царства прилучилась наша Україна! Була вона мов новонароджена земля вольна, хоть і мала вже погані зерна, як початок кріпацтва, хоть воля її не була ще вкорінена в народ наукою, котра б показала, що іменно і треба людям зоставатись вольними та правитись тільки виборними. Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, — то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вольним же думкам, котрі росли вже в Європі укупі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А якби тепер серед українського

народу з'являлись думки та заміри стати проти зросту неволі, то вже тепер вони мусили б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і війська, а то і об народ, котрий розумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають «нашого царя» і т. д. От через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, щоб розростатись тому доброму, що було в козацьких українських порядках, воно топчеться царями або схне, — а зле поливається, розростається.

ПРИМІТКИ

Книга друга тому І доповнює науково-творче обличчя Михайла Драгоманова як історика, котрий обстоював потребу реконструювати події давнішої чи новішої історії незалежно від поглядів і концепцій попередників (коли вони у чомусь не збігалися з істиною, якою її бачив Драгоманов), незаанґажованого політолога і вправного, часом уцципливого публіциста.

Принципи видання його праць тут ті ж, що й у книзі першій. В кінці книги міститься алфавітний покажчик до всього тому, який підготувала А. Шашко.

Что такое украинофильство?

Стаття вперше опублікована в журналі «Русское богатство» за 1881 р. (т. 11). Підпис автора — М. Петрик. Друкується за першодруком.

1 ***«Русское богатство»*** — російський ліберально-народницький журнал, який виходив у Петербурзі з другої половини 70-х рр. до 1918 р.

2 ***Алексеєв А.*** — автор журналу, російський публіцист, який мав відвагу (а ще більше журналістського нахабства) полемізувати з Драгомановим-ученим щодо української справи, в якій добре не орієнтувався.

3 ***«Неделя»*** — петербурзький політичний і літературний тижневик такого ж спрямування, як і «Русское багатство». Виходив із 1866 по 1901 рр.

4 ***Решетников Федір*** (1841-1871) — російський письменник-народник, автор повісті «Подлиповцы», роману «Горнорабочие» та ін.

[5] ***Златовратський Микола*** (1845-1911) — російський письменник-народник, автор «Сільських буднів», оповідання «Гетьман» і ін. творів, перекладач (зокрема, творів Ю. Федьковича).

[6] ***...первые возражения против обпрусения Польши...*** — автор посилається на свою статтю «Восточная политика Германии и обрусение» (опубл. 1872), де він вказав на тотожність асиміляційної політики Німеччини і русифікаторської — Російської імперії.

[7] ***«Батьківщина»*** — львівський політично-економічний часопис, що виходив у 1879-1896 рр. під редакцією Ю. Романчука.

[8] ***Председатель «Сечи»*** — йдеться про студентське товариство «Січ» у Відні, яке в 70-х рр. очолював громадський діяч Остап Терлецький (1850-1902), однодумець Драгоманова у справі європеїзації українців.

[9] ***Волочиськ*** — населений пункт на Тернопільщині, де проходив кордон між Росією й Австро-Угорщиною.

[10] ***Валахи*** — стара назва румунів.

[11] ***Шафонський Опанас*** (1740-1811) — український історик, етнограф, статистик. Син козацького сотника і вихованець закордонних університететів, він став доктором медицини, президентом карної палати Чернігівського намісництва. У 1786 р. склав «Чернігівського намісництва топографічний опис...», виданий у Києві в 1851 р.

[12] ***Скабичевський Олександр*** (1838-1910) — російський письменник, критик, історик літератури.

[13] ***«Казки» Андерсена*** — книжка, яку переклав по-українськи М. Старицький. Ці переклади не знаменували ще, за Драгомановим, найвищого творчого здобутку української літературної мови.

[14] ***... одесские брошюры о Шевченке*** — можливо, мова про брошуру «Тарас Григорьевич Шевченко в отзывах о нем иностранной печати» письменника й історика Олексія Андрієвського (1845-1902).

На увагу українолюбцям у Росії

Стаття вперше надрукована у журналі «Народ» за 1890 р. (№9). Подається за першодруком.

1 ***Шелгунов Микола*** (1824-1891) — російський громадський діяч, літературний критик і публіцист, економіст і педагог. Зазнав урядових репресій. Автор «Нарисів російського життя», літературно-критичних праць «Російські ідеали, герої, типи», «Нові книги». Прихильно ставився до українського народу, писав про Марка Вовчка.

2 ***Лоріс-Меліков Михайло*** (1825-1888) — російський державний діяч вірменського походження, граф. Був харківським генерал-губернатором, міністром внутрішніх справ. Виявляв конституційні тенденції, перекреслені вбивством Олександра II.

3 ***Побєдоносцев Костянтин*** (1827-1907) — російський юрист, державний діяч, обер-прокурор св. Синоду. Впливовий реакціонер і україножер.

4 ***Штунда*** — прихильники баптистського напряму. В Україні існують із 60-х рр. XIX ст. до певної міри як реакція на російський дух православної церкви. Імпонували Драгоманову ідеалами любові до всіх людей і євангельського життя. Поскільки у Росії влада заповзятливо переслідувала штундистів, учений захищав їх у своїх статтях.

Чудацькі думки про українську національну справу

Стаття під дещо іншою назвою «Чудацькі думки (Листи на увагу мудрим людям через редакцію "Народа")» була надрукована в цьому галицькому часописі 1891-го року (№№7, 9-11, 13-14, 17-18, 20-24). У двотомному виданні праць М. Дра-

гоманова 1970 р. четверта і п'ята частини статті не друкувалися.

1 ***«Народ»*** — часопис-двомісячник галицької радикальної партії, виходив у першій половині 90-х рр. XIX ст. у Львові та Коломиї за редакцією М. Павлика й І. Франка. Заініційований Драгомановим, виходив частково на його кошти. Надрукував значну кількість статей ученого («Новоерівські овочі з усеукраїнського погляду», «Перли рутенства», «Найгірший ворог наш», «Українська штунда й мудрагелі нашої хати» й багато ін.), зокрема у першій із рубрик журналу, присвяченій політичним справам.

2 ***«Зоря»*** — львівський часопис-двотижневик, орган Наукового товариства ім. Т. Шевченка який виходив із 1880 р. до майже кінця 90-х рр. Спочатку редактором видання був комітет (Омелян Партицький і ін.), у середині 80-х рр. близьку участь у редагуванні брав І. Франко, а у 90-х рр. В. Лукич зробив «Зорю» всеукраїнським органом. На шпальтах «Зорі» (як і «Народу») точилася листовна полеміка Драгоманова з Грінченком. Журналу стосується стаття Драгоманова «Сліпі проводирі», надрукована 1891 р. у «Народі».

3 ***Впорядник «Зорі»*** — мова про Олександра Борковського (1841-1921) — українського громадського діяча, педагога і журналіста.

4 ***«Турист»*** — псевдонім ученого й громадського діяча Володимира Антоновича, який у часописі «Правда» 1889-го р. відтворив у своїй статті «Лист подорожнього» критичні міркування іспанця Помпейо Хенера про російську літературу.

5 ***...написав свої думки в «Зорі»*** — стаття «В справі відносин українців до російської літератури» Драгоманова за підписом «Чудак» з'явилася в часописі 1889-го р.

6 ***Земляк...*** — певно, це громадський діяч, історик Микола Ковалевський (1841-1897), який матеріально підтримував Драгоманова, «Народ», галицьких радикалів.

[7] ***Павлик Михайло*** (1853-1915) — письменник і громадський діяч, співзасновник галицької радикальної партії, редактор «Народу». Був співробітником і вірним послідовником Драгоманова, до його ювілею зладнав і видав, спорядивши власною передмовою, збірник «Михайло Петрович Драгоманов /1841-1895 // Його ювілей, смерть, автобіографія і список творів» (Львів, 1896). Павлик опублікував також листи і наукові праці Драгоманова.

[8] ***«Опеньки», «Перемудрив»*** — мова про розважальні твори, можливо, не найкращі в доробку авторів, — водевіль «Голодному й опеньки — м'ясо» І. Нечуя-Левицького та комедію «Перемудрив» Панаса Мирного. ***«Над Чорним морем»*** — «ідеологічний» роман І. Нечуя-Левицького, який не імпонував М. Драгоманову, зокрема через певну заданість дійових осіб.

[9] ***Боборикін Петро*** (1836-1920) — російський плодовитий прозаїк, автор творів не надто високої мистецької якості, що докладно відтворювали російське життя.

[10] ***«Боротьба»*** — надрукований у часописі твір, авторство якого приписують О. Кониському.

[11] ***Незлобін*** — псевдонім російського белетриста Олексія Дякова (1845-1895).

[12] ***«Слов'янська етнографія», «Горовенко»*** — стаття і хронікальний роман про долю українського інтелігента в Росії (повна назва «Юрій Горовенко») О. Кониського.

[13] ***Гордієнко (Гординський) Кость*** (? - 1733) — кошовий Запорозької Січі, який у 1709 р. виступив на боці Мазепи й до кінця життя протистояв Московщині. Особою Гордієнка цікавилася Леся Українка, планувала написати про нього п'єсу.

[14] ***Слонімський Леонід*** (1850-1918) — російський публіцист, автор статей соціально-економічної тематики.

[15] ***Щебальський Петро*** (1810-1886) — російський історик і публіцист, співробітник жандармсько-цензурних інституцій.

[16] ***...монографія про Палія й кінець козацтва*** — назва праці, виданої 1868-го р. — «Последние времена казачества на правой стороне Днепра».

[17] ***Свидригайло*** (1355-1452) — великий литовський князь, молодший син Ольгерда Ґедиминовича. Виявляв позитивне ставлення до української шляхти, прибрав православне ім'я Лев.

[18] ***Карпов Геннадій*** (1839-1890) — російський історик, професор Харківського університету. Цей дослідник України гостро виступав проти української історіографії, зосібна М. Костомарова, П. Куліша.

[19] ***Лучицький Іван*** (1845-1918) — український історик, професор Київського університету, депутат російської державної Думи.

[20] ***Юхименко*** — мова про українського історика й етнографа Петра Єфименка (1835-1906), засланого царизмом у Сибір.

[21] ***Ренан Жозеф Ернест*** (1823-1892) — французький письменник, філолог, історик релігій, автор популярних творів «Життя Ісусове», «Початки християнства» й ін.

[22] ***«Wisła»*** — варшавський етнографічний часопис кінця XIX — початку XX ст.

[23] ***«Archiv für Slavische Philologie»*** — берлінський славістичний журнал, виходив у міжчасі 1875-1920 рр. Редактор — патріарх слов'янської філології Ватрослав Яґіч.

[24] ***«Am Urquell»*** — німецький науковий журнал XIX ст.

[25] ***«Две русские народности», «Три національних типи народних»*** етнологічні статті відповідно М. Костомарова та В. Антоновича — Драгоманов не цілком справедливо оцінив другу з них.

[26] ***Стодольський Д.*** — псевдонім О. Кониського. Рецензію на його працю «Етнографія Слов'янщини» Драгоманов опублікував у ч. 1 часопису «Товариш» за 1888 р.

[27] ***Тіле Корнелій*** (1790 - ?) — голландський богослов і педагог.

[28] ***Кюнен Абрагам*** (Куенен, 1828-1891) — голландський теолог-реформатор (представник критичного напряму в теології), богослов, професор, дослідник Старого Заповіту.

[29] ***Бенфей Теодор*** (1809-1881) — німецький сходознавець, публікатор «Панчатантри» і «Сомадеви». В численних працях першим утілив принципи порівняльного методу. Його «теорія запозичень» справила значний вплив на М. Драгоманова.

[30] ***...прекрасна робота про родинне життя на Україні...*** — йдеться про надруковану в «Зорі» 1885-го р. працю «Про шлюб на Русі-Україні в XVI-XVII столітті» Ореста Левицького (1848-1922) — українського історика й белетриста, згодом другого президента Всеукраїнської академії наук.

[31] ***Вундт Вільгельм*** (1832-1920) — німецький психолог, фізіолог і філософ (неоспінозист). Творець модерного експериментального методу в психології, автор численних праць, зокрема «Психології народів».

[32] ***«Дрібна бібліотека»*** — львівська серія видань (14 випусків), що пропагували сучасні мистецтво й науку. Побачила світ у 1878-1879 рр. завдяки І. Франкові, М. Павлику, І. Белеєві, Є. Озаркевичу.

[33] ***«Наукова бібліотека»*** — серія науково-популярних видань, здійснена І. Франком у 1887-1888 рр. у Львові.

[34] ***«Літературно-наукова бібліотека»*** — серія видань, які І. Франко і В. Гнатюк видавали на початку XX ст. у Львові.

[35] ***«Жіночий альманах»*** — ідеться про альманах «Перший вінок» (1887). Упорядкований І. Франком, він об'єднав і представив твори жінок-письменник Східної і Західної України.

[36] ***Брандес Ґеорґ*** (Коґен, 1842-1927) — датський літературний критик, естет і ліберал. Знав багато мов і літератур, автор капітальної праці «Головні літературні течії XIX в.».

[37] ***Юзовського*** [напряму] — від псевдоніма Юзов, що належав Йосипу Кабліцу (1848-1893) — російському народникові, публіцисту.

[38] ***Баштовий*** — псевдонім І. Нечуя-Левицького, під яким він опублікував полемічну статтю «Українство на літературних позвах з Московщиною».

[39] ***Соловйов Володимир*** (1853-1900) — російський філософ і письменник, засновник релігійної теософської системи. Мав значний вплив на суспільну думку, літературу.

[40] ***Кареєв Микола*** (1850-1931) — російський історик, автор «Історії Західної Європи в новій добі» й ін.

[41] ***Лао-дзи*** (Лао-цзи, VI ст. до н. е.) — китайський філософ, засновник даосизму (від «дао» — розум, найвища істота, з якої слід злитись людині).

[42] ***Транслітавія*** (Транслейтанія, від Литави, правої притоки Дунаю) — стара назва краю Австро-Угорської монархії, що включав угорські, боснійські й герцеґовинські землі на відміну від Цислітавії — власне австрійських земель.

[43] ***Вульґата*** — переклад Святого Письма латинською мовою, здійснений св. Ієронімом (382-405 рр.) і затверджений Тридентським собором у 1546 р.

[44] ***Стойкович Опанас*** — професор Харківського університету (1802-1813). Опублікував у Петербурзі «Оповідання з святого письма», привласнивши працю над перекладом Біблії В. Караджича.

[45] ***Ґладстон Вільям Еварт*** (1809-1898) — англійський політик, один із творців державності, письменник-новістяр. Був консерватором, лідером лібералів. Кількаразово прем'єр-міністр, реформатор парламенту.

[46] ***Горалі*** (ґуралі) (з польськ.) — горці, волелюбні мешканці шотландських гір.

[47] ***Макферсон Джеймс*** (1738-1796) — шотландський учений-фольклорист і поет, автор підробки під кельтський фольклор, яку довго вважали автентичними піснями давнього барда Оссіана.

[48] ***Король Сміливий*** (Карл Сміливий, 1433-1477) — бургундський правитель, син герцога Филипа (Пилипа) Доброго. Вів боротьбу з французьким королем Людовіком XI.

[49] ***Закон 12 дошок*** — закон Давнього Риму, ухвалений близько 450 р. до н. е. з метою недопущення зловживань суду.

[50] ***Ґреґуар Генріх*** (1750-1831) — французький церковний діяч, єпископ.

[51] ***Фелібри*** — члени провансальського товариства «Фелібріж», заснованого у 1854 р. для збереження і плекання провансальської мови і літератури.

[52] ***...мішанина партикуляризма з унітаризмом*** — поєднання вірності місцевим традиціям краю і водночас протилежним до них централізаційним тенденціям.

[53] ***Віктор Емануїл II*** (1820-1878) — правитель Сардинії, потім перший король об'єднаної Італії.

[54] ***Lex Juzephovicia*** (лат. «юзефовичівський закон», від українофоба М. Юзефовича) — іронічна назва Емського акту 1876 р., за яким було заборонено ввіз у Росію українських книжок із-за кордону, друкування і видання українських книжок, українські вистави тощо.

[55] ***Конґресівка*** — частина Польщі з правами автономії, в російській термінології — Надвіслянський край. Утворена 1815 р., складалася з 10 губерній, у тому числі Холмщини. Існувала до 1918 р.

[56] ***Наумович Іван*** (1826-1891) — галицький священик, москвофіл, редактор, автор популярних книжечок.

Віра і громадські справи

Під назвою «Віра і громадські справи» вперше надруковано у бібліотеці «Хлібороба» (1892. — Ч. 3). Друкується за цим виданням.

Відповідь

Вперше надруковано у «Народі» за 1895 р. (№№15-16) як частина епістолярного діалогу «Лист гуртка молодих українців до М. Драгоманова і відповідь на нього». В цьому листі молоді українці просили авторитетного вченого ще раз ознайомити Європу з неволею батьківщини. Друкується за першодруком.

1 ***Маццині Джузеппе*** (1808-1872) — один із найвизначніших діячів італійського визвольного руху. Висланий закордон, заснував у Марселі революційне республіканське товариство «Молоді Італія».

2 ***... пуста повість Нечуя, безпорадна драма Старицького і праця проф. Огоновського*** — «Зоря» 1893 року друкувала повість І. Нечуя-Левицького «Поміж ворогами» (№№7-21), драму М. Старицького «В темряві» (№№19-23) та продовжувала — з 1886 і по 1894 рр. — публікувати «Історію літератури руської» О. Огоновського. Гострокритичні й не цілком справедливі оцінки художніх творів І. Нечуя-Левицького і М. Старицького зумовлені високою вимогливістю Драгоманова до українського художнього слова.

ПРИМІТКИ

Всеобщее голосование и русины в Австрии

Першодрук статті — у часописі «Вестник Европы» за 1894 р. (квітневе число) за підписом Р. Яр. Подається за

виданням «Политические сочинения М. Драгоманова» (Москва, 1908. — Т. II), після якого до зібрань ученого стаття не входила.

[1] ***Младочехи*** (молодочехи) — чеська політична партія, ліве крило чеської народної партії. У 1879 р. вилонилася з неї під цією назвою, інша частина стала називатися старочехами. Лідери молодочехів — Троян, Ґреґр, Сладковський. На основі цієї партії утворилася чеська національно-демократична партія.

[2] ***«Угода» 1890 р. («новоерівська»)*** — політичний компроміс між австрійським урядом і місцевою владою, з одного боку, та галицькими українцями, зокрема народовської партії. Остання у відповідь на намагання влади залучити українців Галичини на свій бік перетворилася з опозиційної на лояльну до уряду. Натомість від нього було одержано культурні поступки — визнання української мови крайовою, введення у школах фонетичного правопису тощо. З австрійського боку учасниками «новоерівської угоди» були намісник Галичини К. Бадені, маршалок Е. Сангушко, з українського — митрополит Р. Сембратович, Ол. Барвінський. Драгоманов (стаття «Неполітична політика» й ін.), а за ним і Леся Українка негативно поставилися до такого компромісу.

[3] ***«Хлібороб»*** — орган радикальної партії, часопис-двомісячник. Виходив у 1891-1895 рр. у Львові та Коломиї. В ньому Драгоманов опублікував статті «В Росії і у нас», «Відозва до руських етнографів», «Про братство хрестителів або баптистів на Україні» й ін.

[4] ***«Правда»*** — львівський науково-політичний і літературний щомісячний журнал усеукраїнського значення. Цей орган партії народовців виходив із перервами та з різною періодичністю з 1867 по 1898 р., протистояв «москвофілам». Його підтримували П. Куліш, О. Кониський, зокрема матеріально. З часописом співпрацювали, крім Куліша і Кони-

ського, М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, галичани В. Барвінський, В. Навроцький, О. Партицький, М. Подолинський, О. Огоновський. У 90-х рр. — орган «новоерівців». 1893-го р. у «Народі» Драгоманов опублікував полемічну статтю «Совісність "Правди"».

Пропащий час

Повністю розвідка вперше вийшла окремим виданням у Львові 1909 р., за яким тут і вміщується. У радянському двотомнику не передруковувалась із ідеологічних причин.

1 ***Ломиковський Василь*** (1778 – бл. 1848) — український поміщик із Полтавщини, нотомок гетьмана Апостола. Дослідник української старовини, словник якої склав. Збирав історичні матеріали, записував кобзарські думи.

2 ***Іванов Алмаз*** (Іванов Єрофей, номер 1669) — начальник Посольського приказу в Москві, речник Переяславської угоди.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Августин Блаженний I, 1:175, 181
Аконтіус I, 1:162
Аксаков Іван I, 1:260; I, 2:81, 101
Акузилай Аргоський I, 1:16
Алексеєв А. I, 2:4-21, 23-25, 28, 30, 33, 34, 37-40, 246
Алепський Павло I, 2:31
Алціат Андреа I, 1:176
Амі Ернест I, 1:31
Андерсен Ганс Христіан I, 2:38
Андраші Д'юла I, 1:312
Андріяшев Олексій I, 1:267, 268
Анкстіль Перрон дю I, 1:23
Антонович Володимир I, 2:90, 91, 92, 2:191, 225
Аракчеєв Олексій I, 2:227
Аристофан I, 1:39
Арістид I, 1:173
Арісготель I, 1:20, 43; I, 2:117, 120
Арміній I, 1:18
Арсеній (митрополит) I, 1:242, 248, 253
Аскоченський Микола I, 1:242-243

Байрон Джордж I, 1:262; I, 2:17
Бакунін Михайло I, 1:310; I, 2:109
Барант I, 2:144
Барвінський Володимир I, 2:184
Барер I, 2:146, 147
Бароніус I, 1:108
Бастіан Адольф I, 1:31
Батий I, 1:198
Баторій Степан (Стефан) I, 1:229
Баштовий (Нечуй-Левицький І.) I, 2:110, 112, 113, 114, 155, 253
Беза Теодор I, 1:131, 160
Бейль П'єр I, 1:131-132, 157, 160
Беллій Мартін I, 1:160-163
Беллярмін Франческо I, 1:91, 93, 94, 100, 108-110, 131
Бенфей Теодор I, 2:100, 252
Бержьє I, 1:118
Бероз I, 1:17
Бєлінський Віссаріон I, 1:245
Бєляєв Ілля I, 1:243
Бібіков Дмитро I, 2:183
Більбасов Василь I, 1:303
Бірч Семюел I, 1:25
Бісмарк Отто I, 1:312; I, 2:170
Боборикін Петро I, 2:79, 250
Богданов Самійло I, 2:235, 236
Богерман Іоан I, 1:63
Богуславка Маруся I, 1:211-212

Боденштендт Фрідрих I, 2:32
Боемер I, 1:65
Бокль Генрі I, 1:49, 50 I, 2:105
Болінброк Генрі I, 1:188
Боссюет (Боссюе) Жак I, 1:61, 69, 80-81, 86, 87, 118, 131-132, 153, 174, 191
Ботта Поль I, 1:24
Брандес Ґеорґ I, 2:105, 253
Брока Поль I, 1:32
Бруґш Генріх I, 1:24
Бузаріс I, 1: 34
Булгарін Фаддей I, 1:245
Булінґер Генріх I, 1:160
Бунзен Християн I, 1:36
Бутурлін Василь I, 2:233

Вяземський Петро I, 2:156
Вайц Ґеорґ I, 1:31
Валленштейн Альбрехт I, 1:150
Валуєв Петро I, 1:261
Варрон Марк Теренцій I, 1:40
Васильчиков Олександр I, 1:244
Васквец (Васкес) Гавриїл I, 1:95
Весселовський Олександр I, 2:87, 99, 162
Вишенський Іван I, 2:85
Вишневецький Дмитро («Байда») I, 1:214-215, 217, 228, 233, 235
Віклеф (Вікліф) Джон I, 2:122
Віко Джамбатіста I, 1: 36
Вільгельм III I, 1:186; I, 2:128, 129
Вільгельм Оранський I, 1:78, 185
Вількінс (Вілкінс) Чарльз I, 1:24
Вільсон Горас I, 1:25
Вільямс Пенн I, 1:186
Вільямс Роджер I, 1:185
Вінсідор I, 1:95
Вірхов Рудольф I, 1:29
Вітольд (Вітовт) I, 2:92
Вовчок Марко I, 1:242; I, 2:69
Володимир Мономах I, 1:198
Вольтер I, 1:56, 189, 192, 288
Вороний Микола I, 1:250
Вундт Вільгельм I, 2:102, 252

Гакстгаузен Август I, 2:32
Галахов Олексій I, 2:161
Гален Клавдій I, 2:120
Гальгед I, 1:24
Гарібальді Джузеппе I, 2:206
Гаруччі I, 1:27
Гатцук Микола I, 1:254

Гегель Ґеорґ I, 1:37; I, 2:81, 110
Гекатей із Мілета I, 1: 17
Геккель Ернст I, 2:17
Гельвецій Клод Адріан I, 1:190, 192
Генріх II I, 1:73, 140, 141
Генріх III I, 1:120, 138, 143
Генріх IV I, 1:75, 77-78, 90, 95-97, 112, 138, 141, 143, 147
Генріх VIII I, 1:59, 86, 121; I, 2:135, 136, 137
Генцен I, 1:27 I, 2:81
Гердер Йоганн I, 2:66
Герланд Ґеорґ I, 1:31
Герман Яків I, 1:63
Геродот I, 1:17, 18, 31, 36, 48
Герцен Олександр I, 1:245; I, 2:42, 75
Гіппократ I, 1:43
Глібов Леонід I, 1:240-241, 250, 275
Ґліндур Оуен I, 2:130
Говорський I, 1:254, 275
Гоголь Микола I, 1:257; I, 2:55, 69, 82, 95, 107, 110
Голіцин Василь I, 1:233-234; I, 2:42
Головацький Яків I, 2:190
Головачев I, 1:290
Головін Федір I, 1:249, 255-256
Гомер I, 1:177
Гонеґґ I, 1:128
Гордієнко Кость I, 2:85, 158, 250
Горчаков Олександр I, 1:294
Грановський Тимофій I, 1:245
Ґреґуар Генріх I, 2:149, 254
Ґригорій III I, 1:94
Григорій VII I, 1:92; I, 2:121
Григорій XIII I, 1:101, 146
Григорій XIV I, 1:105
Грін I, 2:135
Грінченко Борис I, 2:50
Гулак-Артемовський Петро I, 1:243
Ґус Ян I, 1:83, 110, 129

Ґ

Ґвіччіардіні Лодовіко I, 1:139
Ґелоз I, 1:277
Ґете Йоганн I, 1:40
Ґетцер Людвиґ I, 1:76
Ґладстон Уільям I, 2:132, 253
Ґоббс Томас I, 1:188
Ґогенварт Карл I, 1:312
Ґольдштейн Д.А. I, 1:289
Ґрібальді Маттео I, 1:176
Ґрот Джордж I, 1:39, 51; I, 2:154
Ґроцій Ґуґо I, 1:136, 181; I, 2:162

Даламбер (д'Аламбер) Жан I, 1:156
Даль Володимир I, 1:278
Дандевель I, 1:304, 306
Данилевський Микола I, 2:84, 86, 110
Дарамбер I, 1:21
Дашкевич Остап I, 1:214, 215; I, 2:92
Демосфен I, 1:178
Джіоберті I, 1:281
Джонес Вільям I, 1:24
Дідицький Богдан I, 1:252
Дізраелі Бенджамін I, 1:299-300
Діодор Сицилійський I, 1:36, 39, 43
Добровольський I, 1:269
Добролюбов Микола I, 2:15
Довгорукий Василь I, 1:236
Доде Альфонс I, 2:151
Донато Леонард I, 1:110
Дорошенко Петро I, 1:231; I, 2:25
Достоєвський Федір I, 2:55, 75
Драгоманов Михайло I, 1:290-291
Дюміхен Йоган I, 1:24
Дюмулен Шарль I, 1:72, 73, 74, 81
Дюпанлу Фелікс I, 1:81
Дю-Перрон Жак I, 1:78-79

Едуард VI I, 1:157; I, 2:130
Еммануїл Віктор I, 2:154, 254
Еразм Роттердамський I, 1:56, 173, 185
Есмуназар I, 1:24

Єлизавета I, 1:157; I, 2:137
Єпископій Симон I, 1:181
Єрошенко I, 1:289

Жланов Андрій I, 1:248
Житецький Павло I, 2:88, 89, 190
Жуайєз I, 1:112-113
Жур'є I, 1:132

Закревський Ігн. I, 1:272
Залеський Вацлав I, 2:12
Златовратський Микола I, 2:10, 45, 247

Іван IV Грозний I, 1:214, 228; I, 2:227, 238, 243
Іван III I, 1:201, 291; I, 2:143
Іванишев Микола I, 1:275

Іванов Алмаз I, 2:229, 257
Ізабелла I, 1:68
Інокентій III I, 1:78, 135
Інокентій IV I, 1:135
Інокентій XI I, 1:80
Ісидор I, 1:244

Йосип (Йосиф) II I, 1:187; I, 2:143, 156

Кадм Мілетський I, 1:16
Кальвін Жан I, 1:55, 56, 59-61, 63, 125, 128, 130-131, 159-161, 172-173, 175-176, 181, 192; I, 2:73
Камерон Річард I, 1:182
Камілла I, 1:173
Кампанус Іоанн I, 1:176
Караджич Вук I, 2:22, 125
Каракозов Дмитро I, 1:272
Карамзін Микола I, 2:22
Караффа Антоніо I, 1:150
Кареріус I, 1:94
Кареєв Микола I, 2:110, 253
Карл II I, 1:185
Карл V I, 1:120-121, 135-137, 140-141, 179; I, 2:200
Карл VII I, 1:71, 73
Карл IX I, 1:127, 142, 146
Карл XII I, 1:235; I, 2:26
Карпов Геннадій I, 2:93, 251
Каспарі Отто I, 1:31
Касталіо I, 1:161, 173
Катерина II I, 1:236-237; I, 2:8, 26, 92, 94, 156, 157, 159, 160, 190, 244
Катков Михайло I, 1:243, 246-247, 252, 256-257, 259-260, 266, 268, 272, 298, 312; I, 2:36, 157
Катон Марк I, 1:173
Качала Степан I, 2:88, 187
Квітка-Основ'яненко Григорій I, 1:259; I, 2:5, 14, 15, 16, 69
Кевенгілер Людвіг I, 1:149
Кекропс I, 1:37
Керим-паша Абдул I, 1:303
Кір I, 1:35
Кірхер Атанасіс I, 1:22
Кістяківський Богдан I, 2:96
Кішка Самійло I, 1:218, 227
Клавдіус I, 1:176
Кларк I, 2:31
Клебергіус I, 1:162
Климент IV I, 1:135
Климент XII I, 1:106
Климент XIII I, 1:114

Климкович Ксенофонт I, 2:190
Клушин I, 1:294
Кобель Франц I, 2:154
Ковалевський Максим I, 2:96, 99
Кокіль Ґюї I, 1:74-75, 81
Колінї Ґаспар I, 1:145
Коль I, 2:31
Кольбрук Генрі I, 1:24
Кондорсе Марі Жан I, 1:189
Кониський Олександр I, 1:252
Коорнґерт Дірк I, 1:177-181
Коріолан Гней I, 1:43
Короленко Володимир I, 2:79, 99
Корф Микола I, 1:253, 283; I, 2:164
Костомаров Микола I, 1:243, 245, 257, 260-261; I, 2:12, 15, 34, 39, 40, 43, 44, 82, 84, 85, 86, 95, 102, 105, 174, 181, 225
Костянтин Великий I, 1:36, 103, 132, 153, 256; I, 2:198
Котляревський Іван I, 2:5
Крилов Іван I, 2:14, 22
Кромвель Олівер I, 1:59; I, 2:137
Ксенофонт I, 1:39, 40, 41
Ктезій Книдський I, 1:35
Куліш Пантелеймон I, 1:242-243, 245, 254, 259, 262; I, 2:12, 15, 92, 93
Кульжинський Іван I, 1:273
Кюнен Абрагам I, 2:100, 252

Лабрюйєр Жан I, 1:154
Лавровський Костянтин I, 1:278; I, 2:15
Лазаревський Олександр I, 2:225
Ламанський Володимир I, 2:101
Ланге Фрідріх I, 2:17
Ланглуа Шарль I, 1:25
Лао-дзи (Лао-цзи) I, 2:111, 253
Латре (Лятре) Едуард I, 1:28
Лафонтен Жан де I, 1:154
Лашез Франсуа I, 1:153
Леббок Джон I, 1:31
Лебединцев Петро I, 1:242
Лев X I, 1:100
Левицький Орест I, 2:14
Лейярд Остен I, 1:24
Ленорман Франсуа I, 1:24-25
Леопарді Джакомо I, 1:281
Лепіталь Мішель I, 1:123-124, 163
Лепсіус Карл I, 1:24
Леренте Жан I, 1:134
Лесевич Володимир I, 1:271-273
Лесіус I, 1:95
Лещинський Станіслав I, 1:235

Лихачов Дмитро I, 1:288
Лівій Тит I, 1:39
Лівінгстон Девід I, 1:31
Лікург I, 1:37
Ліпсій Юстус I, 2:162
Локк Джон I, 1:183-184
Ломиковський Василь I, 2:224, 257
Ломоносов Михайло I, 2:22, 26
Лоріс-Меліков Михайло I, 2:43, 44, 248
Лофтус Вільям I, 1:24, 300, 302-303
Лувуа Франсуа I, 1:153
Лучицький Іван I, 2:95, 251
Людовік XIV I, 1:80, 83, 131-132, 15-157, 165-166, 171; I, 2:144, 157
Людовік XV I, 1:154, 155, 166, 167
Лютер Мартін I, 1:55-59, 61, 83, 121, 126-127, 129, 131, 135-137, 172-175; I, 2:73, 123, 200
Ляцкоронський Предслав I, 1:214

Мазад Шарль I, 1:272
Мазепа Іван I, 1:234-235; I, 2:85, 158, 165
Максиміліан Йосиф I, 1:114, 115
Максимович Михайло I, 1:261; I, 2:82
Макферсон Джеймс I, 2:140, 254
Манефон I, 1:17, 36
Манінґ I, 2:202
Марґарита Австрійська I, 1:103
Маріані I, 1:134
Маріет Оґюст I, 1:24
Марія, дочка Карла I, 2:143
Марія Терезія I, 2:155
Марсилій Падуанський I, 1:110
Мартен I, 2:144
Мартьянов Петро I, 1:310
Мацціні Джузеппе I, 1:281; I, 2:206, 255
Медичі Катерина I, 1:95
Медовник П. I, 1:259
Меланхтон Філіпп I, 1:60-61, 160
Менандр Ефеський I, 1:17
Менглі-Ґірей I, 1:201, 291
Меншиков Олександр I, 2:227
Мерівель Чарльз I, 1:39
Местр Жозеф де I, 1:81, 85
Метлинський Амвросій I, 1:267
Меттерніх Клемепс I, 1:299
Миклошич Франц I, 1:278
Микола I I, 1:245, 277, 299 I, 2:191, 227
Мирний Панас I, 2:69, 76, 79
Міллер Фріц I, 1:31
Міллъ Джон I, 1:33

Мільтон Джон I, 1:183, 184
Мін Сельзій I, 1:160
Містраль Фредерік I, 1:276-277; I, 2:151
Мішле Жюль I, 2:144
Момзен Теодор I, 1:27, 41; I, 2:105, 154
Мор Томас I, 1:163
Морґан Льюїс I, 2:105
Мордовець Данило I, 2:79, 112, 181
Моріц Оранський I, 1:181
Моріц Саксонський I, 1:137
Москвитин Іван I, 2:126
Мустафа I, 1:210
Мюлін I, 1:94

Наваджеро Бернардо I, 1:136
Наполеон I, 1:24, 88, 255; I, 2:66, 144, 150
Наумович Іван I, 2:192, 254
Незлобін I, 2:79, 80, 250
Некрасов Микола I, 2:14, 75
Немирич Юрій I, 2:25, 163
Нечуй-Левицький Іван I, 2:10, 11, 12, 14, 76, 79
Нимврод I, 1:35
Нібур Кастен I, 1:24
Нін I, 1:34, 35
Новосьолов I, 1:304, 306, 307
Нокс Джон I, 1:131, 158
Нума Помпілій I, 1:37, 173, 174

Обанейль Теодор I, 1:276
Обрадович Досифей I, 2:22
Огоновський Омелян I, 2:99, 100, 111, 161, 184, 190
Олександр II I, 1:246
Олександр IV I, 1:135
Олександр VII I, 1:79
Олександр VIII I, 1:81
Олександр Великий I, 1:16, 19; I, 2:117
Опатович Степан I, 1:241, 261
Опперт (Оппер) Жюль I, 1:24
Ореллі Каспар фон I, 1:27
Орлик Пилип I, 2:26
Орфей I, 1:37
Осман II I, 1:210
Островський Олександр I, 2:11, 15, 22

Павлик Михайло I, 2:23, 53, 74, 75, 250
Павло III I, 1:133
Павло IV I, 1:95, 134
Павло V I, 1:94, 99, 106-107, 110, 127

Павлов Платон I, 1:244-248
Палій Семен I, 1:234-235, 237
Партицький Омелян I, 2:186
Паскве (Паск'є) Етьєн I, 1:74, 82, 90, 106, 123
Перікл I, 1:31
Пермський Степан I, 2:126
Петро I I, 1:234-236; I, 2:8, 24, 26, 92, 156, 161, 162, 226, 227
Пилип Добрий I, 2:142
Пилип (Філіпп) II Іспанський I, 2:90
Пипін Олександр I, 1:245, 260; I, 2:15, 32, 45, 99, 111, 155, 162
Пирогов Микола I, 1:244
Пій II I, 1:71
Пій V I, 1:68, 95, 127, 138, 144
Платон I, 1:35, 39, 177
Пліній Старший I, 1:40
Побєдоносцев Костянтин I, 2:44, 248
Погодін Олександр I, 1:245
Подушка Іван I, 1:240
Полібій I, 1:20, 32, 42
Полоцький Семеон I, 2:22
Помпадур Жанна I, 1:167
Порфир'єв I, 2:161
Потебня Олександр I, 2:87
Прескот Вільям I, 1:134, 136
Пржебильський I, 1:248
Прижов Іван I, 1:260
Прієріо Маццоліні де I, 1:94
Прокопович Феофан I, 2:22
Прудон Пьєр I, 2:81
Пуфендорф Семюель I, 1:64; I, 2:162
Пушкін Олександр I, 2:22, 35, 69

Рейналь Гільом I, 1:190
Ренан Жозеф I, 1:24, 48; I, 2:97, 251
Решетніков Федір I, 2:10, 246
Рігельман Олександр I, 2:31
Рістич Йован I, 1:298
Рішельє Арман I, 1:97; I, 2:144
Ровинський Дмитро I, 2:162
Розумовський Кирило I, 2:26
Роксолана I, 1:210-211
Ромодановський Григорій I, 1:231
Ромул I, 1:37
Россі (Де Россі) Джованні I, 1:27, 30
Ростовський Димитрій I, 1:257; I, 2:22
Ровлінсон (Раулінстон) Генрі I, 1:24
Рошер Вільгельм I, 1:40
Рудольф II I, 1:149
Ружинський Богдан I, 1:214, 217

Румапіля Жозеф I, 2:151
Руссо Жан I, 1:190-192

Сальо I, 1:21
Самойлович Іван I, 1:231, 234; I, 2:158
Санхуніатон із Беріта I, 1:17
Сарпі Паоло I, 1:107-109, 113-114, 137
Сасеті Філіппо I, 1:23
Свидригайло I, 2:92, 251
Свірговський Іван I, 1:228
Севине (Севіньє) Марі I, 1:153
Семіраміда I, 1:34-35
Сенека Люцій I, 1:40, 173
Сенковський Осип I, 1:245
Сен-Сіран Дювертьє I, 1:100
Сервето Міґель I, 1:159, 160-161, 176
Сильвестр I I, 1:36
Сікст IV I, 1:68
Сікст V I, 1:93, 95, 104
Скабичевський Олександр I, 2:34, 40, 247
Скедо-Феротті I, 1:255, 256
Скілакс із Каріанд I, 1:17
Скорина Францішек I, 2:126
Скородинський 2:53
Слонімський Леонід I, 2:86, 250
Смілий (Карл Сміливий) I, 2:143, 254
Сміт Джордж I, 1:24, 25
Сократ I, 1:173; I, 2:63
Соловйов Сергій I, 2:110, 253
Соломон I, 1:37
Софокл I, 2:151
Соцін Лелій I, 1:131, 160-161, 176, 177
Соцін Фауст I, 1:176
Спано I, 1:29
Спасович Володимир I, 2:155
Спенсер Герберт I, 1:33, 50; I, 2:17, 105
Спіноза Бенедикт I, 1:188
Старицький Михайло I, 2:14
Степан (Стефан) Угорський I, 2:174
Стодольський Д. (Кониський О.) I, 2:98, 252
Стойкович Опанас I, 2:125, 253
Стронін Олександр I, 1:242
Стюарт Марія I, 1:158
Суворін Олександр I, 1:288, 290
Сулейман I I, 1:210
Сумцов Микола I, 2:87, 88, 187
Сципіон Сарочіно I, 1:174
Сюллі Максиміліан I, 1:147

Тайлор (Тейлор) Едуард I, 1:31, 50
Тацит Корнеліус I, 1:19, 38-39, 48
Тезей I, 1:37, 173
Теплов I, 2:26
Тетеря Павло I, 2:235, 236
Тишкевич I, 2:183
Тіле Корнелій I, 2:100, 252
Тіллі Иоганн I, 1:150
Тіндаль (Тандаль) Вільям I, 1:65, 66, 67, 188
Токвіль I, 2:144
Толстой I, 1:268, 312 I, 2:44, 55, 76, 79, 109
Томазіус Христіан I, 1:65
Тулов Михайло I, 1:250
Тургенєв Іван I, 1:245; I, 2:15, 42, 55, 75, 76, 104

Уваров Сергій I, 1:266; I, 2:113
Урбан VIII I, 1:104
Успенський Гліб I, 2:14, 75, 76, 99
Устрялов Микола I, 1:245; I, 2:32
Ушинський Костянтин I, 1:268-270

Фабретті Аріодант I, 1:27
Фаллу Альфред I, 1:145
Фарель Гільом I, 1:160
Федерб Луї I, 1:24
Федорович Володимир I, 2:184
Федькович Юрій I, 2:23, 45, 69, 103
Фенелон Франсуа I, 1:165
Феодосій (Теодосій I Великий) I, 1:153
Фердинанд I I, 1:68, 102
Фердинанд II I, 1:123, 148-149
Ферекід Сірський I, 1:16
Фет Афанасій I, 1:262
Філіпп II I, 1:68-69, 72, 96, 101-103, 119, 122, 129, 133, 135, 137, 148, 157, 170, 179, 180, 191
Філон із Біблоса I, 1:17
Флері Андре I, 1:75
Франко Іван I, 2:23, 53, 69, 75
Франциск I I, 1:140, 141, 173
Фреліх I, 1:268, 270
Фрідлендер Людвіг I, 1:39-40
Фрідріх II I, 1:167, 187
Фукідид I, 1:32, 39, 42
Фуко Жан I, 1:152-153
Фултон Роберт I, 2:10

Ханенко Михайло I, 1:231
Хмельницький Богдан I, 1:230, 233, 259, 267 I, 2:11, 93, 159, 165, 189, 227, 228, 233, 235, 244

Ходкевич Григорій I, 2:126
Хом'яков Олексій I, 2:81

Цанганмейстр I, 1:27
Царедавенко (Петро Єфименко) I, 1:247
Цвінглі Ульріх I, 1:131, 173-176
Цега I, 1:23
Цезар Юлій I, 1:31
Ціцерон Марк I, 1:43, 178; I, 2:63

Чернишевський Микола I, 1:264; I, 2:101
Черняєв Михайло I, 1:298, 300, 307
Чубинський Павло (Павлусь) I, 1:240, 252; I, 2:9, 96

Шампольйон (Шамполіон) Жан Франсуа I, 1:23-24
Шарп Семуїл I, 1:24
Шафарик Павло I, 2:12
Шафонський Опанас I, 2:26, 27, 247
Шашкевич Олександр I, 1:307
Шевирьов Степан I, 1:245
Шевченко Тарас I, 1:242, 245, 258-259, 272, 277; I, 2:8, 12-16, 30, 34, 35, 39, 40, 51, 56, 69, 105, 107, 109, 150, 165, 189, 225, 247
Шейковський Каленик I, 1:242
Шейн Павло I, 2:9
Шекспір Вільям I, 2:17, 101
Шелгунов Микола I, 2:42, 248
Шеллі Персі I, 2:17
Ширинський-Шахматов I, 1:266, 268, 272-273
Шишков Олександр I, 2:22
Шпіґель Фрідріх I, 1:24, 25
Шульгін Віталій I, 1:246, 267

Щебальський Петро I, 2:89, 251
Щедрін Михайло I, 2:14, 79

Ювенал Децім I, 1:19, 39
Юзефович Михайло I, 1:250; I, 2:89, 90
Юзов (Каблиц Йосип) I, 2:109
Юліан Луцій I, 1:20
Юнґ Томас I, 1:23
Юсті Фердинанд I, 1:25
Юхименко П.С. I, 2:96, 251

Яків I I, 1:79, 97-99, 158
Янесмін (Жансемин) Жаку I, 1:276
Ященко Леонід I, 1:242

ЗМІСТ

ЧТО ТАКОЕ УКРАИНОФИЛЬСТВО? 3

НА УВАГУ УКРАЇНОЛЮБЦЯМ У РОСІЇ 41

ЧУДАЦЬКІ ДУМКИ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ СПРАВУ 49

ВІРА І ГРОМАДСЬКІ СПРАВИ 195

ВІДПОВІДЬ 204

ВСЕОБЩЕЕ ГОЛОСОВАНИЕ И РУСИНЫ В АВСТРИИ 213

ПРОПАЩИЙ ЧАС 220

ПРИМІТКИ 245

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 258